

TARTALOM

Összefoglalások

- André-Paul Comor (szerk.): Egy legenda, és ami mögötte van –
szótár a francia idegenlégioról (*Kun Tibor*) 3
Az olasz jog történetének kézikönyve (*Bónis Péter*) 13

Fejezetek Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa történetéből

- Nada Proeva: Nemzeti mitológia a Macedón Köztársaságban és
szomszédjainál (*Szilágyi Imre*) 17
Marius Turda (szerk.): Egészség, higiénia és eugenica Délkelet-
Európában 1945-ig (*Tóth Helén*) 24
Ludwig Zwickl: Az osztrák–magyar vasút (*Varga Gábor*) 29
Krzysztof Woźniakowski: A balatonboglári lengyel menekültek
iskolai folyóiratai, 1943–1944 (*Mester Attila*) 36

Ókor

- Denise Kimber Buelle: Új faj? Etnicitás és ókereszténység (*Jakab Attila*) 41
Andrew Pettinger: A köztársaság veszélyben – Drusus Libo és Tiberius
hatalomra jutása (*Márványos Krisztián*) 46
György Németh: Átoktáblák (*Gesztelyi Tamás*) 53

Kora újkor

- Steve Pincus: Újragondolni a merkantilizmust (*Káli Róbert*) 56

Újkor

- Daniel H. Usner: John Adams és az Egyesült Államok indián-
politikájának kezdetei (*Lévai Csaba*) 64
Caroline M. Kisiel: Utópikus elképzelések transzatlanti kontextusban:
Frances Wright amerikai víziója (*Zádorvölgyi Zita*) 75
Sönke Neitzel: Kollektív életrajzok: diplomaták generációinak hatása
a nemzetközi kapcsolatokra (1871–1914) (*Váradi Katalin*) 79

Jelenkor

Donald Sassoon: A szocializmus 100 éve. II. rész (<i>Jemnitz János</i>)	85
Peder Roberts: Az európai Antarktisz. Tudomány és stratégia Skandináviában és a Brit Birodalomban (<i>Szalánczi József Krisztián</i>)	94
Jindřich Marek: A Kaiserin Elisabeth cirkáló cseh tengerészeinek odüsszeiája 1913–1920 között (<i>Bognár István</i>)	99
Nicholas Owen: A Manchester Guardian és a gyarmati erőszak, 1930–1932 (<i>Fodor Mihályné</i>)	104
Gabriele Ranzato: Európai polgárháború Spanyolországban (<i>Madarász Imre</i>)	111
Nigel J. Ashton: A királyért és a hazáért: Jack O’Connell, a CIA és az arab–izraeli konfliktus (<i>Jánvári Tibor</i>)	114
Jan Philippe Sternberg: A Német Szövetségi Köztársaságból történő kivándorlás (1945–2010) a kollektív tudat és a média tükrében (<i>Eperjesi Zoltán</i>)	120

ÖSSZEFOGLALÁSOK

Egy legenda, és ami mögötte van – szótár a francia idegenlégióról

Szokatlan formájú könyvet adtak ki Franciaországban a megalakulása óta a világ egyik, egyszerre legismertebbnek hitt, de valójában legkevésbé ismert katonai alakulatáról, a francia idegenlégióról. Legendák lengik körül, mesék születtek és születnek róla, amelyek általában jobban kötődnek az emberek – főleg a légióban sohasem járt emberek – fantáziájához, mint a realitáshoz.

Bizonyára sokan meghökkennek ezen emberek közül, ha azt állítom, hogy a legvalószínűbben és legigazabban a helyét lassan megtaláló *Rejtő Jenő* regényeiből lehet a témához kapcsolódó, igaznak tűnő utalásokat találni a francia idegenlégióról – s most hadd ne nyissunk vitát arról, maga az író valóban tagja volt-e, még ha csak rövid ideig is, a légiónak; a magyar irodalom- és történelemkutatásnak lesz a dolga, hogy végére járjon a dolognak!

A szokatlan forma jelen esetben a szótár forma: címszavak ábécé-rendbe szedve igyekeznek képet adni erről a katonai alakulatról, amely ma is létezik, s bizonyos, itt-ott összeszedett értesülések alapján, sok vonatkozásában ma sem változott, leszámítva, hogy létszáma ma legfeljebb nyolcezer főből állhat, más a toborzás, mások a felvételi követelmények, természetesen mások a fegyverek, az egyenruha – viszont ugyanolyan tisztelet övezi ma is a francia legmagasabb politikai és katonai körök részéről, mint évtizedekkel ezelőtt.

A könyv elég vaskos, így sok adatot tud felmutatni, nagyjából-egészéből a következő témákból: az idegenlégió története, nagy alakjai, kiemelkedő csatái, a legionáriusok származási helye, a katonák tevékenysége harc és béke idején, a légió becsületkódexe, szakosított alakulatai, kronológia, és egy, eddig nem ismert oldala a légióban szolgált katonáknak: az általuk létrehozott irodalom!

A mű összeállításában és megírásában több tucat szerző vett részt: történészek, egyetemi oktatók, irodalmárok, múzeumi kutatók, a légió néhány magas rangú tisztje, nemzetgyűlési képviselők, újságírók stb. A tudomá-

nyos bizottság nyolc tagból áll. Érdekessége a könyvnek, hogy a francia Védelmi Minisztérium közreműködésével jelent meg.

A *Bevezetőben Etienne de Montety* – a Figaro litteraire igazgatója (egyébként irodalmár!) az irodalom oldaláról közelíti meg az idegenlégió történetét, s itt olyan nagy francia szerzők neve szerepel, mint *Théophile Gautier*, *Bernanos*, valamint művek, amelyek de Montety figyelmét gyermekkorában a téma felé irányították: „Kétségtelenül az irodalom az, ami különleges lényegyet kölcsönöz neki (ti. a légiónak)”. Az irodalom mellett – itt a két világháború közötti időszakra utal – elsősorban a légiosok személyéhez fűződő divatot nevezi meg, amely már a filmekben is megjelent.

Milyennek látták a hétköznapi emberek a légiosot e korszak irodalmában és a filmekben? „Meg kell mondanunk, hogy egy személyben egyesíti a titokzatosságot (távoli, bűvöletes, nyugtalanító származás), a kalandot (harcok a szaharai Délen), a szerelmet (a gyökerét vesztt ember mindent befogadó és nagylelkű szívét, melyről a tetoválások vallanak.).

Rövid, a légio dicsőségét hirdető nagy és győztes csaták áttekintése: az 1831. március 9-én létrehozott, azóta is különleges kiképzést kapó légios hadsereg kiemelkedő fegyvertényei: 1863 – Camerone (Mexikó), 1870 – háború a poroszok ellen, az I., majd a II. világháború, a Tonkini-öböl, Narvik – Norvégia, Bir Hakeim – Líbia, Kolwei – Zaire. A légio mai létszámáról már szóltunk: az újságíró szerint 2010-ben ez a létszám 7768 volt, ebből 445 tiszt, 1801 altiszt, 5442 légios. Kis statisztika még: a besorolt légiosok átlag életkora 23 év, 80 százalékuk külföldi mintegy 146 nációból, évente kb. ezer újoncot vesznek fel 10 ezer jelentkezőből.

Mi jellemzi a légiosot? Ő az, aki kivételt képez az átlagos emberek között, aki „a névtelenséget és a szegénységet választja, amikor a kor, amelyben él, ennek ellenkezőjét, az embereket és a pénzt tiszteli..., és a meggondolatlanságot, amikor a világ oly meggondolt.” Ő a „szabálytalan” ember... És tovább vonulnak előttünk az írók és műveik, akik és amelyek kiegészítik, pontosítják a légios meghatározását, jellemét – de ebbe most és itt ne menjünk bele, mert esetleg megalapozatlan romanticizmussal vádolnának az olvasók – pedig, hiba, ez is a légio és légiosok történetéhez, történelméhez tartozik.

Fentebb már idéztem a légio néhány fegyvertényét a világban. A Bevezető szerzője pontosít: „A légio kitűnt Mexikóban, a Krímben és Indokínában, de igazi külső »területe« Afrikában van, mivel Franciaország ezen a kontinensen ébredt tudatára egyetemes elhivatottságának – már ha van neki ilyen.” És így folytatja ezt a gondolatot: „Ha az idegenlégió Afrikában hozta létre önmagát, általa Afrika is részben formálódott.” A Maghrebet emeli ki a szerző, s itt ad számot a légioról mint „építkező csapatról”: vagyis hogy a

légió nagyszabású munkálatokat is végzett: utak, alagutak, települések építése fűződik a nevéhez. (Igaz, arról már nem esik szó, milyen körülmények között teljesítették a légiósok e munkálatokat: erről ld. megint Rejtő Jenő Afrikában játszódo regényeit!).

A légióba jelentkezők nacionaléja a mindenkori történelmi események eredményeinek megfelelően változott, amit röviden így határoz meg az újságíró: „A légió magába szívja az öt kontinens háborúinak elveszett katonáit.”

S a légió jövője? Röviden: „E mozgásban lévő történelem még nem fejeződött be” – bár kiderül, hogy az utóbbi évtizedekben bizonyos politikai erők megpróbálták ezt a „mozgást” megállítani, de rá kellett jönniük, hogy nem lenne valóban szerencsés megoldás...

Négy szerző – közülük három felsőoktatási intézményekben oktató, egy pedig a Védelmi Minisztérium levéltárosa – hosszan ismerteti az idegenek részvételét a francia hadseregben, kezdve az ancien régime-mel. Megtudhatjuk, hogy a francia hadvezetőség, Franciaország hatalmát a határon túlra – közöttük Magyarországra is – kiterjesztendő, már ekkor kezdte felkutatni és szolgálatába állítani a legjobb európai gyalogságokat; itt a svájci gyalogosok ragadták meg a francia politikai és hadvezetés figyelmét. Fordulópontot jelentett Franciaország belépése a harminc éves háborúba (1635). A rá következő évtizedekben az idegen katonák a francia hadseregben egyre nagyobb százalékban vettek részt. Hamarosan a francia gyarmatok népesítését is bevonták a hazai hadseregbe, a Direktórium idején, 1794–1795-től különböző nevű légiók szerveződtek: lengyel, máltai, helvéciai, északi frank, a vaudi (Svájc egyik kantonja), itáliai, dunai légió. Az ancien régime-beli svájci csapatok a Konzulátus idején is megmaradtak. Ezek a svájci egységek kitűntek a polocki csatában és a berezinai átkelésnél. Az oroszországi hadjárat után Napóleon úgy találta, hogy az idegenekből álló csapatokban – kivéve a svájciakat – „már nem nagyon lehet bízni”. 1813 után így több, idegenekből verbuvált csapatot feloszlattak. Az ilyen, idegenekből álló egységek iránti érdeklődés Franciaországban a gyarmati terjeszkedés felerősödésével kapott újra lendületet. Az újfajta légió – a mai idegenlégió magva – Algéria meghódításával (1831) alakult ki. „Az első légionisták, akik Algéria földjére léptek, még nem sejtették, hogy az idegenlégió történetének egyik lapját nyitják meg.” Ezeknek az embereknek olyan „speciális testületi szellemnek kellett alávetni magukat, ami önmagában megkülönbözteti őket az afrikai (gyarmati) hadsereg többi alakulatától.” Ez az új idegenlégió azután egyre gyorsabban, de egyre embertelenebb körülmények között (betegségek, kimerítő menetelések, az ezekből következő emberveszteségek)

hódítja meg Algériát. Fentebb már említettük a mexikói és a krími küldetést. Súlyos veszteségeket szenvedett a légió Indokínában, majd következett a szörnyszerű algériai konfliktus (1954–1962), amelyben szintén részt vett; itt a szerzők részletesebben kitérnek e háború egyes szakaszaira, a légiósok által viselt gerilla-ellenes hadműveletekre, légiósok – tisztek és altisztek – dezertálására és az OAS soraiba történt átállására. A háború vége felé már egyre több a kiábrándult legionárius, akik nem harcolnak, csak kaszárnyáikban töltik szabad idejüket többnyire semmittevéssel – amit idegenlégiós sohasem tudott tartósan elviselni. Végül a légiót beolvasztották a francia reguláris hadseregbe, s majd csak később engedték újra feltámadni.

A Bevezetőket követő tulajdonképpeni *Szótár* címszavai közül nehéz válogatni, de annál izgalmasabb. Kezdjük talán a légió két szimbólumával: a zászlóval és a légió Becsületkódexével!

Az idegenlégió zászlaján 1848 után ez a jelszó szerepelt: „Érték és Fegyelem.” Az I. világháború kezdetén *Gallieni* tanácsára a „Becsület és Haza” felirat került a légiósok zászlájára, hogy a legendás *Rollet* alezre-des kívánságára így változtassák meg: „Becsület és Hűség”. 1920-ban a Hadügyminisztérium szentesíti ennek a feliratnak a használatát. Ez utóbbi jelmondatot *Émile Henriot Vers l'oasis en Algérie* így magyarázta: „A katona hűsége a hazát helyettesíti a mindenfelől ideérkező hontalanoknak, akik Franciaország szolgálatában keresnek menedéket nyomorúságukra és tevékenységet lendületüknek, kenyeret éhezésükre, kalandokat álmaikhoz.” Ugyanez a jelmondat az alapja a légiósok Becsületkódexének is, melynek 1. pontja így hangzik: „Légiós, önkéntes vagy, aki becsülettel és hűséggel szolgálod Franciaországot.”

S itt már át is tértünk a légiósok Becsületkódexére, amely hét pontból áll; az elsőt most idéztük, a többi hat a következőkre hívja fel a legionáriusok figyelmét: szolidaritás, a különböző nációjú, rasszú és vallásúak egyenlősége, hűség a tradíciókhoz, a feljebbvalóik tisztelete, fegyelem, bajtársiaság, büszkeség légiós mivoltukra, méltóságteljes, de szerény viselkedés, a légiós „elit katona”, vigyáz fizikai állapotára, a hadműveleteket, ha kell, élete árán is véghez viszi, a harcban „szenvetéllyel és gyűlölet nélkül harcol, legyőzött ellenfelét tiszteli.” A Becsületkódex eredete 1937-ig nyúlik vissza; akkor ilyen címmel jelent meg a légiósra vonatkozó szabályzatok gyűjteménye: *Emlékeztető az idegenlégió katonája részére*. Természetesen, a Becsületkódexben szereplő iránymutatók már ebben is szerepeltek. 1945-ben a fenti művet *Emlékeztető a légiós részére* címmel adták ki, majd az 1980-as években, a társadalmi változásokat is figyelembe véve új útmutatót adtak ki; a Becsületkódex hét pontja ennek rövidített változata.

Keveset, vagy talán semmit nem tudunk az idegenlégió és a nemzetközi jog kapcsolatáról. Miben áll ez a kapcsolat?

A szócikk első mondata kijelenti: „Az idegenlégió a francia hadsereg alkotórésze.” Majd: a nemzetközi jog alapján Franciaországnak jogában áll, hogy a területén önként jelentkezőket besorozza, sőt, tovább megy, amikor kimondja, hogy ezen eljárást a Franciaország által elfoglalt területeken, protektorátusokon is alkalmazhatja, viszont szigorúan tilos idegen állam területén toboroznia. Nagyon fontos jogi szempontból, hogy „a légios – mindig francia katona.” Egy ellenséges országból a légio soraiba állt katonát nem kényszeríthetnek arra, hogy hazája ellen fegyvert fogjon. Külön jogi problémákat vet fel bizonyos országokban (a múltban pl. Svájcban, majd Olaszországban, Ausztriában), ha állampolgáruk idegen hadseregbe lép; bizonyos esetekben ezt ki lehetett kerülni, különösen, ha az illető ország pl. nem óhajt jogi és diplomáciai vitákba bonyolódni Franciaországgal; erre szolgál a légios névtelensége vagy új név felvétele – a régít a légio irattára ekkor elrejtette...

Mi sem természetesebb, minthogy az idegenlégiónak szentelt ezen lexikon a légio legfontosabb, legdicsőségesebbnek tartott hadműveleteit is ismerteti. Legenda számba megy az 1863-as mexikói hadjárat egy Camaron (franciásan Camerone) nevű mexikói kis településen, melyben a légiosok *Miksa* osztrák főherceg mexikói bábállaának létrehozása céljából ütköztek meg egy 2 ezer fős mexikói hadtesttel. *Jean Danjou* kapitányt és maroknyi légionistáját a mexikói túlerő mintegy tíz órás csata után tudta csak legyőzni, mindössze három (!) légionárius maradt élve, akik csak e kegyetlen és hosszú csata után adták meg magukat azzal a feltétellel, hogy a mexikóiak megengedik nekik sebesültjeiket ellátni, saját maguknak pedig katonai tiszteletadást kértek; a mexikóiak tisztje csodálata jeléül nem tagadta meg kérésük teljesítését mondván: „Semmit sem utasítunk vissza az olyan embereknek, mint önök.” 1863. április 30-a azóta a francia idegenlégió legdicsőségesebb fegyvertényének napja és ünnepe: 100 éves évfordulóját óriási pompával ünnepelték meg Franciaországban (az ünnepi megemlékezésről nagy hatású hanglemezt is kiadtak, megörökítve a felszólalók hazafias és légios pátoaszát, a katonazenekarok marsait, zenéjét). 1892-ben a csata színhelyén emlékművet állítottak.

Részletes – minden esetben elsősorban katonai megközelítésű – értesítést olvashatunk az 1957. január 1-jén indított algíri csatáról, melynek alapvető célja volt „kiirtani az FLN (Front de libération nationale – Nemzeti felszabadító front)-terrorizmust Algír európai városrészeiben.” Ebben a csatában légionisták is részt vettek, csakúgy, mint a még részletesebben elem-

zett Dien Bien Phu-i harcokban; a csapatok egy részét légi úton szállították a távol-keleti hadszíntérre, ahol hat légiós zászlóalj veszett oda. Az 1941-es eritreai hadjáratban az első sikertelen kísérletek után a légiósok segítették Massaua elfoglalását. Indokínában a légió 1883-tól jelen volt, az 1946-tól 1954-ig tartó indokínai háborúban azonban több mint 9 ezer katonáját veszítette el. A légió legújabb kori történetéből a szerzők kiemelik az 1977-es kolwezi „Bonite” fedőnevű akcióját, amely már humanitárius feladatokkal is bővült, a gyászos hírnévre szert tett, 1947-es madagaszkári felkelés leverésében való részvételüket és a harcok utáni építő tevékenységüket: hidak, utak építését, erdőtelepítést stb..., az 1952 decemberében indult Na San-i csatát a viet-minhek ellen...

Az idegenlégióknak megvoltak a maga kiemelkedő szereplői, elsősorban a katonai vezetésen belül; velük is foglalkoznak szócikkék. Legelsőnek *Rollet* tábornok nevét emelném ki (1875–1941), akit a „Légió atyjának” és „vászoncipős kapitánynak” is neveztek. Érdekes a halála utáni sorsa: három ízben temették el, 1941-ben, 1962-ben és 1969-ben. A Saint-Cyr-i (Franciaország) híres katonaiskolában fizikai erőnlétével, zárkózottságával, ideges, időnként autoritárius természetével tűnt ki. 1919 után energikusan lát hozzá a háborúban szétzilált légió újjászervezéséhez. Az ő nevéhez fűződik a fentebb már említett légiós jelszó – „Becsület és Hűség” – elfogadtatása. Mindene volt a katonaság, ezért a II. világháborúban is szeretett volna még aktívan részt venni, de egészsége ekkorra már megromlott. Kérését udvariasan bár, de elutasították. *Gallieni* marsall pályája Afrikához, Indokínához és Madagaszkárhoz kapcsolódik. Katonai tevékenységét területfejlesztésekkel (utak építése, falvak létesítése) köti össze. Az ő jelszavai a légió számára a XIX. század végén ezek voltak: „Harcolni és építeni”, illetve: „A háború célja a béke”. 1896-ban Madagaszkáron mint a sziget főkormányzója mind katonai, mind politikai, mind társadalmi és kulturális téren sokoldalú tevékenységet fejtett ki.

A légió története bizonyos konkrét helységekhez erősebben kötődött és kötődik ma is, melyek közül néhány az érdeklődők számára már ismert lehet. 1903-ban Algéria déli részén, Colomb-Béchar-ban helyőrséget állítottak fel, amely 1914-ig az algériai-marokkói határvidék ellenőrzését biztosította. Marokkó dél-keleti részében Aïn-Sefra vált 1882-ben a légió egyik állomáshelyévé, amelyből *Lyautey* marsall 1894-ben jelentős légiós központot hozott létre, és amely még 1955-ben, az algériai háború idején is megőrizte fontosságát a légió egységei számára. 1937-ben a helyőrség egyik egysége a fentebb említett Colomb-Bécharba költözött. Aubagne (Franciaország) ma az idegenlégió székhelye, már 1859-ben a Marseille-

ből Itáliába induló légiósok egyik megállóhelye volt. Az algériai háború befejezése után *Pierre Messmer*, ez a számos hadjáratban részt vett, elzászi származású, de Franciaországba menekült és ott diplomát szerzett gyarmati tisztviselő indítványára helyezték ebbe a városba a légió központi szerveit és főparancsnokságát.

Híres emberek az idegenlégióban. Itt olyanokról van szó, akik társadalmi származásuk vagy eredeti elhivatottságuk miatt különböznek a légió összetételétől, eszmeiségétől. Már a lexikon első címszava egy ilyen személlyel ismertet meg bennünket: a dán *Aage de Danemark* (1887 – 1940), aki IX. Krisztián király unokája, anyai ágon Françoise Amélie d'Orléans, III. János, Guise hercege nővérének leszármazottja. Katonai pályafutása 1913-ban a balkáni háborúban kezdte a görögök oldalán, majd belépett a légióba. Részt vett az 1923-as tazeri és az 1925-ös Rif-háborúban. Ezután az USA-ba küldték. 1935-től bízták rá légiós parancsnokságot. Az említett Tazában (Marokkó) halt meg. *Dimitri Amilakvari* főhadnagy (1906 – 1942) Goriban (Grúzia) született. A bolsevik forradalom után a családnak menekülnie kellett, s Franciaországban telepedett le. Amilakvari bekerült a Saint-Cyr-i (Franciaország) katonai iskolába, melynek elvégzése után több afrikai hadjáratban is részt vett mint a légió tisztje. A II. világháborúban a norvégiai Narvik elfoglalásánál is jelen volt, majd csatlakozott a Szabad Francia Haderőhöz. A saint-cyr-i katonaiskola 1954–1956-os évfolyama az ő nevét viselte. A svájci származású, de francia író, költő *Blaise Cendrars* (1887 – 1961) 1914-ben került a légióhoz, az I. világháború idején francia területen harcolt, ekkor tépi le egy gránát a jobb karját. Élete ezután felbomlik, nehéz anyagi helyzetbe kerül, de tovább ír, a légióról azonban le kellett mondania. A szócikkek között egy magyar névvel találkozunk: *Szuts Istvan*-éval (1925 – 1959): ő a II. világháborúban a keleti fronton harcolt, majd, miután 1945-ben amerikai fogságba esett, belépett a légióba, ahol többször kitüntették. Részt vett az indokínai és az afrikai hadjáratban, tovább halmozva a kitüntetések. 1959-ben a francia Becsületrenddel tüntették ki, ugyanebben az évben egy algériai ütközetben halálosan megsebesült. Nevét Francia Guyanában egy kiképző tábor vette fel.

Sok vita tárgya volt és ma is az a légiósokra kiszabott büntetések mibenléte. Ezek közül néhány ma is létezik, újságcikkek beszélnek róluk. Melyek voltak ezek a büntetések? A „pelote”, a „silo”, a „tombeau”, a „crapaudine”. Ezek egy része a középkorból maradt fenn, és ugyanúgy alkalmazták őket bizonyos „renitens” légiósokkal szemben. 1832 és 1974 között hírhedtek voltak a büntetőtáborok, közülük a legdurvább volt a colomb-béchar-i, amely mintaként szolgált a többi légiós büntetőtábor számára is. A „Beteg-

ségek” címszó szintén fontos témát érint, amennyiben a légiósok hadjárataik során legtöbb esetben a világ olyan területein szolgáltak, amelyek súlyos veszélyeket jelentettek egészségügyi vonatkozásban mind a tisztikar, mind a közlegénység számára. A járványok és a különféle lázas betegségek gyakran több áldozatot szedtek, mint maguk a harcok. Az okok között a cikk szerzője a „kimerítő gyaloglást, a forró klímának nem megfelelő egyenruhák viselését, az elégtelen étkezést, az európaiak számára szokatlan klimatikai viszonyokat” említi. Az egészségügyi helyzet a XX. században kezdett el javulni, hála a gyorsan fejlődő orvostudománynak. A ma a légióba lépni kívánóknak mind fizikai, mind pszichés állapotát vizsgálják. Külön szócikk foglalkozik az egyik különös „légiós betegséggel”, a „cafard”-ral, amelynek mibenlétét csak a XX. században kezdték komolyabban tanulmányozni, s megállapították, hogy nem a szifilisz vagy a mocsárláz következménye, hanem a tűző Nap által kiváltott, az agyban végbemenő folyamat, okai a társadalmi elszigeteltség, a tétlenség, „és különösen az unalom.”

A légió és a kultúra – nemigen olvashatunk, hallhatunk e két fogalomról és realitásról egy kontextusban. Pedig létezik a festészetben, mentális, képi, írott, hang-, fix és animált formában. Mindez magában foglalja egyrészt a légionáriust mint témát, és mint létrehozót. Irodalmi megjelenése a XIX. századra esik, de csak kevésbé terjedt el, nagy lendületet a XX. században kap, amikor az analfabetizmust kezdik felszámolni, s létrejöhét egy olyan olvasótábor, amely az egzotikum, a misztérium, az utazások iránt kezd érdeklődni. Az idegenlégió 1912-ben létrehozta saját, havonta megjelenő folyóiratát, a mozi is lecsap a légiós témára; érdekes, hogy legnagyobb számban az USA-ban jelennek meg a témával foglalkozó, elsősorban játékfilmek, olyan hamarosan világszerte népszerűvé vált amerikai filmszínészekkel, mint Laurel és Hardy, John Wayne, Gary Cooper, Marlene Dietrich. A mozi érdeklődése a légió témája iránt a II. világháború után visszaesett. Külön szócikk a légió és a zene kapcsolata. E szerint a légiós a XIX. század végén jelent meg a sanzonokban, a két világháború között a mozi segített a légió és a légiósok életének megéneklésében. Természetesen kiemelkedik *Edith Piaf* neve, aki több sanzont is ajánlott a légiósoknak: A légió zászlaja, Az én légionáriusom, Nem, nem sajnálok semmit sem.

Kiemelkedő értéket, de főleg újdonságot képvisel a könyv végén egy *Antológia*, „a légiós irodalom néhány darabja”, melyek többségét maguk a légiósok írták. Őszinteségük, naiv realitásuk, vidám vagy éppen elkeseredett hangvételük mellett tiszteletre méltó, hogy ezek a nem francia katonák hiányos francia nyelvtudásukkal szégyenkezés nélkül nyíltak meg versekben, prózában, írtak saját magukról és a légióról, feletteseikről, társaikról,

harcokról, halálról. Van benne egy különösen megható szemelvény, amelyben egy harc után egy légiós kapitány két, egymás mellett fekvő halott légiósnál talált, egyértelműen ugyanarról a nőről, de életének két különböző szakaszában készült fényképről kideríti, hogy tulajdonképpen a két halott férfi apa és fia, a fényképen látható nő pedig az idősebb halott férfinak a felesége, következésképpen a fiatalabbnak az édesanyja... A két férfi azonban úgy halt meg, hogy nem ismerték egymást, a véletlen – illetve, mondja az író – az Élet rendezte így a sorsukat.

Összefoglaló és ajánlás

Különös, tudomásom szerint eddig nem alkalmazott formában dolgozza fel a francia kiadó az idegenlégió történetét. Paradoxon az a helyzet, hogy erről a francia irányítás alatt álló katonai alakulatról franciák francia nyelven meglehetősen korlátozott számban adtak ki könyveket; nagyobb szabású értekezések, cikkek stb. megjelentek az évtizedek folyamán, melyek egy-egy részletes tematikával foglalkoznak a légió történetéből. Tehát úttörő munkáról van szó. Az intézményt sok oldalról közelíti meg, az ábécérendbe sorolt szócikkek tagadhatatlanul könnyű áttekintést adnak. Mint általában a szótár- vagy lexikonformában, itt is elkerülhetetlen a szócikkek kiválasztásának nehézsége, terjedelmük megfelelő aránya.

Izgalmas a témák megragadásának és megközelítésének a módja, ami egy ilyen helyzetben különösen kényes lehet. Hogyan írjanak a franciák saját hadseregük egyik legismertebb, hol felmagasztalt, hol földbe taposott, de mindenesetre legnépszerűbb, romantikával leginkább körülvett alakulatáról? Úgy tűnik, a kiadó ezért is szövetkezett a védelmi minisztériummal. Mi lett az eredménye ennek a szövetségnek?

A kiadónál az ilyen jellegű könyvek általános érdeklődés kielégítésére szolgáló, ennek megfelelő tartalmú és nyelvezetű szövegekkel dolgoznak – és *ezt nem pejoratív* értelemben mondom. Itt is ez történt. Tudományos ismeretterjesztésről van szó. A bökkenő ott van, hogy a megközelítés kétségtelenül egyoldalú: az idegenlégió becsületét, dicséretét, kimagasló fegyvertényeit, a katonák és a tisztek, altisztek hősiek helytállását emeli ki; nincs kritika, szó sincs az alakulathoz fűződő, sokszor igencsak embertelen, ma talán úgy mondanánk, emberiség elleni vétkeiről, a francia hódító, gyarmati politika céljait kiszolgáló eszközökről. És ez bizony nagy kár, óriási hibája a műnek, annak minden tagadhatatlan pozitívuma mellett! Aki az idegenlégió tevékenységének árnyoldalaival is meg kíván ismerkedni, annak sok más művet, tudományos – katonai, pszichológiai, történelmi, orvosi stb.

(ld. fentebb!) – művet, folyóiratot kell áttanulmányoznia. Aki pedig mindezekkel a kérdésekkel irodalmi szinten kíván megismerkedni, és magyar nyelven, annak továbbra is felelősségem teljes tudatában újra csak Rejtő Jenő regényeit ajánlom: ezek megfelelő leírásai pontosan megegyeznek a – név nélkül ajánlott – tudósok, kutatók, történészek, sőt történelmi személyiségek által közölt és bizonyított tényekkel. Rejtő regényei *nem ponyva- és nem légiós regények*; voltak kezemben *igazi* légiós regények: azok giccek, az idegenlégióhoz csak szerzőik és eltévedt kritikusok besorolása alapján kapcsolhatók. Ilyenek a magyar nyelvre lefordított, a légiót bemutató könyvek, amelyeket viszont nem lehet regényeknek nevezni, mivel nem annak elfogadott szabályai szerint íródtak.

Kiknek ajánlanám ezt a szótár-lexikont? Témájánál fogva a légió és vele együtt a Franciaország történelme (gyarmatosítás, hadtörténet...) iránt érdeklődőknek: történészeknek, egyetemi hallgatóknak – no meg természetesen a Rejtő munkásságát kutatóknak. Mindenki elvárását a témával kapcsolatban megkönnyítik a térképek, a jegyzetek, gazdag bibliográfia (ebben már a források csaknem teljes egészében francia nyelvűek!), filmográfia (itt már újból az angol nyelvű filmek dominálnak...), diszkográfia és névmutató.

André-Paul Comor (szerk.): La légion étrangère. Histoire et dictionnaire (Az idegenlégió. Történelem és szótár). Párizs, Robert Laffont – Ministère de la défense. 2013. 1147 o.

Kun Tibor

Az olasz jog történetének kézikönyve

Az olasz egység létrejöttének 150. évfordulójára nagy vállalkozásba fogott a hírneves Treccani Kiadó, a világhírű Enciclopedia Italiana kiadója. Már korábban is gyakorlat volt, hogy különféle, gyakran többkötetes, elnevezése szerint függelékeket (Appendice) adtak ki az eredetileg 1929 és 1937 között megjelent Enciclopedia Italiana 35 kötetéhez, amely méltó társa volt a francia Larousse és a brit Encyclopaedia Britannica hírneves vállalkozásainak. Ezek a függelékek azonban inkább egy-egy tudományterület önálló, enciklopédikus összefoglalásai, és nem pusztán az eredeti enciklopédia függelékei.

Az olasz egység létrejöttének 150. évfordulójára szintén egy ilyen „függelék” jelentetett meg a Treccani Kiadó „Az olasz hozzájárulás a gondolkodás történetéhez” (Il contributo italiano alla storia del pensiero) címmel. Ez a „függelék” azonban nagyszabású vállalkozás, szinte egy új enciklopédia. Az Appendice ottava ugyanis hat kötetben mutatja be az olasz nép kiváló gondolkodóinak hozzájárulását a különféle szakterületek tudománytörténetéhez. Ez a hat kötet a filozófia, a jog, a gazdaság, a természettudomány, a történetírás, a politika és a technológia területeit fedi le.

Ezek közül a szakterületemnél fogva A jog című kötetet szeretném ismertetni. A több mint 800 oldalas könyv teljes tartalmát aligha lehetne egy szóval összefoglalni. A mű enciklopédia, vagyis különböző szerzők lényegében összefoglaló jellegű tanulmányokat írtak az olasz jogtörténet egy-egy fejezetéről vagy az olasz jogtörténet egy-egy korszakalkotó alakjáról. Azt mondhatjuk tehát, hogy az olasz egység 150 éves évfordulójára egy jogtörténeti enciklopédia született, amely a kora középkortól kezdve a XX. század közepéig tárgyalja az olasz jog és jogtudomány évezredes történetét.

Ez adja a kötet jelentőségét a magyar olvasók számára is. Az olasz jog és az olasz jogtudomány a középkorban európai jelentőségű volt, elegendő csak arra gondolni, hogy az olasz egyetemeken hányan szereztek jogi végzettséget ezekben a századokban. A magyar jogászok középkori egyetemjárása is közismert a korszakkal foglalkozó kutatók számára. A középkor

után az olasz jogtudomány tekintélye ugyan lehanyaglott, de a kötetben is bemutatott híres jogtudósok (Cesare Beccaria, Norberto Bobbio, stb.) neve is jelzi, hogy Itália nem szűkölködött olyan jogászokban, akiket az utókor még ma is gyakran idéz nemcsak a jogtörténeti tárgyú tanulmányokban, hanem a tételes jog művelői munkáiban is. Nem haszontalan tehát, ha a magyar olvasó figyelmét is felhívjuk erre a kötetre.

A kötet szerkesztőinek, elismert olasz jogászprofesszoroknak sikerült a lehető legszínvonalasabb szerzőgárdát összeállítaniuk. Rögtön a kötet elején az első fejezetet az olasz jogtörténészek egyik legtekintélyesebb alakja, *Paolo Grossi* írta a középkori jog és a modern jog különbségeiről. Paolo Grossi 1933-ban született, a firenzei egyetemen olasz jogtörténetet tanított, jelenleg pedig az olasz Alkotmánybíróság tagja. Szakterülete a középkori olasz jog, amelyről számos kiváló tanulmányt, tankönyvet, monográfiát írt.

A középkori jogtörténetről szóló részben Grossit követik *Giovanni Chiodi*, *Claudia Storti*, *Raffaele Volante*, *Umberto Santarelli* áttekintő tanulmányai a glosszátorokról, a Német-Római Birodalomhoz való viszonyról, a glosszátorok szerződési rendszeréről, a kereskedelmi jogról és a hűbéri jogról. Az itt említett szerzők legalább egy tanulmányt vagy monográfiát már letettek az asztalra az általuk feldolgozott témáról, ami annak biztosítéka, hogy az adott téma leghozzáértőbb művelőiről van szó.

A középkori jogrendszer általános kérdéseinek összefoglalása után a középkori jog történetének fontosabb alakjai kerülnek sorra. Imeriusról *Enrico Spagnesi*, Accursiusról *Nicoletta Sarti*, Bartolusról *Giovanni Rossi*, Baldusról *Federigo Bambi*, Gratianusról *Giovanni Minnucci*, Sinibaldo Fieschiről *Alberto Melloni*, Henricus de Segusióról (akit Hostiensisnek neveztek és művei a középkori Magyarországon is ismertek voltak) *Federigo Bambi* adott összefoglaló bemutatást.

A jogi reneszánsz alakjai közé tartozik *Lorenzo Valla* és *Andrea Alciato*, akiket *Giovanni Rossi* mutatott be. *Mario Ascheri* mutatta be a nagyobb jelentőségű itáliai egyházi és kereskedelmi bíróságok jogalakító szerepét, a döntvénygyűjtemények forrásait. Ezután következik a kötetben a kereskedelmi jog és annak egyik kiemelkedő XVII. századi olasz szerzője *Giuseppe Lorenzo Maria Casaregi*.

A jogtudomány kiváló alakjainak számító *Tiberio Deciani*, *Prospero Farinacci* és *Giovanni Battista De Luca* bemutatása is természetesen részét képezi a kötetnek. Különösen *Giovanni Battista De Luca* munkásságát kell kiemelni, akinek latin nyelvű munkája, a *Theatrum veritatis et justitiae* európai hírnevet szerzett alkotójának, és az ő nevéhez fűződik az olasz jogi nyelv megújítása is, hiszen ő írta az olasz nyelvű civilisztikai irodalom leg-

jelentősebb darabját is, lényegében az olasz jogi nyelv atyjának is tekinthető.

A nemzetközi jog egyik alapítójának, Alberico Gentilinek a munkásságáról, a *ius ad bellum* és a *ius in bello* megkülönböztetéséről *Aldo Andrea Cassi* írt.

A jogtudomány megújulása nemcsak a magánjog és a nemzetközi jog részéről nyilvánult meg, hanem a közjog és a büntetőjog részéről is. *Luca Mannori* írt a rendi állam válságáról, és a modern, gondoskodó, jóléti államról, amely szorosan kapcsolódott a népéről felülről végbevitt reformokkal gondoskodó, felvilágosult fejedelem alakjához. A következő fejezet szerzője, *Bernardo Sordi* helyesen nevezi ezt a kort a jogi felvilágosodás (l'Illuminismo giuridico) és a forradalmi jogalkotás korának. Ekkor alakult ki a kodifikáció eszméje, amely elsőként Cesare Beccaria művében tűnt fel, aki a *ius communera* épülő jog helyett a törvények megállapított kódexét (un codice fisso di leggi) óhajtotta. *Maria Gigliola di Renzo Villata* ezzel kapcsolatban a juriszprudenciális jog és a törvényhozói reformokról írt. A korszak jogtörténetéhez elengedhetetlen a jogi felvilágosodás nagy alakjainak ismertetése, így kapott helyet a kötetben külön fejezetként Cesare Beccaria, Bernardo Tanucci, Ludovico Antonio Muratori, Gaetano Filangieri, Pompeo Neri, akik félig jogászok, félig arisztokraták, félig forradalmárok voltak.

Az olasz egység megvalósításával szükség volt az egységes, nemzeti olasz jog létrehozására is. A nemzeti jogrendszer létrehozásának alapvető kérdése volt a kodifikáció, amely szorosan kapcsolódott a nemzetállam eszméjéhez, ahogyan ezt *Riccardo Ferrante* kifejtette. A nemzeti jogrendszer nem jöhet létre az olasz egység mellett elkötelezett, nemzeti, már-már nacionalista jogászok nélkül, mint például Federico Paolo Sclopis, Giuseppe Pisanelli, Pasquale Stanislao Mancini, akikről külön fejezetek szólnak. A büntetőjogi kodifikáció nagy alakjai között tárgyalja a kötet Francesco Carrara, Cesare Lombroso, Enrico Ferri, Arturo Rocco munkásságát. A civilisták között Vittorio Scialoja és Chironi voltak a legfontosabbak, akiknek jelentős szerepük volt az olasz magánjog művelésében.

A munkáskérdés a XIX. század második felében vált jelentőssé a kapitalizálódó Itáliában, amely magával hozta a magánjog szociális átalakításának követelését, és a munkajog kialakulását. Ezekről a kérdésekről *Monica Stronati, Giovanni Cazzetta és Ferdinando Treggiari* írt érdekfeszítő fejezeteket.

Az első világháború után berendezkedő fasiszta rendszer felszámolta nemcsak a parlamentáris demokráciát, hanem átalakította a jogrendszert is.

A korporatív állam eszméjével a fasiszta állam nemcsak a dolgozók tömegeit akarta féken tartani, hanem ez az intézmény a fasiszta párt hatalmának és befolyásának megszilárdítását is szolgálta. Etiópia elfoglalásával kialakult a gyarmati jog, amely azonban a II. világháború befejeződésével jelentőségét veszítette.

A II. világháború után az első teendő az ország államformájának eldöntése volt, amely népszavazáson lett királyságból alkotmányos, parlamenti köztársasággá. Egy új köztársaságnak azonban új alkotmányra is szüksége van. Az olasz alkotmányozás folyamatát *Enzo Cheli* mutatta be. Az alkotmányozó nemzetgyűlés tagjai között jelentős helyet foglaltak el a kereszténydemokraták, akik között több jogász is volt. Közülük is jónéhányat bemutat a kötet.

A II. világháború utáni olasz alkotmányjogi berendezkedés egyik legfontosabb intézménye volt az alkotmánybíráskodás kialakulása, amelyről európai összefüggésekkel együtt *Paolo Caretti* adott ismertetést. Az alkotmányjog átalakítása mellett a versenyjog kialakítása, és az európai integráció jellemzi e kort. Természetesen nem maradt ki a kötetből a büntető eljárás és a polgári perjog átalakítása sem. A kötet szerkesztőinek sikerült a tudománytörténet számára is helyet szorítani. Így kerültek be a kötetbe az olasz jogtörténet-írás nagyjai: Giuseppe Salvioli, Francesco Calasso, Emilio Betti.

Amint ebből a szükségszerűen eléggé tömör áttekintésből is nyilvánvaló, a kötet enciklopédikus jelleggel átfogja a teljes olasz jogtörténetet. A kötet szerzői az olasz egyetemi jogászok legtekintélyesebb személyiségei, aminek ismeretében jó szívvel ajánlhatjuk minden érdeklődőnek ezt a vakos kötetet, mert ebben tulajdonképpen majdnem minden benne van, amit az olasz jogtörténetről tudni lehet, de legalábbis biztos támpontot jelent mindenkinek, akit érdekel az Európai Unió egyik meghatározó tagállamának, Olaszországnak a jogtörténete.

Paolo Cappellini, Pietro Costa stb. szerk.: Appendice VIII della Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere ed Arti. Il contributo italiano alla storia del pensiero, vol. V, Diritto, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana (A tudományok, az irodalom és a művészet olasz enciklopédiájának nyolcadik függeléke. Az olasz hozzájárulás a gondolkodás történetéhez V. kötet: A jog) Róma, 2012. pp. XXXI-802.

Bónis Péter

FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET-EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

Nemzeti mitológia a Macedón Köztársaságban¹ és szomszédjainál

A bevezetőben a szerző azt hangsúlyozza, hogy a történelem és a régészet két olyan tudományos diszciplína, amit a politikusok előszeretettel használnak fel saját politikai és nemzeti céljaik megvalósítása érdekében. A tudományos látszat mögött ezekben az esetekben politikai manipuláció húzódik meg, a tudomány helyét átveszi az ideologizálás. A szerző szerint a kutatók megkülönböztetik az új nemzeti mítoszokat a régi történelmi mítoszoktól, amelyek a történelem folyamán és egészen más összefüggésekben jelentek meg. Felhívja a figyelmet arra, hogy az új nemzeti mítoszok elemzésével mindenekelőtt a szociológusok, politológusok és antropológusok foglalkoznak, a történészek sokkal kevésbé. Ennek okát abban látja, hogy a történészek egyrészt szükségesnek tartják az úgynevezett történelmi távlatot, azt, hogy bizonyos folyamatok már lezártak legyenek, másrészt abban, hogy a történészek többnyire tagadják a nemzeti mítoszok hasznosságát. Ez utóbbiak ugyanis szerintük negatívan hatnak mind a társadalmi, mind pedig a nemzetek közötti viszonyokra. *Nada Proeva* úgy véli, hogy vannak olyan (történelmi) mítoszok, amelyek az adott nemzet szempontjából hasznosak lehetnek. Így segítette a zsidók egységének megőrzését a kiválasztott nép tudata, s ilyen szerepet játszottak a mítoszok az asszimiláció elleni küzdelemben, az identitás megőrzésében a macedónoknál, a kurdoknál és a baszkoknál. Ennek fényében a szerző úgy véli, „hogy amikor egy mítoszt nem

1. A cirill betűt használó ország neve Република Македонија (<http://vlada.mk/>), aminek átírása, ha csak a cirill betűs átírás szabályaira (Hadrovics László főszerk.: A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985, 123–129.) lennének tekintettel Republika Makedonija lenne. A latin írást használó délszláv országok így is írják (lásd pl.: http://www.mzz.gov.si/si/predstavnistva_po_svetu/evropa/macedonija/; <http://www.mvep.hr/hr/predstavnistva/veleposlanstva-stranij-drzava-u-rh/macedonija-zagreb,114.html#p>). Annak, hogy külföldön máshol Macedónia/Macedonia/Mazedonien az átírás (bár német nyelvterületen elfogadott a Makedonien forma is) részben nyelvtörténeti, részben politikai okai vannak. Ez utóbbiak közül a legfontosabb, hogy Görögországnak fenntartásai vannak az ország nevével kapcsolatban. Érveik között szerepel, hogy Görögország északi régiójának neve Makedónia (Μακεδονία).

tudatosan és nem bizonyos célok érdekében alkottak meg, hanem spontánul keletkezett, akkor a történész ezt történelmi dokumentumként értékeli.”

Ezt az állítást azzal kívánja árnyalni, hogy elismeri, tény, hogy a nacionalizmus idején a korábban spontánul keletkezett mítoszokat is felhasználták politikai célokra. Szerinte ilyen például a modern görög állam azon magatartása, hogy visszaél a történelmi mítoszok használatával, miközben tagadja a későbbi, jól ismert és jól dokumentált eseményeket, mindenekelőtt a területén korábban lezajlott migráció jelentőségét. Teszi ezt annak érdekében, hogy „segítse a modern görög nemzet megteremtését és az antik Görögország etnikai területénél sokkal szélesebb területen építse ki az államot”. A szerző szerint ez a törekvés jól látható abból az 1913-ban kiadott dokumentumból, amelyben az akkor megszerzett Macedóniát és Trákiát (még? csupán) *új földekként* jelölték meg. A görög példa is alkalmat ad számára, hogy akárcsak a későbbiek során még többször kiemelje, hogy a nemzeti mítoszok megalkotói általában azt hangsúlyozzák, hogy az adott területen ők jelentek meg (másoknál) korábban, hogy az övék az ősibb nemzet.

Proeva úgy véli, hogy az új nemzeti mítoszok a XVIII. században, a szekularizáció idején keletkeztek, amikor is már kételkedtek Istenben és az addig érvényes hagyományokban. Szerinte az új, nemzeti mítoszok, antik előképektől eltérően hazug mítoszok, mert „az általános írás-olvasás, és a globalizáció idején nem csupán nincs szükség ilyenekre, de egyenesen károsak is.”

Az elméleti bevezető után elsőként az albán pánillirizmus és nemzeti kommunizmus ideológiáját vizsgálja meg. A pánillirizmus dogmáját az albán nacionalisták a XIX. század folyamán alkották meg, akkor, amikor még nem állt rendelkezésre kellő mennyiségű régészeti anyag. A pánillirizmus szerint egy időben Európát (egészen a Baltikumig) illírek népesítették be. A második világháború után, amikor az ásatások bebizonyították ezen állítás tarthatatlanságát, elméletüket átalakították a „balkáni pánillirizmus” eszméjévé, azaz ekkortól már csak a Balkán-félszigetre tekintették érvényesnek. Ennek alapján azt állították, hogy a hellének valójában illírek, illetve, hogy már Homérosz is szól az illírekről. Az elmélet célja természetesen annak igazolása volt, hogy a Balkánon az albánok (az illírek egyenes leszármazottai) az igazi őslakók. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy az elmélet képviselői megfelelkeznek egy fontos tényről: az illír népmegnevezés utoljára a III. században tűnik fel a forrásokban, míg az albánokról/arnautákról csak a XI/XII. századi források szólnak először, a hiátus tehát ez esetben mintegy nyolcszáz év. Ráadásul az elmélet hívei azt állítják, hogy folytonosság van az illír és az albán nyelv között, ezt azonban nem lehet bizonyítani, mert mindössze három írott illír nyelvemlék maradt fenn, amelyek nem nyújtanak elegendő alapot a bizonyításra.

Ez a tény viszont nem zavarta a XX. századi albán kommunistákat abban, hogy erre az elméletre alapozva nemzeti-kommunista mítoszt alkossanak. A fantasztikus elemeket sem nélkülöző teória lényege az volt, hogy az albánok a Balkán legrégebbi népét alkotják. Az elmélet népszerű lett a macedóniai albánok körében is, akik a történelmi dokumentumok tükrében csak lassan, a XVII. század végétől a jelenkorig zajló folyamatok eredményeképpen lettek számottevő etnikummá a mai Macedónia nyugati részén. Az elmélet alapján viszont a macedóniai albánok egy része azt állítja, hogy az általuk lakott területnek is az albán állam részévé kell válnia. Ennek az elméletnek is volt szerepe az albánok és macedónok között 2000-ben kitört fegyveres összecsapásban. A macedón szerző megjegyzi, hogy bár a macedóniai albánok 1990 óta komoly jogokkal bírtak, az összecsapásokat lezáró 2001-es ohridi megállapodásban az albánok olyan széleskörű jogokat kaptak, amilyennel a világon egyetlen kisebbség sem rendelkezik, az albániai macedónokról már nem is szólva. Proeva szerint ez azért történhetett így, mert a nyugati politikusoknak a nem demokratikus szerb rezsim megtörése érdekében szükségük volt az albánokra. A szerző szóvá teszi, hogy a déli szomszédai által kitalált szláv-macedón megnevezést – amely arra szolgált, hogy cáfolják a macedón identitás létét és így kétségbe vonják az állam létjogosultságát is – az albán politikusok is kihasználták. Az albánok szerint azért értelmes dolog ezt a megnevezést használni, mert a jelenlegiek elődei csak a VI. században érkeztek mai lakóhelyükre a Kárpátok mögül. Ez azt jelenti, hogy semmilyen kapcsolatuk nincs (nem volt) az ókori macedónokkal, így nem jogosultak a Macedónia megnevezésre sem. Ez a megnevezés igazából az illírek egyenes leszármazottait, az albánokat illeti meg. Ezt az elvet, amely kétségbe vonja a jelenlegi Macedónia létét, vallja a koszovói politikusok egy része is.

Ezt követi a bolgár pankretizmus vizsgálata. Bár az erről szóló elmélet majdnem egykorú a pánillirizmussal, csupán a múlt század hatvanas éveiben állították a bolgár nacionalizmus szolgálatába. A pánillirizmus szerint, ha a peonok trákoknak tekinthetők, a bolgárok pedig az ő leszármazottaik, akkor a Vardartól keletre eső, (egykor) peonok által lakott területek bolgár területnek tekintendők. A kommunizmus bukása után nem ezt a mítoszt fejlesztették tovább, hanem egy új elmélettel álltak elő, amely szerint a bolgárok a Hindukus környékéről érkeztek mai hazájukba. A szerző szerint ez a két bolgár nemzeti mítosz nem gyakorolt hatást a macedón nemzeti mitológiára. Ez utóbbira a macedón nemzet és nyelv tagadása volt hatással, valamint az a törekvés, hogy rájuk erőltessék a bolgár nemzeti identitást. A két nép között a Sámuel bolgár cárra vonatkozó vitával kapcsolatban Proeva megjegyzi, hogy a Sámuel államára alkalmazott Bulgária megnevezés

nem etnikai, hanem politikai értelemben volt használatos. Proeva szerint Sámuel, akinek állami központja nem Bulgáriában, hanem Macedóniában volt, valójában usurpálta a bolgár állam állami-jogi tradícióját. Ezzel a politikai elnevezéssel illeték az összes bolgár fennhatóság alatt álló területet. Azt, hogy a megnevezést politikai és nem etnikai értelemben használták, jól mutatja, hogy Cirill és Metód nyelvét nem bolgárnak, hanem szlávnak nevezték, s a bizánci források nem Macedóniát, hanem Sklaviniát, vagy Sclaviciát emlegetnek. Proeva szerint „a XIX. század végéig, a balkáni államok létrejöttéig a görög és a bolgár megnevezésnek nem volt sem etnikai, sem pedig politikai jelentése. Az Ottomán birodalomban a bolgár megnevezés a birodalom összes szlávját jelölte, de mint a paraszt megjelölés szinonimája, mivel a szlávok többnyire a fálvakban éltek, míg a görög megjelölés egészen a XIX. század elejéig a pravoszláv keresztényekre utalt.” A szerző utal arra, hogy a forrásokban a XVIII. századtól jelenik meg a macedón/Macedónia és a bolgár/Bulgária megkülönböztetés, majd a bolgárok között megjelent az igény Macedónia „felszabadítására”. Arra, hogy ez az igény csak viszonylag későn jelent meg, a következő példát hozza fel. Az 1878-ban Kreszna városában és környékén kitört felkelést a (korabeli) bolgár történetírás kresznai felkelésnek nevezi, azaz a helyszínt jelölte. Egy fennmaradt pecsétnyomón a körön belül cirill betűs felirat látható, míg a körön kívül ez áll: az 1878-as macedón felkelés alkalmából. A korabeli macedón felkelési bizottság előírásaiban pedig Macedónia felszabadításáról, macedón felkelésről, macedón hadseregről van szó. A szerző ironikusan megjegyzi: „ez világosan bizonyítja, hogy ezt a felkelést, akárcsak a későbbi »bolgár« felkelést a macedónok és nem a bolgárok kezdeményezték.” Ugyancsak fontos bizonyítéknak tekinti, hogy a XX. század elejéről való amerikai bevándorlási listákon Macedónia különböző területeiről származó, félig írástudatlan bevándorlók magukat egyértelműen macedónoknak nevezik. Proeva hangsúlyozza, ez azt mutatja, hogy nem igazak azok az állítások, amelyek szerint a macedón nemzetet csupán a Komintern 1934-es dokumentumai, illetve Titó II. világháború utáni dokumentumai hozták volna létre. Ezek a dokumentumok csupán a macedón nemzet létrejöttének tényét ismerték el, állítja a szerző.

A tanulmány következő része a görög pánhellénizmust vizsgálja. Ennek az ideológiának az értelmében az európai civilizáció bölcsője Görögország (különös, hogy a szerző nem az ókori Hellaszt emlegeti). Ennek megfelelően a görögök (a főníciai írástól kezdve a macedón falanxig) számos tállálmányt a magukénak tekintenek, holott az utóbbiakat illetően jól tudjuk, hogy az ókori görögök világosan megkülönböztették a macedónokat a hellénektől. A pánhellénizmus szerint minden olyan terület, ahol csak hellén

nyomok vannak, legyen az kereskedelmi, kulturális, vagy bármi, az görögnek tekintendő, függetlenül attól, hogy a görögök ottani megjelenése előtt milyen népek éltek ott akár már évszázadok óta.

A görög és a macedón nacionalizmus végletes túlzásaira a szerző rendkívül szemléletes példát hoz fel. A Pakisztánban található Kasha településről egyesek megalapozatlanul azt állítják, hogy eredete macedóniai Nagy Sándor idejére megy vissza. A görög állam 2005-ben görög kulturális központot hozott ott létre. Ezután egy macedón „tudományos” expedíció (melynek tagjai között sem történészek, sem régészek nem voltak) ugyancsak Pakisztánban a kínai határ közelében fekvő Hunza völgyben olyan nyelvi izolátumot találtak, amelyről a macedón nemzeti mitológia képviselői azt állították, hogy az antik macedón nyelvhez kötődik. Az expedícióról szóló beszámolót levetítette a macedón televízió, majd 2008-ban a Macedón Köztársaság jelentős médiafelhajtás kíséretében vendégül látta Hunza királyát és királynőjét.

Proeva ezután a modern Görögország azon törekvését mutatja be, hogy eltüntesse a területén lévő más etnikumokat, illetve nyomaikat. Az 1920-as sèvres-i békeszerződés arra kötelezte Görögországot, hogy tegye lehetővé a kisebbségek szabad nyelvhasználatát. 1925-ben kinyomtatott ugyan egy latin betűkkel (a macedónok mindig cirill írást használtak) készített macedón nyelvkönyvet, a kinyomtatott példányokat azonban egy rablótámadásnak álcázott akcióban megsemmisítették, hiszen azt bizonyította volna, hogy létezik macedón kisebbség. A macedón beszédet pénzzel büntették, a szláv és török helységneveket görögösítették stb. Az 1946 és 1949 között zajló görög polgárháború következményeként, amelybe a görögök szövetségeseiként (napalmbombákkal) a britek is beavatkoztak, humanitárius okokból 28 ezer gyermeket evakuáltak. „Ez az exodus volt a macedón etnikai térség végső megtisztításának kezdete, mivel egyetlen evakuált gyermek sem tért vissza egykori családi tűzhelyéhez. Egy 1982-ben hozott törvénnyel megtiltották, hogy a görög származásúak kivételével bárki visszatérhessen, és ezeket a gyerekeket a mai napig menekültnek nevezik. A macedónok így saját lakóterületükön kisebbséggé váltak.” Sajátos fordulat, hogy amíg 1982-ig a görögök arra törekedtek, hogy Észak-Görögországban minden módon eltöröljék a macedón elnevezéseket, attól az évtől kezdve megfordították a folyamatokat. Visszaadták a macedón etnikai és földrajzi neveket, és saját hasznukra fordították a macedón szimbólumokat. Hozzá kell tenni, Proeva csak implicite érzékelteti, hogy a szimbólumokat illetően az antik macedón szimbólumokról van szó: Macedón (Nagy) Sándor képével díszítették az egyik görög pénzérmét.

A szerző ez után nehezményezi, hogy a németek filhellénizmusa miatt Görögországnak Európában sok mindent elnéznek. „Így a görög propagandának és a jól ismert filhellénizmusnak köszönhetően az Európai Unió szó szerint megzsarolt egy fegyvertelen, szegény és kicsiny országot, amely a legcivilizáltabb módon vált ki a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságból és Szlovénián kívül egyedülként kapott pozitív értékelést a Badinter bizottságtól, azt követelve, hogy államisága elismerésének fejében változtassa meg a nevét, amivel megtagadta tőle a saját identitásra és saját államra vonatkozó természeti jogot. Ennyit a nemzeti mítoszokkal kapcsolatos európai viszonyulásról, Európáról, amelyik görög, és Görögországról, amelyik európai, míg mi balkániak vagyunk.”

Amint azonban a következő (a macedóniai macedónizmusról szóló) fejezetből kiderül, az előző idézet ellenére szó sincs arról, hogy Proeva a saját, tehát macedón nemzeti mitológiájukat illetően megértőbb lenne, mint a többi nemzeti ideológiával összefüggésben. Megemlíti, hogy a macedón emigránsok (mindenekelőtt a Görögországból eltávozottak) külföldön komoly harcot vívtak a görög emigránsokkal. Ők voltak azok, akiknek zászlaján először jelent meg az ún. verginai csillag, s később ez a zászló lett a macedón állam zászlaja. A szerző ezután felsorolja, hogy a fent említett helyzet (tehát a szomszédok Macedóniával kapcsolatos magatartása) miatt milyen komoly politikai és gazdasági károkat szenvedett Macedónia. Az így felgyülemlett sérelmeknek az lett a következménye, hogy a politikusok ideológusaik és populista értelmiségijeik segítségével a múlt és a régi mítoszok felélesztése felé fordultak annak érdekében, hogy megerősítsék a nemzet egységét, és csökkentsék a rájuk nehezedő stresszt.

Ma tehát Macedóniában erőteljesen zajlik a név és identitás védelmének folyamata. Ez a Macedónia antik múltja iránti megnövekedett érdeklődéssel, Nagy Sándor mítoszának felélesztésével, szobrainak felállításával kezdődött, és folytatódott a névhasználatra vonatkozó jogok bizonyítékainak erőteljes keresésével, a múltban történő vájkálással. A kormány hatalmas pénzeket áldozott a régészeti ásatásokra, s az eredeti antik emlékeket szó szerint a kormány épülete előtti utcaszakaszon állították fel. Miután 2008-ban Görögország vétóval megakadályozta Macedónia NATO-tagságát, Szkopje elkezdte utánózni a görög módszert: modern objektumokat (repülőtereket, autópályákat, stadionokat) híres antik személyekről neveztek el. A szerző bőven sorolja, hogy a kormány (nem igazán átlátható módszerekkel) milyen jelentős összegeket áldozott a nemzeti mitológiára alapozott propagandára. A már felállított és még felállítandó szobrok és egyéb emlékművek célja, hogy igazolják az antikvitástól a mai napi tartó folytonosságot.

Proeva szóvá teszi, hogy különféle nem történész értelmiségiek (újságírók, orvosok, építészek, jogászok stb.) kíméletlen kritikát zúdítottak a történész szakma számos képviselőjére, a közvéleményt elárasztották a történelemről szóló saját igazságaikkal. Nekik ugyanis a hivatásos történészektól eltérően nem jelent problémát, hogy eszközöket találjanak saját »tudományos« műveik számára. A tőlük eltérő véleményen lévő történészek lejárására elegendő volt annak hangoztatása, hogy a nemzetellenes kommunisták számára dolgozó történészek nem csupán meghamisították a történelmet, de meg is semmisítették azokat a bizonyítékokat, melyek lehetővé tennék a valódi történelem rekonstruálását.

Ezek az önjelölt történészek azután a legképtelenebb állításokkal hozzakodnak elő. Egy Kanadában élő macedón mérnök például azt állította, hogy a teljes mai szláv szókészlet az antik macedón nyelvvel van kapcsolatban. Szerinte ez azt jelenti, hogy az a nyelv szláv volt, hiszen ebben a térségben nem volt migráció, a szlávok mindig is jelen voltak a Balkánon. Az Iliászt szerinte ezen a szláv-macedón nyelven írták. Állításait azután átvették az újdonsült és önjelölt macedóniai „történészek” is. Proeva ezután bőven sorolja ezen „történészek” hajmeresztő állításait. Ami azonban még ennél is rosszabb, megalkuvás okán jó néhány történész beállt azok sorába, akik beálltak a nemzeti mitológia szolgálatába. Az egyik klasszika-filológus és történész például azt javasolta, hogy a Nagy Sándor és utódainak korát jelölő hellenizmus fogalma helyett ezentúl a *macedónizmus* terminológiáját használják.

A szerző felteszi a kérdést, hogy vajon hol vannak azok a történészek, akik valóban szakmai szempontok alapján foglalkoznak a múlt vitatott kérdéseivel. Úgy látja, hogy a felmerülő kérdésekre adott válaszok az adott történészek politikai hitvallásától függenek. A jelenlegi macedón nemzetépítést keményen bíráló tanulmányt ezzel a némi felmentést is adó mondattal zárja: „A jelenkori macedón nemzeti mítosz a régi történelmi mítoszok felhasználásának iskolapéldája, amelynek célja, hogy megőrizze a szomszédok által a saját nemzeti mítoszaik segítségével tagadott (macedón) identitást és az államot, amelyért a jugoszláv államon belüli közel félévszázados fennállás után, sajnos ismét harcolni kell.”

Nada Proeva: Suvremeni macedonski mit kao odgovor na nacionalne mitove suseda: albanski panilizam, bugarski pankratizam i grčki panhelenizam (A modern macedón mítosz, mint a szomszédok nemzeti mítosza – az albán pánillirizmusra, a bolgár pankratizmusra és a görög pánhellénizmusra – adott válasz). *Zgodovinski časopis*, 2010/1–2. 176–219.

Szilágyi Imre

Egészség, higiénia és eugenika¹ Délkelet-Európában 1945-ig

Ez a kötet a Central European University Press gondozásában jelent meg 2011-ben és hasonló gondolatmenetet ragad meg, mint szintén ennél a kiadónál még 2006-ban megjelent *Blood and Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe 1900–1940*. (Vér és haza: faj-nemesítés és faji nacionalizmus Közép- és Délkelet-Európában 1900–1940) című könyv. Mindkét kötetnél közreműködött szerkesztőként és szerzőként többek között *Marius Turda* és *Paul J. Weindling* is.

A több szerzős tanulmánykötet írói már korábban is foglalkoztak ezzel a témakörrel, vagyis az egészségügyi fejlődéssel, valamint az újabb orvosi vívmányok használatával a korabeli délkelet-európai államokban; több kiadványuk, könyvük is megjelent a XIX–XX. századi délkelet-európai egészségügyi helyzettel kapcsolatban.

Szerkezetileg a kötet öt fő egységre tagolódik, ebből a középső három fejezetet lehet tematikusan elkülöníteni, az elsőt és az utolsót pedig bevezetésnek és összefoglalásnak, kitekintésnek tarthatjuk.

A könyv központi kérdése az eugenika (eugenetika, fajegészségtan) térnyerése és alkalmazása a délkelet-európai és a közép-európai országokban.

A bevezetésben a szerkesztők (*Christian Promitzer*, *Sevasti Trubeta* és *Marius Turda*) tájékoztatnak, hogy a kötet inkább átfogó, összefoglaló és tájékoztató műnek tekinthető, semmint részletes, valóban új kérdéseket fel-

1. Az eugenika fogalma François Galton nevéhez köthető társadalomfilozófiai irányzat, amely az ember öröklődő testi és szellemi tulajdonságainak javítása érdekében végzett beavatkozásokat hirdette. Ennek létezik egy pozitív és egy negatív iránya is. A pozitív a társadalom kiválóbb adottságú tagjainak az átlagosnál nagyobb gyerekszámát szorgalmazta, a negatív viszont bizonyos eugenikai ártalomban szenvedő egyének születési korlátozását támogatta az érdekeltek felvilágosítása révén. Az eugenikáról bővebben: Bíró Bertalan: *Eugenika. Magyar Szemle Társaság, 1935*. Alison Bashford, Philippa Levine (Eds.): *The Oxford handbook of the history of eugenics*. Oxford University Press, 2010. Kevles J. Daniel: *In the name of eugenics: genetics and the uses of human heredity*. Harward University Press, 2004.

vető olvasmánynak, ettől függetlenül a korabeli délkelet-európai egészségügyben kevésbé jártasaknak sok újdonságot tud felmutatni.

A kötet viszonylag nagy terjedelmű, (466 oldalt tartalmaz) ezért csak egy fejezetet emelnék ki bővebben.

A tanulmányok a XIX. század végétől a XX. század első feléig mutatják be az egyes délkelet-európai országok egészségügyi helyzetét (pl. Bosznia-Hercegovináét, Görögorszáét). Igaz, évtizedeket csúsza, de már megjelentek a nyugat-európai egészségügyi vívmányok, gyógyszerek, amelyek a térségben elterjedt szörnyű járványok (pl. tífusz, malária) visszaszorítását is segítették kisebb-nagyobb sikerrel.

A szerzők bemutatják a délkelet-európai egészségügy intézményesülésének a folyamatát, valamint a higiénia és az eugenika a közoktatásban betöltött szerepét. A bevezetésben részletes leírást kapunk ennek a „fejletlen” délkelet-európai régióknak a higiénijáról, egészségügyéről.

A bevezetésben a tanulmányokat két fő részre osztják a szerkesztők, ezek közül az első a higiénia és az egészségügyi politikával foglalkozik, ezen belül a délkelet-európai egészségügyi politika és higiénia bemutatása kerül előtérbe, a második pedig az eugenika újratermelő programjáról szól.

A kötet első nagy fejezete a German Eugenic Paradigms, amely egy Paul Weindling által írt fejezetből áll és a Racial Expertise and German Eugenic Strategies for Southeastern Europe (Német eugenikai paradigmák – Délkelet-Európa faji szakértelme és német eugenikai stratégiái) címet viseli.

A szerző fő kutatási területe az orvostörténet, XX. századi közegészségügyi szervezetekkel, eugenika történettel valamint XX. századi járványokkal foglalkozik. Történész professzor az Oxford Brookes Egyetemen és több műve is megjelent a XIX–XX. századi egészségüggyel kapcsolatban [Ilyen pl. a Blood and Homeland (Vér és Haza), Epidemics and Genocide in Eastern Europe 1890–1945 (Járványok és népirtás Kelet-Európában)]

A német völkisch (völkischer Gedanke, vagyis népi gondolat) irányzat az 1920-as években a német tudományos életre rendkívüli hatással volt. Mióta az eugenika és a fajhigiénia a jobboldal részévé interpretálódott, a völkisch a XX. század közepének Németországával azonosították. Ebben az időben indultak meg a kutatások a népességgazdaság, az egészség- és a jóléti politika irányába.

A Historiographic Reflections (Historiográfikus elmélkedések) című alfejezetben kerül az eugenika tudományban történő alkalmazásának történetéről van szó. Az 1980-as években a történészek úja felfedezték Eckart Kehr tézisé, vagyis a belpolitika elsőbbségének alkalmazását a történettudományban. Így a történészek figyelme a hagyományos, a külpolitika elsőd-

legességét követelő nemzeti történelemtől a társadalmi kérdések irányába tolódott, ezáltal fontossá vált például a társadalmi osztályok kutatása. Megnővekedett az érdeklődés az 1945 előtti német népegészségügyi politika iránt, így az eugenika iránt is, ez azért történt így, mert a népegészségügyi és népesedési politikát a Német Birodalomban társadalompolitikai eszköznek tekintették, amely olyan gazdasági-szociális problémák miatt jött létre, mint a gazdasági egyenlőtlenség és a gyors iparosítás. Az új sterilizációs módszerek az Egyesült Államokból és Nyugat-Európából terjedtek el Németországba és Délkelet-Európába is. A Weimari Köztársaság közjóléti államának középpontjába a szaporodás kontrollja került, gyerekvállalásra biztatták a „genetikailag kiváló” családokat.

A múlt század elején megírt eugenikai történelmi tanulmányok az angol-amerikai eredetű szociáldarwinizmus elméletén alapultak, a német szerzők is ide nyúltak vissza.

A hivatalos politika szintjén két koncepció is kialakult. Az egyik egy XX. századi osztrák elméletből származott, amely egy közép-európai konföderációról szólt. Ezen elképzelés szerint, Németország és több más állam szövetkezésével konföderációt hoznának létre. Friedrich Neumann kedvelte a németek vezette konföderáció eszméjét, amibe beleértette Ausztria-Magyarországot és egy délszláv államot is. A másik koncepció szerint Németországnak kell a domináns, irányító szerep a mitteleurópai térség vezetésében. A másik koncepcióval szemben, az Adolf Hitler által képviselt utóbbi elutasította a Habsburg-föderalizmust a keleti német területeken. A szerző több tudóst is kiemel, így például a darwinista zoológust, Ernst Haeckelt és Wilhelm Schallmayert, ez utóbbi kidolgozott egy elméletet a Volkseugenikáról (népegénika) valamint felállított egy szociológiai modellt is.

Az *Origins (Eredetek)* című alfejezetből megtudhatjuk, hogy a *Gesellschaft für Rassenhygiene* (Fajhigiéniai Társaság) volt az első eugenikai társaság, amelyet 1905. június 22-én Berlinben alapított meg Richard Thurnwald. A társaság jóvoltából orvosi és biológiai kapcsolatok kötődtek össze a német, svájci és osztrák eugenikusokat a századfordulón. A társaság megalapítása egy mélyebb nagynémet kontextust jelentett, Svájcban kívül az Osztrák Birodalom is a részévé vált. A társasággal történő kapcsolatfelvétel miatt jelentős lett az egészségügy a közép- és délkelet-európai államokban.

Hygienic Mitteleuropa? (Egészséges Közép-Európa?) ez a kérdés a következő fejezet címe. A Mitteleuropa koncepciónak nagyobb „faji” jelentősége volt a XX. század első felében. A két fő koncepció közül Neumann Mitteleuropája eredetileg nem faji, eugenikai alapú volt, ebbe a német közgazdasági vezetésű államba belefoglalta volna Délkelet-Európát, igaz Görögországot,

Szerbia és Románia részvétele nélkül. Neumann azt bizonygatta, hogy több gyermeket szükséges vállalni, mivel a jövőbeli területi revízióhoz nagyobb népességre van szükség. Felismerte az erdélyi szász települések mellett a hasonló német településhelyek előnyét, amely biztosítja ennek a német konföderációnak a fennállását. Alfred Ploetz és Richard Thurnwald kidolgozták a német Közép-Európa tervet, egy olyan közép-európai államszövetséget (Mitteleuropäisches Staatenbund), amely összekötné Svájcot, Hollandiát, Belgiumot és Skandináviát, miközben egy nagyobb Német Birodalom részévé válna Magyarország is.

A *Jewish Eugenics* (Zsidó eugenika) című fejezetben a Judentummal (zsidóság) szemben álló Deutschtum (németiség) problémájáról ír a szerző. A probléma Alfred Ploetznél is előkerült, aki a zsidókat „Kulturassenek” (kultúrfaj) tekintette, (ellentétben például Schallmayerrel). A németeket és zsidókat a szociáldarwinista szemlélet szerinti túlélésért való küzdelemben egymás ellenfeleként állította be. Emellett a tudós a fajegészségtant tudományként akarta elfogadtatni.

A rasszizmus az 1920-as évektől kezdődően egyre erőteljesebben volt jelen a tudományos életben, mindenhol előforduló nemzetközi jelenséggé vált és egyre szélesebb körben elterjedt, erőteljes és elit ideológiává vált.

A *Scientific Networks* (Tudományos hálózatok) című részben további tudósokat és fontos nemzetközi egészségügyi intézményeket mutatnak be, a szerzők rekonstruálták az egészségügyi hálózatot és az eugenikát Délkelet-Európában. Több „faji” antropológus, mint például Eugen Fischer és Otto Reche tartotta a kapcsolatot számos közép- és délkelet-európai nacionalistával.

A második, harmadik és negyedik nagyfejezet az alábbi tanulmányokból áll:

A második rész címe: *Hygiene and health politics* (Higiénia és egészségpolitikák) és ez hat alfejezetet tartalmaz (a címek magyarul):

Bigitte Fuchs: *Austro-Hungarian Policies of 'Race', Gender and Hygiene in Bosnia and Herzegovina, 1874–1914* (Osztrák–magyar 'faji' politika, nem és higiénia Bosznia-Hercegovinában, 1874–1914).

Christian Promitzer: *Typhus, Turks and Roma: Hygiene and Ethnic Difference in Bulgaria, 1912–1944* (Tífusz, törökök és romák: higiénia és etnikai különbségek Bulgáriában, 1912–1944).

Katerina Gardikas: *Health Policy and Private Care: Malaria Sanitization in Early Twentieth Century Greece* (Egészségpolitika és magángondozás: A malária Görögországban a huszadik század elején).

Kristina Popova: *Combating Infant Mortality in Bulgaria: Welfare Activities, National Propaganda, and the Establishment of Pediatrics, 1900–1940* (Harc a gyerekehalandóság ellen Bulgáriában: Jóléti tevé-

kenységek, nemzeti propaganda és a gyermekgyógyászat megerősítése).

Leda Papastefanaki: Politics, Modernization and Public Health in Greece: The Case of Occupational Health, 1900–1940 (Politikák, modernizáció és nép egészség Görögországban: A munkahelyi egészség állapota, 1900–1940).

Željko Dugac: „Like Yeast in Fermentation”: Public Health in Interwar Yugoslavia („Mint zavarógás erjesztése.” Közegészség a jugoszláv időszakban).

A harmadik fejezet címe: Eugenics and reproduction: Eugenika és újratermelődés címmel, itt is hat alfejezet szerepel.

Gergana Mircheva: Marital Health and Eugenics in Bulgaria, 1878–1940 (Házastársi egészség és eugenika Bulgáriában, 1878–1940).

Sevasti Trubeta: Eugenic Birth Control and Prenuptial Health Certification in Interwar Greece (Eugenikai születésszabályozás és házasság előtti egészségi bizonyítvány a háború alatt Görögországban).

Vassiliki Theodorou, Despina Karakatsani: Eugenics and Puericulture: Medical Attempts to Improve the Biological Capital in Interwar Greece (Eugenika és gyermekfejlődéstan: Orvosi kísérletek a biológiai tőke emelkedéséhez a háborús Görögországban).

Marius Turda: Controlling the National Body: Ideas of Racial Purification in Romania, 1818–1944 (A nemzet testének ellenőrzése: A faji tisztulás eszméi Romániában, 1818–1944).

Tudor Georgescu: The Eugenic Fortress: Alfred Csallner and Saxon Eugenic Discourse in Interwar Romania (Az eugenikai erőd: Csallner Alfréd és a szász eugenikai értekezés a két háború között Romániában).

Rory Yeomas: Fighting the White Plague: Demography and Abortion in the Independent State of Croatia (Harc a Fehér Vésszel: Demográfia és abortusz a Független Horvát Államban).

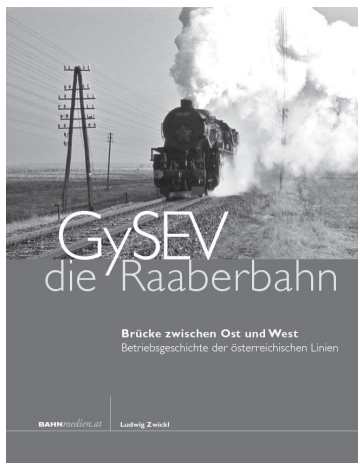
A negyedik rész New research agendas (Új kutatási rend) és ebben egy fejezet található, amely a *Maria Bucur* által írt Remapping the Historiography of Modernization and State-Building in Southeastern Europe through Health, Hygiene and Eugenics (A modernizáció historiográfiájának és az államépítésnek az újratérképezése Délkelet-Európában az egészség, egészségügy és az eugenika figyelembe vételével).

Health, hygiene and eugenics in Southeastern Europe to 1945 (Egészség, higiénia és eugenika Délkelet-Európában 1945-ig.) Eds. by Christian Promitzer, Sevasti Trubeta, Marius Turda. Central European University Press, Budapest, 2011. 466. o.

Tóth Helén

Az osztrák–magyar vasút

Ludwig Zwickl első vasúti témájú könyve 2011-ben jelent meg a bahnmedien.at vasúti szakirodalmakat tömörítő szerveződés jóvoltából. A szerzőnek már előzőleg is jelentek meg publikációi, de egyik sem tartozott a közlekedéstörténet egyik szegmenséhez sem. *Kamradenschaft in der Gendarmerie*¹ címmel 1997-ben írta meg első fontosabb könyvét, majd hosszú hallgatás után jelent meg a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút történetét feldolgozó monográfiája. Az alcím megjelölésével ellentétben nemcsak az osztrák vonalak történetét – vertikális és horizontális értelemben – foglalja össze, hanem egy nagyon széleskörű és szinte minden részletre kiterjedő összegzést ad a vasúttársaság történetéről.

A könyv 10 fejezetre osztott, és mindegyik fejezet akár önálló egy-séggként is értelmezhető. Ezen tárgyalások előtt, a szerző és a GYSEV (2011-es) vezérigazgatója, dr. Székely Csaba előszavai olvashatók. Ebből az előszóból derül ki, hogy Zwickl-t már gyerekkorában megragadta a vasút, a gőzmozdonyok látványa. Különösen a Fertővidéki HÉV szerelvényei gyakoroltak rá nagy hatást, mivel a Fertő-tó partján lévő Neusideler am See (Nezsider) állomásán nyaranta csodálhatta a gőzmasinákat. Ez a gyerekkori szenvedély később sem merült a feledés homályába, és felnőtt korában is tovább folytatódott – igaz akkor már a vasúti szakirodalom kutatásával, gyűjtésével. Zwickl kiemeli előszavában, hogy még fiatalkorában Hans Sternhardt Die GySEV című könyve is hatással volt későbbi életére. Valamint itt egyfajta összegzésképpen írja le, hogy ez a könyv a

1. Bajtársiasság a csendőrségnél

történeti események feltárása és leírása mellett egy színes, sok képi forrással ellátott „bemutakozó” lenne inkább, ahol elsősorban a „benyomások”, sem mint a „részletezés” a fontos. A romantikus hangvétellű előszóban, végül köszönetet mond a segítségért, köztük külön kiemeli *Kubinszky Mihályt*, aki értékes tapasztalataival mozdította előre a könyv a megírását. (A rendkívül sok fényképmelléklet mellett, a könyv előlapján látható kép is Kubinszky Mihály gyűjteményéből származik.) Székely Csaba előszava sokkal tárgyilagosabb a szerzőénél. Méltatja a megjelenő könyvet, és sok sikert kíván annak forgalmazásához is.

Az első fejezetet, A gőzmozdonykorszak kezdete a Monarchiában (*Beginn des Dampf-Eisenbahnzeitalters in der Monarchie*), három további alegységre osztották. Az első, a GySEV megalakulása előtti, nyugat-dunántúli közlekedési állapotokat tárja fel. Itt olvashatjuk, hogy még az osztrák–magyar kiegyezés előtt (1867) milyen tervek születtek a Lajtán innen és túl az infrastruktúra fellendítésére. Nagyon igazságosan, egy osztrák és egy magyar tervet emel ki és részletez Zwickl, ahol Széchenyi István gróf munkásságát is megemlíti. A kiegyezés előtti állapotokat a dunántúli magántársaságok kialakulásával kezdi, ami azért is nagyon fontos, mivel így az olvasó könnyebben bele tudja magát képzelni abba a korszakba, amikor a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút megalakult. Az osztrák és magyar magánvasutak leírása után már egyértelműen kirajzolódik, hogy a termékeny kiskisalföldi területen, Sopron és Győr között nincsen vaspálya. Ezt a tátongó űrt többen, több társaság is szeretne volna kitölteni. Ezekkel a „meg nem valósult” tervekkel foglalkozik az első fejezet utolsó alegysége.

A következő fejezet, A GySEV-főpálya (*Die GySEV-Hauptstrecke*) már a megvalósult elképzeléseket helyezi a középpontba. A társaság alapításával kezd Zwickl és kronologikusan halad egyre előrébb, az akkor még „kis helyi vasút” életének bemutatásával. Az Erlanger-féle előengedély (1872) taglalása után a társaság megalapításával folytatja a szerző, ami után a Győr–Sopron közti pálya (1876) engedélyezési és építési műveleteiről olvashatunk. Ennél a résznél nagyon sok gondolatot és elképzelést lehet olvasni *Lovas Gyula* 1997-ben megjelent *Magyar Vasúttörténet* című kötetekbe írt, időrendileg osztott GySEV-történeti feldolgozásából. Sajnos Lovas munkássága csak egy általa készített rézkarc ábrázolásban merül ki, a vállalat történetét feldolgozó publikációi (közvetlenül) nem kapnak helyet a könyvben. Ugyanakkor a vállalat megalakulásáról szóló részben, és a kezdeti időszakot taglaló egységekben nagyon sok elsődleges (levéltári) forrást mutat be a szerző, miknek nagy többsége igazi ritkaság a vasúti történetírásban. A számos képi ábrázolás mellett ki kell mindenképpen emelni, hogy a

társaság alakuló üléséről is tudósít Zwickl, az igazgatósági tagokat is felsorolja, ami szintén nagy ritkaság a témában. A fenti érdekességek mellett a szerző tovább növeli a mű közérthetőségét azzal, hogy korabeli menetrendeket és szabályzatokat is elemez, valamint a XIX. század utolsó harmadára jellemző vasúti jegyárak világába is betekintését enged. A magán- és állami gyűjtemények, levéltárak mellett egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a képi források közlésében a (vár)megyei, illetve tartományi szintek is. Ez hatásal van a könyv egészére, nem a vizuális ábrázolásban betöltött szerepére, hanem az egyes fejezetek sokszínűségére, változatosságára. Itt elsősorban az általánosan bevett történeti besorolások és az eseménytörténet leírásai mellett az érdekességekről, kuriózumokról is olvashatunk. Emellett a fejezetben a térségben jellemző iparvállalatok és a vasút kapcsolatáról is szó van, valamint a társághoz kapcsolódó HÉV-vonalakról is olvashatunk.

A harmadik egységben elsősorban a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút egyetlen saját kezelésű mellékvonala, a fertővidéki helyi érdekű vasút engedélyezési és építési munkálatai kerülnek szóba. (*Die Neusiedlerseebahn und die weitere Entwicklung*) Két szempontból is érthető, hogy a mellékvonallról külön fejezetet készített Zwickl: több mellékvonal is kapcsolatban állt a társaság fővonalával (pl.: Szombathely–Pozsonyi; Sopron–Pozsonyi; Sopron–Kőszegi HÉV) de azok forgalmára csak közvetetten volt hatása a GySEV-nek, ellenben a Fertővidéki HÉV-nél, ahol már a törzsrészvények többségének megvásárolása után kezdődött a GySEV-korszak. A másik ok, hogy a szerző, Ludwig Zwickl, éppen a Fertővidéki vasúttal (*Neusieder See Bahn – NSB*) került kapcsolatba először, és azon belül is a GySEV-vel. Ahogyan a fejezet címe is mutatja, nemcsak a nevezett mellékvonallról, hanem annak fejlődésén keresztül a századfordulón jellemző infrastruktúra és iparfejlesztő elképzelésekről, illetve azok megvalósulásáról ír. A kuriózumok említése végigvonul a könyvön, jellemző erre a fejezetre is. Ezek közé tartozik a soproni városi villamos taglalása, valamint a vonal mentén fekvő cukorgyárakról készített képeslapok ábrázolása. A fejezet egyetlen nagy hiányossága (eltérően a többi résztől, ahol az elsődleges források dominálnak), hogy döntő többségben korabeli sajtócikkekre, tudósításokra alapozta a szerző, ami nem növeli egyértelműen a mű hitelességét.

A negyedik fejezetben majd 20 oldalon keresztül olvashatunk A nagy választóvonalról (*Die große Zäsur*) ami az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának körülményeit részletezi. Az első világháború mozgalmas éveiről egy táblázat is tanúskodik, melyen a GySEV teher- és személyforgalmát ábrázolták. Ezek mellett magyar nyelvű Monarchia-térképen szemlélteti

Zwickl, hogy pontosan mivel is járt a háború elvesztése, és ezzel összefüggésben a társaság integritásának elvesztése. Ahogyan a korábbi részekben is említettem, Zwickl elsősorban a kuriózumok „beemelésére” törekedett, amit ennél a fejezetnél kiemelkedően meg is tudott valósítani. Nem véletlenül, hiszen a mai napig tartó következményei vannak az 1918 és 1921 közötti eseményeknek. A legfontosabb ritkaság a témában egy 1921-es osztrák postai térkép, ami (még) Sopront (*Ödenburg*) jelölte meg Burgenland tartomány székhelyéül, és még a népszavazás előtti (eredetileg elgondolt) határokat mutatja be. Rögön a következő oldalon a népszavazás utáni térképpel szemléteti, hogy elsősorban vasúti szempontból mivel járt, hogy Sopron a magyar oldalt választotta. Az országos szintű eseménytörténet mellett a lokális jelentőséggel (is) bíró fordulatokról is olvashatunk. Érdekes, hogy az osztrák politikatörténeti megközelítéseken elsiklik a szerző, viszont a magyar érintett térségre vonatkozóan meglepően nagy alaposágot tanúsít. A fejezetet a két „király-puccsal” és a fiatal Ausztriának a GySEV-koncesszióba való 1923-as belépésével zárja.

Az ötödik fejezet a Konszolidáció (*Die Konsolidierung*) nevet viseli és a két világháború közötti eseményekbe enged betekintést. Zwickl az osztrák állam és a vasúttársaság vitás jogi kérdéseinek taglalásával indít, melyből megtudhatjuk, hogy a társaság részvényeinek majdnem 30%-át szerezte meg Ausztria. (A forgalom 1922 elejére állt csak helyre, amiket az új határ Sopronkertes (*Baumgarten*) és Sopron valamint Pomogy (*Pamhagen*) és Mexikópuszta (mai nevén Fertőújlak) állomások között metszett.) Ezek után a Déli Vasút 1924-es megszűnéséről, illetve átalakulásáról, és annak a GySEV vonalaira gyakorolt hatásáról olvashatunk. A modernizáció, a motorvonatok elterjedése és a kísérleti autóbuszüzem jellemezte ezt a korszakot, melynek igazolására számos vizuális forrást láthatunk. Olyan érdekességekről is beszámol Zwickl mint például, hogy a GySEV vonalakon már 1936-tól volt a vonatok indulását jelző szignál, és hangosbemondó. A fejezetben inkább a technikai és gazdasági leírások dominálnak, politikai vagy eseménytörténetről kevés említés esik.

A hatodik fejezetben, A második világháborúról és hatásairól olvashatunk. (*Der Zweite Weltkrieg und seine Folgen*) Az első alegységben hasonlóan a többi, e témával foglalkozó szakirodalommal, az 1938-as Anschluss-szal indít Zwickl is. Az ez esemény fordulatot jelentett a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút életében is, mivel a „Nagy-Németország” így az osztrák és a magyar vonalak közvetlen közelébe került. Ennek a „közeledésnek” nagyon jó képi bizonyítéka, egy Pomogy (*Pamhagen*) állomásnál lencsevégre kapott horogkeresztes gőzmozdony szerelvény és előtérben a szolgálatot teljesítő

vasutasok 1938. március 13-án. A második világháborút szinte kizárólag a magyar események tükrében olvashatjuk, melyet a revíziós évek területi növekedéseit bemutató térképpel is alátámaszt Zwickl. Különösen nagy hangsúlyt fektetett a szerző az 1944-es magyarországi hatalomátvételre, melynél konkrét vasutas sorsokat is leír. A fejezet elsőszámú különlegessége szintén egy képhez kötődik, egy légi felvételhez Sopron bombázásáról, amit az amerikai légierő egyik bombázójából készítettek. A részt a háborús pusztítás összegzésével, német kitelepítések leírásával, valamint egy egész oldalas osztrák menetrenddel zárja Zwickl.

A hetedik egység a Politikai fordulat Magyarországon (*Politischer Umschwung in Ungarn*) címet viseli. Nagyon fontos, hogy a szerző külön fejezetben foglalkozik a témával. Hiszen már a korszak elején eldőlt, egy 1949-es rendeletben, hogy nem kerül sor a Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút államosítására. Valamint különállóságának és önállóságának biztosítása is ezzel a rendelettel magyarázható. Nagy hiányossága a fejezetnek, hogy az 1955-ös Osztrák Államszerződésről, és annak a vasútra gyakorolt hatásairól nem tesz említést, ugyanakkor az 1956-os budapesti forradalomról és elsősorban az emigrálókról nagyon részletesen olvashatunk. A fejezet egészen a '60-as évek végéig követi nyomon a történeteket, a politikai leírások mellett számos technikai változásról is tudósítva. Ezen tudósítások között a legfontosabb értéket a kocsipark fejlődésének leírása, valamint a trakcióváltás (gőz–dízél–villany) problematikája adja. A könyv alcímével ellentétben sokkal nagyobb hangsúlyt kap a magyar történetek feltárása és leírása. Ez azzal is magyarázható, hogy a társaság igazgatása (napjainkban is) és forgalmának döntő többsége Magyarországon zajlik.

A meginduló modernizáció (Beginnende Modernisierung) című fejezetet a vállalat 90 éves jubileumával (1969) és annak ünnepségeivel vezeti be Zwickl. Itt említi részletesen Hans Sternhart „Die GySEV” című összefoglaló munkájának kiemelkedő jelentőségét, amely a vállalat története egyfajta első összefoglalójának is tekinthető. Külön alegységben tárgyalja a szerző a nagycenki keskenynyomtávú úttörővasutat (ma Széchenyi-múzeumvasút) és annak politikai jelentőségét. Sajnos ennél a pontnál sem tesz említést Lovas Gyula munkásságáról, aki vasúttörténeti írásai mellett, tevékenyen részt vett a kisvasút elindulása körüli munkálatokban. A magyarországi „új gazdasági mechanizmust” részletesen tárgyalja Zwickl, hiszen az elgondolás áldozata lett a Fertővidéki helyi érdekű vasút magyar szakaszának döntő többsége (Fertőszentmiklós–Celldömölk). Erről a vonalbezárásról csak nagyon röviden írt Zwickl, melyet egy „az utolsó teljes hosszon közlekedő szerelvényről” készült fényképpel illusztrált. Sajnos, a GySEV-pálya

közvetlen közelében, a MÁV GV² által működtetett Kapuvári Gazdasági Vasútról és annak 1979-es megszüntetéséről nem lehet olvasni a fejezetben. A trakcióváltás okozta műszaki kihívásokról és problémákról viszont annál több képi és szöveges forrást tett közzé a szerző. A társaság 90 éves fennállását ünneplő események mellett a 100. jubileumról (1979) is részletesen ír a fejezet végén.

A következő fejezetben a vonalak villamosításába (*Die Elektrifizierung*) kaphatunk betekintést. A magyarországi fővonal 1987-es villamosításának körülményeiről nagyon részletes műszaki leírást olvashatunk, melyet számos – elsősorban a felsővezetésekről és a különböző villanymozdonyokról készített – fényképek is kiegészítenek. A fejezetben egyértelműen dominál a műszaki illetve a logisztikai hangvétel, a politikai háttér csak ritkán kerül szóba. A vállalat csatlakozását a VOR-hoz (*Verkehrsbund Ost Region* – Keleti Közlekedési Szövetség) külön alfejezetben tárgyalja Zwickl, ami óriási előrelépés volt a mindig veszteséges személyszállítás fellendítésére. A rendszerváltozásról és a határnyitásról is alapos és tárgyilagos leírás olvasható, összevetve a „nyitás” éveinek (1989–90–91–92) személy- és teherforgalmát, a közúti forgalommal összehasonlító táblázatokkal. A vasfüggönyről és annak elbontásáról a halbtorni határőrség gyűjteményéből láthatunk nem mindennapi képeket. A határnyitással a motorvonatüzem sikereinek leírása után Ausztria 1995-ös Európai Unió csatlakozásáról, és annak közlekedési előnyeiről olvashatunk. A fejezetet végét a soproni konténerrakodó kivitelezése és a teherforgalom fellendülésének leírása adja.

Az utolsó, tizedik fejezet témája már „elfordul a múlttól” és inkább vonatkozik a Jelen és jövő-re (*Gegenwart und Zukunft*). A modernizáció sikereiről és a „korridor-vonatok” fontos turisztikai előnyeiről ír Zwickl. Magyarország 2004-es EU-s és 2007-es schengeni csatlakozásai után már egy „közös európai egységben” tud tovább működni és fejlődni a társaság a regionális értékek megőrzése mellett. A Sopron–Szombathely–Szentgotthárd vonal 2001-es átvétele is ebben a „közös európai korridor gondolatban” fogant, melynek villamosítása mára teljes egészében befejeződött. Szintén ebben a gondolatkörben fogalmazódott meg a monarchia korában bevált és jól működő elvek alapján működtetett fertővidéki vonal villamosítása, hogy a kor kihívásainak eleget téve egy rentábilis mellékvonal legyen belőle. A sikeres modernizációs törekvések leírása egészen az 2010-es évekig következő nyomon. (Tehát, a 2011 decemberében bekövetkezett Szombathely–Csorna–Rajka; Szombathely–Kőszeg; Szombathely–Zalaszentiván és Szombathely–Körmend–Zalalövő vonalak GySEV forgalomba történő in-

tegrációja már nem szerepel a kötetben.) A fejezet végén egy vasúti térkép látható, melyen a 2010-ben a GySEV üzemében lévő vonalak leírásai is olvashatóak. A könyv végén egy rövid összegzés található angol és magyar nyelven a kötet tartalmáról, főbb pontjairól. Majd a tényleges utolsó fejezet, a Bibliográfia (*Literaturverzeichnis*) következik. Ebből megtudhatjuk, hogy a kötet 43 szakirodalom felhasználásával készült el, amit három különböző sajtócikkkel is kiegészítettek. Kiemelkedő jelentőségűek a felsorolt szakirodalmak mellett a „nem nyilvános források” (*Unöffentliche Quellen*) amelyek a Fertőzug településeinek helyi gyűjteményeiből származnak.

Ahogy a korábbiakban is leírtam, a könyv elsődleges jelentősége a ritka, szinte különlegesség számba menő képi források felsorakoztatásában rejlik. Ezen vizuális források nagy többsége országos és megyei (tartományi) vagy helyi gyűjteményekből származnak. Ezek mellett olyan kuriózumok is jelen vannak, melyek a Bécsújhelyi Ipari Múzeumból (*Industriemuseum Wienerneustadt*) vagy a Cinfalvi Cukorgyár (*Siegendorfer Zuckerfabrik*) belső archívumaiból származnak. A különböző közösségektől származó források mellett jelentős szerepet kapnak a magángyűjteményekből származó fényképek is. Ahogy a szerző, Ludwig Zwickl is írja előszavában, nem történelemkönyvet szeretett volna megírni, hanem új nézőpontokat (vizuális források) is szem előtt tartó történeti-etnográfiai–technikai–szociográfiai összegzést kíván adni a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasútról, és társaság hatásairól. A korábban leírt tartalmi hiányosságok ellenére koherens, logikusan felépített könyv született meg a GySEV-ről, ami elsősorban képi forrásaival kívánja felhívni magára a könyvek világától elidegenedett olvasók figyelmét.

Ludwig Zwickl: GySEV die Raaberbahn. Brücke zwischen Ost und West. Betriebsgeschichte der österreichischen Linien (GySEV, a győri vasút – Híd Kelet és Nyugat között. Az osztrák vonalak üzemtörténete) Korneuburg, bahnmedien.at Verlag 2011. 352 o.

Varga Gábor

A balatonboglári lengyel menekültek iskolai folyóiratai, 1943–1944

*Krzysztof Woźniakowski*¹ tanulmánya a Lengyel Tudományos Akadémia (Polska Akademia Nauk) gondozásában *Rocznik historii prasy Polskiej* (Lengyel sajtótörténeti évkönyv) címmel évente megjelenő tanulmánykötet XIII. számában jelent meg 2010-ben. A cikk a szerző szavaival „arra tesz kísérletet, hogy bemutassa annak az ifjúsági folyóiratnak a működését és tevékenységét, melyet a Komitet Obywatelski dla Spraw Opieki nad Polskimi Uchodźcami na Węgrzech (a Magyarországi Lengyel Menekültek Gyámügyi Állampolgári Bizottsága) hozott létre a Balatonboglári Gimnáziumban” (ez utóbbi intézmény 1940-től 1944-ig működött). Habár a folyóirat sok mindenben hasonlít a magyarországi lengyel menekültek többi, korabeli sajtótermékére, például ez is kis példányszámban és viszonylag egyszerű módszerekkel, a „kis poligráfia” eszközével készült sokszorosítógépen, mégis különlegesnek mondható a maga nemében, ugyanis téma-választása kiemeli a többi közül. A budapesti Lengyel Könyvtár segítségével a máig ismeretlen, ám bizonyos csekély példányszámban ingyenesen terjesztett *Młdzież* ugyanis kifejezetten az ifjúság számára, és részben az ifjúság által készült. A lap igen kevés példányszámot élt meg, mivel 1943 márciusától 1944 februárjáig eleinte havilapként működött (Nr. 1–4) *Młdzież* néven, majd később (Nr. 5–10) különféle címeket viselő alkalmi újságként nyomtatták kisebb példányszámban (sorrendben: *Przyszłość*, *Ster*, *Orka*, *Listopad*, *Bóg się rodzi*, *Znicz*). Ez a lap tehát igen különleges helyet foglal el a lengyel sajtó történetében, s nemcsak azért, mert magyarországi emigrációban jelent meg, de azért is, mert az itt kiadott újságok között is egyedinek tekinthető. A *Młdzież* bemutatása tehát igazi érdekességnek

1. Krzysztof Woźniakowski a krakkói Pedagógiai Egyetem (Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN) Információ- és Könyvtártudományi Intézetének (Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa) professzora. Kutatási területe a lengyel irodalom és irodalmi kultúra, valamint a XX. századi lengyel sajtó története, különös tekintettel a II. világháború időszakra. Több mint 150 tudományos tanulmány és monográfia szerzőjeként igazán termékeny és elismert kutatója a témának.

számít a sajtótörténeti munkák közt, s a szerző valóban nagyon színesen és sokrétűen járja körbe ezt a viszonylag kis témát.

A tanulmány négy főbb, logikusan felépített tartalmi egységből áll: egy rövidebb bevezetésből, a folyóiratok történetének bemutatásából, a lap hasábjain megjelenő témák és az itt publikáló szerzők bemutatásából, illetve a lap megszűnéséről és működésének mérlegeléséről szóló záró fejezetből.

A bevezetésben a szerző a balatonboglári iskola megalakulásával és annak előzményeivel foglalkozik.² Bemutatja a lengyel civil menekültek hazánkba érkezését, a magyarországi lengyel iskolák kiépülését és lengyel emigráción belül betöltött szerepét, s ezek közül kettőt kiemelten kezel: a balatonboglári és a balatonzamárdi iskolákat. Ezek történetével, megalakulásával és működésével kapcsolatban olyan részleteket is megtudhatunk, mint például a balatonboglári iskola tanulói és tanári létszámának változása. Míg az 1940/41-es tanévben 249 tanuló látogatta az órákat, addig az 1943/44-es tanévben is csupán 298 tanuló járt az iskolába, ahol kisebb-nagyobb változásokkal mindig nagyjából 30 fős tanári kar dolgozott. Ez az újság kiadásával kapcsolatban jelentéktelennek tűnő adat többek közt azért is fontos, mert a későbbiekben a tanulók és tanárok száma mind a folyóirat számára írt cikkek mennyiségét, mind az "utánpótlás kinevelését" és az olvasóközönséget is meghatározta.

A második tartalmi egységben a balatonboglári ifjúsági lapok történetével ismerkedhetünk meg, egészen a újság létrehozását célzó döntéstől kezdve. A „boglarczykok” (balatonboglári lengyel menekültek) számára igyekeztek ugyanis egy olyan speciális ifjúsági folyóiratot létrehozni, mely oktatási, ismeretterjesztő és nevelési feladatot is betöltene, s emellett az ifjúsági élet híreinek is helyet adna, sőt még tehetségük kibontakoztatásában is segítséget nyújthatna. Az újságot létrehozó Magyarországi Lengyel Menekültek Gyámügyi Állampolgári Bizottsága számára pedig nem jelentett nehézséget egy újabb, speciális lap megteremtése, mivel már addig is számos folyóirat kiadása volt a nevükhöz köthető (Nasza Świetlica és Materiały Obozowe). A tanulmány e pontján a bizottság elnökének, *Henryk Ślawiwnak* a folyóirat megalapításakor tett kijelentését is olvashatjuk: „Ezt a lapot az ifjúság kezébe adva kívánom, hogy a lehető legjobban töltsé be nevelő feladatát az itt emigrációban élő fiatalok javára, valamint a mi jövőendő Hazánk javára, amelyre mindenekelőtt gondolnunk kell.” (158. o.) Ezután megtudhatjuk

2. A lengyel menekültek oktatásügyének történetével számtalan magyar munka foglalkozik, ezek közül két művet érdemes megemlíteni a balatonboglári iskola történetével kapcsolatban: Kapronczay Károly: *Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2009.; Cséby Géza: *Lengyel középiskola Balatonbogláron a második világháború alatt*. In: *Múlt-Kor történelmi magazin*. 2011, nyár.

még, hogy habár az újonnan létrejött lap kiadásának igen szűkös lehetőségei voltak (például a papírellátás a háborús viszonyok közepette gyakran akadozott), a szerkesztők és a kiadó (akiket szintén részletesen bemutat a szerző) mégis igyekeztek a lehető leggyorsabban biztosítani a lap megjelenéséhez szükséges anyagi eszközöket. Arról is olvashatunk, hogy a későbbi, megváltozott lapcímek mind valamennyire tematikus számokat jelöltek, s hogy a lapnak előre megszabott szerkezeti felépítése volt, mely szerint a fő téma után hírek, recenziók következtek, sőt néhány lapszámban még egy humor-rovatot is elhelyeztek. Gyakran lehetett ezenkívül a cserkészmozgalom híreiről is olvasni egy külön erre létrehozott tartalmi egységben Władysław Cyl cserkészparancsnok jóvoltából. Nem csak a különlegesebb rovatok vezetőit, de a lap legtermékenyebb íróit és munkáikat is bemutatja a szerző, név szerint a következőket: *Tadeusz Sokół, Jerzy Zaleski, Barbara Schneider, Bożena Jarczio, Jerzy Lovell, Franciszek Budziński, Marian Jasiński, Stanisław Rzepko-Laski, Tadeusz Dregiewicz, Zygmunt Bogucki és Zdzisław Antoniewicz.*

A harmadik és legerjedelmesebb fejezet a lapok tartalmi részével és a szerkesztőség céljaival foglalkozik. A lap szerkesztőivel is megismerkedhünk, akik a gimnázium lengyeltanárai voltak: *Marian Jasiński* (Nr. 1–5) és *Stefan Grochowski* (Nr. 6–10). A folyóirat hasábjain mind a balatonboglári tanárok, mind pedig a diákok munkái megjelenhettek, s így összesen 408 különböző minőségű és tartalmú munka született, a továbbiakban ezeknek a bemutatását és tartalmi szempontok alapján való osztályozását olvashatjuk a fejezetben. Emellett a cikkek hangulatáról, stílusáról és céljairól is értekezik a szerző (pl. vallási témájú írásokkal kapcsolatban). A lapokban olvasható cikkek egy része „romantikus” retorikával íródott, így gyakran estek némileg túlzásokba. A szerző kritikája szerint például megfélekeztek arról, hogy nem a balatonboglári ifjúság lesz az, aki az új Lengyelország létrehozásában fő szerepet kap majd, habár nyilván részt kell benne venniük. Így olyan frázisok is olvashatóak egyes írásokban, mely szerint a „harc iránti lelkesedés” nagyon fontos, ezzel szemben például nem említették a „munka iránti lelkesedést”, ami legalább ennyire fontos, ha már nevelő célzatú írásról van szó. Azt, hogy a folyóiratnak mennyire nevelő szerepkört szántak szerkesztői, az is jól példázza, hogy 1943 szeptemberében irodalmi versenyt is szerveztek, melyet igyekeztek széles körben reklámozni, s melynek célja egy újabb nemzedék kinevelése, tehetségek felkutatása lett volna. A verseny azonban teljes fiascoval zárult, ugyanis semmilyen értékelhető munkát nem eredményezett, csak három, az elvárásoktól messze elmaradó munka érkezett be. A szerző szerint ez részben az iskola korábban is emlí-

tett csekély létszámának számlájára írható. A lap hasábjain gyakran jelentek meg nemzeti büszkeséget megeremtő írások is, például ilyenek voltak a lengyelek európai tudományban és civilizációban betöltött szerepét taglaló munkák is (összesen 7 cikk), valamint egy 8 részes cikk-sorozat, mely Lengyelország válogatott régióit és városait mutatta be. Sok írás foglalkozott irodalomtörténettel, zenetörténettel, jellemzően életrajzi szempontból. Emellett ismeretterjesztő, fizikai, műszaki, természettudományi, történettudományi, földrajzi és néprajzi témáknak is otthon adott a folyóirat. A magyarországi lengyel emigráció többi lapjától abban különbözött a balatonboglári lap, hogy majdnem teljesen hiányoztak belőle a „hungarikumok”, tehát túlnyomórészt csak lengyel témákkal foglalkozott, egyedül csak Bem József és Petőfi Sándor szerepel két rövidebb cikkben. A Młodzież kapcsán nagyon fontos megemlíteni, hogy hasábjain szépirodalmi művek is gyakran szerepeltek, sőt még a megszállt országrészből származó munkákat is közölt (összesen 9 verset és 3 prózai szöveget). A nyugati emigráció munkáiból, így pl. *Arkady Fiedler* 303. Hadosztály című népszerű művéből is idéztek öt alkalommal. A lap természetesen közölte a Magyarországra menekült fiatal lengyel írók és költők munkáit is, így például (az *Adam Bahdaj* álnéven író) *Jan Kot* két versét, vagy például *Danuta Kossowska* elbeszélését. A tanulmány szerzője többek közt megemlíti még *Tadeusz Sokół* 10 versét, valamint *Jerzy Zaleski* és *Barbara Schneider* verseit is. A Młodzież és folytatásainak 10 számában összesen 56 irodalmi munka olvasható, s habár a tanulmány nem mutatja be az összest, a jelentősebb munkákról és szerzőikről különböző szempontok alapján kimerítő tájékoztatást kapunk.

Az utolsó tartalmi egységben szó esik a lap 1943-as számaiban végighúzódo vitáról, mely a cikkek tematikáját és a lap célját illetően robbant ki Jerzy Zaleski és *Bożena Jarzio* közt, ám lényegében eredménytelenül végződött. Korabeli kritikus megjegyzéseket is olvashatunk többek közt arról, hogy a lap egyes szerkesztői szinte „mániákusan” el akartak különbülni „a felnőttek világától”. Végül pedig a balatonboglári lengyel gimnázium és a lap végét is jelentő német megszállásról olvashatunk, illetve a szerkesztők és írók sorsáról. A lap ugyanis egészen addig létezett, amíg a német csapatok meg nem szállták Magyarországot. Ennek szomorú következménye a lap megszűnése mellett szerzőinek illegalitásba kényszerülése és az intézet számos tagjának likvidálása volt (többek közt a lap főszerkesztőjét, Stefan Grochowskit is elfogták 1944. május 25-én). A szerző mindent összegezve a nehézségek és folyton felmerülő kérdések és nézetellentétek ellenére is sikeresnek minősíti a lap működését, megjegyezve, hogy habár az soha nem vehette fel a versenyt a többi lappal sem

kiadásának volumenét, sem pedig ismertségét tekintve, a lehetőségekhez képest megfelelőnek bizonyult.

A cikk előnye, hogy egy viszonylag ismeretlen sajtóterméket mutat be, mely nem is elsősorban politikai tevékenységével tűnt ki, hanem az ifjúság, a lengyel civil menekültek körében betöltött egyfajta nevelő – oktató – művészeti szerepével. Ez a háború alatti eseményektől és a háborús sajtótól és propagandától elütő téma nagyon érdekessé teszi a munkát, főleg ha olvasás közben arra is gondolunk, hogy milyen lehetőségei lehettek a menekült lengyeleknek saját kulturális és művészeti tevékenység folytatására. A munka ráadásul nem csak lengyel szempontból tekinthető sajtótörténeti különlegességnek, de magyar szempontból is legalább ugyanennyire érdekes. Egyedüli „hibájának” az róható fel, hogy miként a tanulmány tárgya, úgy ez a munka is kissé szűkszavúan említi meg a történet magyar vonatkozásait. Ez természetesen egy lengyel sajtótörténész szemszögéből talán nem is olyan nagy probléma, ráadásul egy lengyel szervezésben, lengyel szerkesztésben, lengyel szerzők írásait közlő, lengyelül megjelent munkáról szóló tanulmány esetében talán nem is számottevő hiányosság. A tanulmány így is széles szakmai körnek jelenthet érdekes olvasmányt hazánkban is, a lengyel irodalommal és sajtótörténettel foglalkozóktól a magyarországi sajtó történetét kutatókon át egészen a lengyel–magyar kapcsolatok iránt érdeklődőkig.

Krzysztof Woźniakowski: „Młodzię” i kontynuacje – uchodźcze szkolne periodyki z Balatonboglár. (Młodzię és folytatásai – a balatonboglári menekültek iskolai folyóiratai) In: Rocznik historii prasy Polskiej. XIII. szám, 2010, 1–2. k., 151–182. Polska Akademia Nauk – Warszawska Drukarnia Naukowa, Warszawa, 2010.

Mester Attila

ÓKOR

Új faj? Etnicitás és ókereszténység

Denise Kimber Buell, az ókereszténység vallás- és kultúratörténetének neves szakembere (Williams College, Massachusetts) teljesen újszerű megközelítésben tárgyalja az ókeresztény történelemnek a 30-tól kb. 170-ig terjedő időszakát, amely tulajdonképpen a kialakulás és az önmeghatározás korszaka; utána ugyanis már az intézményfejlődés (a laikusok és klerikusok elkülönülése¹, a püspöki hatalom megerősödése²) következik. Eredetileg angolul megjelent művének³ középpontjában tehát annak a kérdésnek a vizsgálata áll, hogy miképpen látták önmagukat az első keresztények; illetve hogyan látták őket a római birodalom korabeli társadalmi, kulturális, politikai és vallási szereplői, hivatalosságai? Hiszen a kialakuló kereszténység számára, az identitás szempontjából, az volt a leglényegesebb kérdés, hogy miképpen határozzák/határozhatják meg önmagukat egy olyan világban, amelyben a politikai lojalitás rendkívül fontos társadalmi összetartó erőt jelentett; ennek kifejezése pedig a birodalmi kultuszban, illetve a császárkultuszban való tevékeny részvétel révén történt. A tét mindenképpen óriási volt: a keresztények társadalmi elfogadása vagy elutasítása!

A szerző végeredményben egy konfliktusokkal telített, és a kereszténység története szempontjából meghatározó folyamatot igyekszik feltárni a maga szövevényességében. A korábbi, az ókeresztények identitás-meghatározó kategóriáira és stratégiáira irányuló kutatásoktól eltérően Kimber Buell a

1. Lásd A. Faivre: *Naissance d'une hiérarchie. Les premières étapes du cursus cléricale* (Théologie historique 40). Beauchesne, Paris, 1977; Uő.: *Ordonner la fraternité. Pouvoir d'innover et retour à l'ordre dans l'Église ancienne* (Histoire). Cerf, Paris, 1992; Uő.: *Les premiers laïcs lorsque l'Église naissait au monde* (Croire & Comprendre). Signe, Strasbourg, 1999; Uő.: *Chrétiens et Églises des identités en construction. Acteurs, structures, frontières du champ religieux chrétien* (Histoire). Cerf, Paris, 2011.
2. Lásd A. Jakab: *Ecclesia alexandrina. Evolution sociale et institutionnelle du christianisme alexandrin* (IIe et IIIe siècles). Peter Lang, Bern – Berlin, etc., 20042; Uő.: „Cyprien et les Synodes de Carthage. L'autorité épiscopale face à des problèmes disciplinaires”, *Classica et Christiana. Periodico annuale del Centro di Studi Classici e Cristiani della Facoltà di Storia dell'Università „Alexandru I. Cuza” di Iași* 3, 2008, 169–178. old.
3. D. Kimber Buell: *Why this new race? Ethnic reasoning in early Christianity*. (Gender, Theory and Religion). Columbia University Press, New York 2005.

csoportidentitás meghatározására összpontosítja a figyelmét, amelyet „etnikai érvelésnek” nevez. Megítélése szerint ebben a keresztények a saját korukban rendelkezésükre álló önmeghatározási (*Self-definition, autodéfinition*) eszköztárat használták, hasznosították. Ennek modern tudatosítása segíthet jobban megérteni a zsidó – keresztény kapcsolatok problematikáját az ókorban. Ugyanakkor azt is világossá teszi, hogy a keresztényeknek az identitásról és a másságról (a Másikról) való gondolkodása teljesen beleillik, belesimul az antik gondolkodásmintákba és formákba.

Műve előszavában, melyben pontosan leírja, hogy milyen megközelítésből vizsgálja a kérdést (10–16. o.), a szerző amellett érvel, hogy meg kell változtatnunk a gondolkodásmódunkat mind az ókeresztény kor történelmére, mind pedig a fajra, az etnicitásra és a vallásra vonatkozóan. A többséggel – és az uralkodó teológiai és történeti közvélekedéssel – ellentétben jogosnak ítéli a modern faj és etnicitás fogalmak használatát az ókeresztények önmeghatározásának vizsgálatában.⁴ Szerinte ezeknek a – valójában felcserélhető, egymással mindenképpen szorosan összefüggő – fogalmaknak a vizsgált kezdeti korszakban igenis volt jelentősége. Ugyanakkor arra is rámutat, hogy mindeknek a feltárása segíthet abban, hogy jobban és pontosabban megértsük a kereszténység történelmén végighúzódó antijudaizmus és rasszizmus (elutasító és támogató történeti magatartásformák között vergődő) problematikáját; illetve leszámoljunk azzal a felfogással, amely a keresztény univerzalizmust és a partikularizmust egyfajta, egymást kizáró ellentétpárban szemléli. A szerző célja természetesen nem az, hogy a „faj” fogalmát rehabilitálja. Elsősorban azt akarja megérteni – és megértetni –, hogy honnan erednek azok a fogalmak és kategóriák, amelyek annyi kárt okoztak; valamint tudatosítja, hogy burkoltan ugyan, de mégis meghatározó módon jelen vannak a történelemértelmezésekben. Mindez annak ellenére – vagy éppen amiatt –, hogy a közelmúlt nagyon markánsan átalakította az értelmezési kereteket. Tévedés lenne azt hinni, hogy a jelen és a múlt (különösen annak értelmezése, rekonstrukciója, a források kiválasztása, a megközelítés) nincsenek szoros összhangban egymással.⁵ Minden bizonnyal nem véletlen, hogy az ókeresztény (kulturális) identitás éppen most áll a tudományos érdeklődés középpontjában, amikor napjaink kereszténységei szintén identitásproblémákkal küzdenek, és keresik helyüket a modern multikulturális társadalmakban!

Ahogy azt a tartalmas módszertani és kutatástörténeti bevezetője (17–73. o.) első mondatában Kimber Buell megjegyzi, az „új faj (*génos*)” prob-

4. Ez az újszerű megközelítés leginkább az európaiakban vált ki fenntartásokat.

5. Lásd pl. S. Goldhill: *Who Needs Greek? Contests in the Natural History of Hellenism*. Cambridge University Press, Cambridge 2002.

lematikáját (*Ep. Diog.* 1,1) már maguk az ókeresztények megfogalmazták. Ez beszédesen – mondhatni tényszerűen – cáfolja azt a modern álláspontot (pl. *F. M. Snowden, A. D. Smith, R. R. Ruether, G. G. Stroumsa*), miszerint a kereszténységnek nincs köze a fajhoz/etnicitáshoz; azzal teljes mértékben ellentétes. Éppen ellenkezőleg. A szerző szerint „az ókereszténység az etnikai érvelést a keresztényi mivolt különböző formáinak a legitimálására használta. Ezeket az emberiség egyetemes és legautentikusabb megnyilvánulásaként mutatta be. Ezen érvelésnek köszönhetően a keresztények számára megnyílt a lehetőség, hogy mind a 'kívülállókhoz' (*outsiders*) mind a rivális 'bentlévőkhez' (*insiders*) viszonyítva meghatározzák magukat, illetve kinyilvánítsák a keresztényi mivoltból alkotott különböző koncepcióik felsőbbrendűségét” (19. o.).⁶

Kimber Buell tulajdonképpen az etnikai érvelés négyféle ókeresztény stratégiai alkalmazását különbözteti meg és vizsgálja, gyakorlatilag minden fejezetben: 1) a vallási gyakorlat és az etnicitás kapcsolatát; 2) a hovatartozás (*génos, ethnos, laos* és *phylon*) változtathatóságát; 3) a változhatóság és az állandóság egyidejűségét; valamint 4) a kereszténységen belüli polémiákat. Ugyanakkor folyamatosan három történeti időt tart szem előtt: a jelent, a közelmúltat és azt az ókori időszakot, amikor az ókeresztény iratok keletkeztek.

Az első fejezetben („*Adorateurs de prétendus dieux, Juifs et chrétiens*”. *La religion dans les discours ethnoraciaux*, 75–121. o.) a szerző azt igyekszik megvilágítani, hogy már a római birodalom kezdeti korszakában miképpen kapcsolódott össze a vallásgyakorlat és az etnicitás. Az apologéták és a vértanúakták lényegében véve ezt használták fel arra, hogy megrajzolják a keresztényi mivolt körvonalait.

A második fejezet („*Nous étions avant la fondation du monde*”. *Les premiers chrétiens font appel au passé pour se définir*, 123–167. o.) egyrészt a modern kutatásnak az ókereszténységről alkotott nézeteit, másrészt a múltat kreálni igyekvő ókeresztény etnikai érvelést tárgyalja. Mindkét esetben valószínűleg a jelen és a múlt kapcsolatának a problematikája áll az érdeklődés középpontjában. Mindenekelőtt az a mód, ahogyan egy egyetemesnek gondolt jövő érdekében az ókeresztény szerzők (*Jusztinosz, Alexandriaei Kelemen, Órigenész*) a múltat tulajdonképpen újraértelmezték.

A harmadik fejezet („*Nous qui sommes taillés des entrailles du Christ, nous sommes le vrai génos d'Israël*”. *Les prétentions des chrétiens à être un*

6. „Ce raisonnement offrait aux chrétiens un moyen de se définir par rapport à 'ceux du dehors' [*outsiders*] et, aussi, dans leur rivalité avec d'autres 'du dedans' [*insiders*], d'affirmer la supériorité de leurs diverses conceptions de la christianité.”

peuple, 169–200. o.) az ókeresztény kor egyik (máig) meghatározó kérdését vizsgálja; és pedig a zsidó–keresztény kapcsolatrendszerét. A keresztények ugyanis önmagukat „igazi Izraelként” és Ábrahám utódaiként határozták meg.

A negyedik fejezetben („*Un genos sauvé par nature*”. *Le raisonnement ethnique dans la polémique intrachrétienne*, 201–234. o.) a szerző túllép az ortodox–heterodox ellentétpáron, és az egész problematikát az etnikai érvelés gondolatrendszerébe illeszti. Megítélése szerint így módon érthetőbbé válnak mind a konfliktusok, mind a megtérésről szóló diskurzusok. A vita természetesen az üdvösség körül zajlott, komoly egyháztani kihatásokkal. Lényegében véve ehhez kapcsolódik szorosan a keresztény egyetemességnek az ötödik fejezetben („*De toutes les races des humains*” *Raisonnement ethnique, conversion et universalisme chrétien*, 235–280. o.) taglalt kérdése.

Epilógusában (281–287. o.) a szerző figyelmeztet arra, hogy az ókeresztények etnikai érvrendszere semmiféle formában nem jelent rasszizmust. Annál is kevésbé, mivel a kereszténység már a kezdetektől teljesen nyitott volt; bárki kereszténnyé válhatott. Inkább arra igyekszik rámutatni, hogy az ókereszténységről alkotott történeti szemléletet kell(ene) mindenképpen felülvizsgálni. Tarthatatlanok mind az eredeti tisztaság, és az azt követő hanyatlás; mind a progresszív fejlődés nézőpontjai. Talán nem annyira ellentétpárokból, hanem összetett és környezetbe ágyazott folyamatokban kellene gondolkodni, természetesen soha nem tévesztve szem elől azokat a motivációkat sem, amelyek az egyes történeti narratívák mögött meghúzódnak.

Kimber Buell hasznos szakirodalmi jegyzékkel záruló (291–311. o.) és gondolatébresztő monográfiája, amely hosszas intellektuális érlelődés és sokoldalú véleménycsere eredménye (lásd 15–16. o.), mindenképpen segíthet mind abban, hogy az ókeresztény korral foglalkozó történészek újragondolják a történeti rekonstrukciókban használt metaforákat és módszereket, mind a keresztény antijudaizmussal és rasszizmussal való szembesülés problematikájának feldolgozásában.

Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy az eredeti angol szövegnek a francia nyelvre való átültetése nagyon komoly fordítási kihívást jelentett, amit a francia fordító a könyv elején egy fordítói jegyzékben jelez is (7. o.). A szerző által használt *early* és *earliest* kifejezéseket a „primitív”, az „ancien” és a „très ancien” fogalmakkal próbálta meg visszaadni. A szókészlet szisztematikus használatából fakadó archaizmus benyomását úgy igyekezett elkerülni, hogy váltogatta az „első idők kereszténysége” (*christianisme des premiers temps*), „első kereszténység” (*premier christianisme*), „születő kereszténység” (*christianisme naissant*) és az „első keresztény írások” (*pre-*

miers écrits chrétiens) szókapcsolatokat. Eredeti megoldása, hogy a *Gentiles* nem a hagyományos, ellenben vallási értékítélettel telített „pogányoknak” (*gentils* vagy *païens*), hanem a történeti valósághoz közelebb álló, és értékítélet-mentes „gens des nations”-nak fordítja. Ennek magyarul talán a „népek fiai” felel(ne) meg a legjobban.

Ugyanakkor az angol eredeti hemzseg a neologizmusoktól is. Ilyen pl. a *christianness* (*christianité* = kereszténység?, keresztényi mivolt?), amely a kereszténységhez való tartozást jelöli, ellenben nem azonos a *christianity*-vel (kereszténység); vagy a *humaneness* (*humanitude*). Ezek a kifejezések párhuzamba hozhatók más, hasonló kifejezésekkel, pl. *greekness* (*gréçité*), *romanness* (*romanité*), *jewishness* (*judéité*), *judaeaness* (*judéanité*), *hebrewness* (*hébreicité*), *helleneness* (*hellénicité*). A neologizmusok egy részét a fordító meg sem próbálta lefordítani, hanem egyszerűen franciásította. Ami pedig a bibliai és patrisztikus szövegeket illeti, ezek esetében a fordító igyekezett szorosan a szerző változataihoz tartani magát; tehát nem a megélő francia fordításokat emelte át a fordításba.

Véleményem szerint a fordítói jegyzék által felvetett problémák hazai viszonylatban is fontosak. Ráirányítják ugyanis a figyelmet arra, hogy egy jól meghatározott tudományterületen belül a nyelv szakmai terminológia készlete mennyire fejlett vagy fejletlen. Ami természetesen szorosan összefügg egy adott tudományterületnek egy adott nyelven történő művelése intenzitásával és színvonalával. Talán nem lenne érdektelen műhelyvitát rendezni arról, hogy az ókeresztény történelmet és irodalmat illetően hogyan is állunk a magyar szakkifejezésekkel?! Ez elsősorban azért lenne megfontolandó, mert a kettő (irodalom és történelem) az ókeresztény korban alig-alig választható szét. Miközben azonban hazai viszonylatban beszélhetünk egyfajta – döntően filozófiai ihletettségű – érdeklődésről az ókeresztény irodalom iránt, addig magyar nyelven a tulajdonképpeni értelemben vett ókeresztény (vagyis a Constantinusig terjedő időszakot felölelő) történelem lényegében véve nem létezik. Pedig e nélkül maga a kereszténység története válik érthetatlenné.

Denise Kimber Buell: *Pourquoi cette race nouvelle? Le raisonnement ethnique dans le christianisme des premiers siècles*. (Miért ez az új faj? Etnikai érvelés a kereszténység első századaiban). Traduit de l'anglais par Charles Ehlinger avec la collaboration de Jean-Bernard Degorce. (Patrimoines. Christianisme ancien) Les Éditions du Cerf, Paris, 2012, 314 o.

Jakab Attila

A köztársaság veszélyben – Drusus Libo és Tiberius hatalomra jutása

Andrew Pettinger 2012-ben megjelent könyve figyelemfelkeltő címével is egy, ez idáig teljesen új és imponáló megközelítést adja a Kr. e. 6 és Kr. u. 16 közötti római politikatörténeti eseményeknek. Központjában Tiberius felemelkedése és az Augustustól való hatalomátvétel, illetve a legfőbb hatalom megöröklése áll. A szerző a University of Sydney ókortörténeti tanszékének munkatársa, vizsgált műve pedig 2008-as PhD-dolgozatának javított változata, továbbá a témában végzett kutatásainak összegzése is egyben.

Az Oxford University Press-nél megjelent kötet az eddigiekhez képest teljesen új és komplex magyarázatot kíván adni az Augustus uralkodásának végén, illetve a Tiberius hatalmi öröklése körül történt eseményekre. Augustus halálakor már annak fiúunokái sem voltak életben, így Tiberius teljhatalma kiteljesedhetett. Augustus leszármazottainak követői egyáltalán nem voltak meggyőződve afelől, hogy az élet továbbra is lehetséges Tiberius uralma alatt. A szerző szerint ennek az eredménye egy szövetség létrejötte volt Marcus Scribonius Drusus Libo¹ és Tiberius ellenzói között, akik a „türannisz” megdöntését tervezték, illetve annak felcserélését a köztársaságkori államformára. Az arisztokrata származású Drusus Libo – akinek anyai ágon a triumvir Pompeius Magnus volt a dédapja – Kr. u. 16-ban öngyilkosságot követett el felségsértési pere következtében. Andrew Pettinger érvelése alapján ez a per az előbb említett szövetség miatt jött létre. A kötetet olvasva annak a küzdelemnek átfogó és részletes leírását kaphatjuk, amelyből még inkább megérthetjük a principatus létrejöttét és kiteljesedését az ókori Róma történelmében.

Rövid, témafelvető bevezetőjében Pettinger néhány figyelemfelhívó gondolattal indítja művét. Drusus Libót például a tacitusi Évkönyvekben később szereplő Clemens titkos támogatói közé sorolja. A principatus – idé-

1. Tacitus a 'Libo Drusus' névalakot használja, ezt a formulát követi több modernkori szerző is. Pettinger azonban a Seneca és Velleius Paterculus által szintén használt 'Drusus Libo' alakot tartja helyesnek, melyet az első függelékben részletesen meg is indokol (219–232. o.).

zi Sir Ronald Syme-ot –, mint az közismert, kegyetlen és ártalmas volt,² egy „végzetes ügy”, amivel Augustus monarchiát hozott létre. Maga a rendszer azonban – Pettinger véleménye alapján is – sokkal törekényebb volt, ugyanúgy, mint sok más autokratikus uralom. Ez a nemrég kialakított, köztársasági álcával bíró egyeduralom, más példákhoz hasonlóan, instabilitása folytán is szükségszerűen megkövetelte az ellenséges hangok elhallgattatásának eszközeit. A Tiberius elleni kritika és szembehelyezkedés a legfőbb hatalom kiteljesedésével párhuzamosan egyre inkább megerősödött. Ennek hatása az egész államszerkezeten kézzelfoghatóvá vált, a hatalom szilárdan való kézben tartása viszont Tiberius számára egyáltalán nem volt garantált. A törvény és igazság elferdítésének számtalan példáját bemutató monográfia tizenkét fejezetből és három függelékből áll.

Az első fejezet, valamint az egész mű kiindulópontja Drusus Libo perének részletes bemutatása főként Tacitus műve³ alapján. A szerző igényességét mutatja, hogy emellett pontos hivatkozásokkal és a szöveghelyek precíz megjelöléseivel támaszkodik az összes, az esetet valamilyen szinten érintő forrásra: Velleius Paterculus,⁴ Seneca,⁵ Suetonius,⁶ Cassius Dio,⁷ Fasti Amertini⁸ munkáira. Egyik lábjegyzetében Pettinger aszerint csoportosítja a Drusus Libo ügyére vonatkozó szakirodalom egyes szerzőit, hogy Drusust fontos összeesküvőnek tartják, vagy sem őt magát, sem pedig tevékenységét nem ítélik veszélyesnek. Ezen szerzők felsorolása gyakorlatilag teljesen lefedi a korábbi kutatási eredményeket, a téma iránt érdeklődő olvasók számára azonban kitűnő kiindulási pont. A fejezet másik hasonló csoportosítása az eset és az okkultizmus kapcsolatára vonatkozik, azaz mennyire tekinthető egyenlőnek annak gyakorlása a felségsértés vádjával (*maiestas*), vagy csupán mellékes ügyként kezelendő. A senatus szükséghelyzet miatti összehívását Pettinger fontos érvenek tartja a helyzet valódi súlyának érzékeltetéséhez. Három korábbi, köztársaságkori párhuzamot (L. Sergius Catilina, C. Cornelius Gallus, L. Terentius Varro Murena és Fannius Caepio) is megemlíti ennek alátámasztására, valamint a későbbi, szintén Tiberius uralkodása alatt, felségsértési eljárás miatt öngyilkosságot elkövető C. Si-

2. Syme, Ronald: *The Roman Revolution*. Oxford, 1939. 439.

3. Tac. *Ann.* 2.27-32.

4. Vell. 2.130.3.

5. Sen. *Ep. Mor.* 70.10.

6. Suet. *Tib.* 25.

7. Dio 57.15.

8. *CIL* IX. 4192. vö. Ehrenberg, V. – Jones, A. H. M.: *Documents illustrating the Reigns of Augustus and Tiberius*. Oxford, 1976². 52. Ez Drusus Libo elítélésének egyetlen fennmaradt feliratos bizonyítéka.

lius Caecina Largus esetét. Pettinger szerint az okkultizmus és a csillagjós-lás vádjai mellékese az ügy tekintetében, a senatorok egy összeesküvésre utaló, nyilvánvaló bizonyíték(ok) helyett csak erre alapozták a vádat. Igaz ugyan, hogy Seneca és Tacitus is Drusus Libo együgyűségét hangsúlyozták műveikben, és a legtöbb modern kori szakirodalom is így írja le őt, Pettinger véleménye alapján azonban többről van szó az eset hátterében. Szerinte a vádak súlyosabbak voltak annál, mint egy egyszerű ember megvezetése, ezt a senatus gyors összehívása is alátámasztja. Ugyanabban az évben, amikor Drusus Libót elítélik, leplezik le a Postumus Agrippának öltözött rabszolgát, Clemenst is, aki Pettinger szerint polgárháború kirobantására készült Tiberius ellen. Így maga Drusus Libo is komoly veszélyt kellett, hogy jelentsen a princepsre nézve, az ártalmatlan bolond képe a valóság későbbi átírása.

A második fejezet Drusus Libo perének végkimenetelével folytatódik, akit pedig forradalmárnak tekint. A halálát követő rendelkezéseket (*damnatio memoriae*) úgy értelmezi, mint Róma más ellenségei esetében hozott hasonló intézkedéseket, például a Drusus Libo nevét érintő *abolitio nominis*-t („*ne quis Scribonius cognomentum Drusi adsumeret*”⁹), vagy a hálaáldozati napok meghatározását. Drusus Libo esetét az író összeveti olyan személye-kével, akiket Rómában szintén árulással vádoltak meg korábban, Catilina példáját is beleértve. Az esetet követően a vádat képviselők határozott és komoly reakciójából következően Drusus Libo tevékenységét tehát igen veszélyesnek kell megítélnünk, állítja Pettinger, ugyanúgy, ahogyan ezt a princeps és környezete, valamint az atyák is tették.

A harmadik és negyedik fejezetben Pettinger felvázolja azoknak a cselekményeknek a sorozatát a Kr. u. 4 és 16 közötti időszakból, melyek csúcspontja a Clemens-féle szervezkedés volt. Majd részletesen foglalkozik Postumus Agrippa Augustus által történt örökbefogadásával, amit az első princeps még szükségszerűen szorgalmazott. Ezután részletesen, idősebb Plinius¹⁰ és Suetonius¹¹ műveire támaszkodva, azokból kiindulva, foglalkozik az *abdicatio* fogalmával, illetve Postumus Agrippa Kr. u. 6-ban történt konkrét esetével egyaránt, akit ekkor küldtek Surrentumba.

Ugyanebben az évben indítottak eljárást L. Aemilius Paullus, a Kr. u. 1. év consula ellen. (Ő Scribonia első házasságából született lányának volt a fia, azaz Scribonia unokája, Aemilia Lepida apja.) Az ötödik fejezet az ő megrágalmazásának körülményeit, majd felségárulási perét tárgyalja. A

9. Tac. *Ann.* 2.32.

10. Plin. *Sec. Naturalis Historia* 7.147–150.

11. Suet. *Aug.* 65.

Tiberius egyik fő riválisának tartott Paullus eltávolítása fontos lépcsőfokot jelentett a második princeps hatalomhoz vezető útján.

A hatodik fejezet az egyik kiemelkedő pontját jelenti a pettingeri gondolatmenetnek, hiszen Agrippa száműzetése különösen fontos fordulópont a közállapotok megváltozásakor. Elsődlegesen az auctorok pontos közléséből kiindulva foglalja össze a politikai eseményeket, amelyek Agrippa Kr. u. 7-ben, *senatus consultum*mal Planasia szigetére történt „elzárásához” vezettek. Ennek okát a források alapján Pettinger Tiberius ellenzékének kulcs-szerepében látja. „Many scholars have assumed that Agrippa was a central figure in an anti-Tiberian ‘faction’.”¹²

A hetedik fejezet már a Kr. u. 8-ban történt száműzetésekkel foglalkozik. Szerinte az ifjabb Iulia a *stuprum* vétsége miatt volt bűnös, D. Iunius Silanus pedig valószínűleg kiesett Augustus kegyeiből, és elvesztette annak barátságát. Ovidius bűne pedig az volt, hogy szemtanúja lett Iulia egyik kompromittáló kalandjának, feltehetően Iulius Silanusszal. Kérdéses ugyanakkor, hogy miért kellett száműzni Ovidiust, aki csak valószínűsíthetően láthatott valamit. A *stuprum* viszont tényleg súlyos bűnnek számítot Augustusnál, ez Tacitus erre vonatkozó leírása alapján is megerősíthető.¹³

A következő két rész (8–9. fejezet) az Augustus uralkodásának utolsó négy évében történeteket öleli fel (Kr. u. 11 és 14 közötti időszak). Ekkor kapott Tiberius Augustusszal egyenlő *imperiumot* minden tartományban és az összes *legio* felett. Később újból megkapta a *tribunicia potestas*t. Pettinger más kutatókkal ellentétben a 12-es esztendőre teszi Tiberius menekülési kísérletét, Cassius Severus elítélését (ellenségeskedő szónoklata miatt Creta szigetére száműzték) pedig Kr. u. 8-ra. Egyetért továbbá Suetoniusszal, hogy Tiberius bizonytalanul viselkedett Augustus halálát követően: „Habozásának az volt az oka, hogy félt a mindenfelől fenyegető veszedelmektől, gyakran hangoztatta, hogy „fülénél fogja a farkast”. Agrippa Clemens nevű rabszolgája például nem megvetendő hadsereget toborzott össze, hogy gazdáját megbosszulja; L. Scribonius Libo, egy nemesember ugyanakkor titokban egy zendülés élére állt; Illyriában és Germaniában pedig kettős katonai felkelés tört ki.”¹⁴ (ford. Kis Ferencné). Ez a leírás jól beleilleszkedik a Pettinger-féle elméletbe, ami alapján Drusus Libo és köre már 14 szeptemberének elejétől kezdve megoldandó feladatként nehezedett a leendő princepsre. Tiberius Augustus halálakor már a császári hatalom két elengedhetetlen címét viselte: a *tribunicia potestas*-t, valamint a *proconsuli imperium*-ot.

12. 118. oldal

13. Tac. *Ann.* 3.24.

14. Suet. *Tib.* 25.1.

„Hallottál Agrippáról?” A tizedik fejezet különös címe is mutatja, hogy ismét Postumus Agrippa sorsa kerül előtérbe, mint Augustus törvény szerinti utódjáé, de 7-ben történt elűzése miatt mégsem lehetett az. A fejezet elején a szerző kitér Tiberius hollétére Augustus haldoklásakor, hiszen arról eltérő módon nyilatkoznak forrásaink. Például Tacitus művében kérdéses, hogy Tiberius életben találta-e még Augustust,¹⁵ Suetoniusnál viszont maga Augustus rendelte Nólába Tiberiust, sőt egy hosszúra nyúlt titkos megbeszélést is folytatott vele.¹⁶ A szerző Agrippa meggyilkolásával kapcsolatban pedig arra a momentumra teszi a hangsúlyt, hogy Tiberius nem tisztázta kommunikációjában a tényeket. Ez pletykákat szült, illetve bizonytalanságot, ami már kezdetektől meghatározta Tiberius uralmát. Előnye viszont, hogy így módon már egy kézben összpontosultak az információk; az Augustus temetésének részleteiről tanácskozó senatus ülése idejében kezdtek csak szállingózni a hírek Agrippa haláláról, holott az valójában már egy héttel korábban történt.

A tizenegyedik fejezet Germanicusról, valamint az illyricumi és germaniai légiók között kitört zendülésekről szól. Germanicusról mint Tiberiust támogató, ahhoz hű parancsnokról ír. A princepshez lojális, ugyanakkor katonái körében is népszerű Germanicus valóban sikerrel csillapította le a lázongásokat. Pettinger azonban nem a közöttük lévő konfliktust hangsúlyozza, amit egyébként Tacitus is többször kiemel az *Annales* első két könyvében. Szerinte viszont Tiberiusnak semmi félnivalója nem volt Germanicustól. Tiberius 14-ben utalást is tett (Suetonius elbeszélése alapján) a hatalom megosztására valakivel. E burkolt célzás mögött a szerző szerint Germanicus állt, de ezt a kihívást akkor senki sem merte vállalni. A legfőbb hatalom megosztásának gondolata azonban szertefoszlott, és nem volt olyan személy, aki közéjük éket verhetett volna. Barbara Levickkel ellentétben Pettinger úgy véli, Tiberius már nem utasította el a legfőbb hatalmat, illetve elfogadta a principatus rendszerének vezetését. Ezzel egyidejűleg birtokolta, és el is kezdte alkalmazni az erőszakos kényszerítő eszközöket (például a praetorianus gárdát), ez Drusus Libo esetében is így történt.

Az utolsó részben a könyv a Kr. u. 14 és 16 közötti események taglalásával zárul. Pettinger Drusus Libo és Clemens viszonyát, illetve az általa feltételezett konspirációt elemzi. Amennyiben sikerrel jártak volna az összeesküvők, Germanicus bevonult volna Rómába. A hatalomátvétel erőszakos módját Pettinger költségesnek és kockázatosnak ítéli, szerinte az ősi szokások szerint megtartott új választások segíthették volna elő annak sikerét. Drusus Libo

15. Tac. *Ann.* 1.5.3-4.

16. Suet. *Aug.* 98.5.

bukását követően is tovább folytatódott még a Clemens-féle mozgalom. Drusus Libo egyike lehetett a Clemenset titokban támogató senatoroknak, igaz Pettinger is elismeri, hogy nincs egyetlen kézzelfogható, közvetlen bizonyítéka Drusus Libo szerepére az ál-Agrippa mozgalomban. Tiberius egyértelműen megerősödött az eset kapcsán. Miközben ő a kibékülés és kegyelmesség álcája mögé bújt, a senatus nézett szembe a kormányzatot ért fenyegetéssel, és az övék maradt a felelősség. A helyzet ironikus voltát a szerző abban látja, hogy amíg a valódi zsarnok képe gyakorlatilag rejtve marad, addig az áldozat megkapja a hatalomra törő türannosz jelzőit.

A könyv három függeléke közül az első a szerző részletes, kommentált lábjegyzetekkel és pontos hivatkozásokkal ellátott prozopográfiai tanulmánya, ami M. Scribonius Drusus Libo kiterjedt családi háttérét mutatja be. Részletesen foglalkozik Drusus felmenőinek a római társadalomban betöltött szerepeivel, valamint a császári dinasztiához kötődő kapcsolataival is. Ezenkívül Pettinger vizsgálataiban bemutatja Drusus Libo társadalmi és politikai helyzetét. A római arisztokrácia középpontjában helyezkedett el, és kapcsolatban volt a legerősebb és legfontosabb családokkal. Amennyiben elfogadjuk, hogy Kr. e. 15 körül születhetett, olyan fiatalokkal együtt nőtt fel, illetve olyanok voltak hatással későbbi életére is, mint például Augustus három mostohafia: Gaius, Lucius és Postumus Agrippa. A második függelék három genealógiai ábrája vizuális segítséget nyújt az első függelék pontosabb megértéséhez, illetve a kötetben is szereplő személyek egymáshoz viszonyított elhelyezéséhez. Ezen családfák a következők: M. Scribonius Drusus Libo és a Iulius-Claudius dinasztia kapcsolata, L. Scribonius Libo és Pompeius Magnus leszármazottai, valamint a Scribonia mindkét férjétől született (P. Cornelius Scipio consul, majd Augustus) utódokat bemutató ábrák. A harmadik függelék a könyvben említett történelmi események kronológiai táblázata Kr. e. 6-tól Kr. u. 16-ig, Clemens elfogásáig, illetve az összeesküvés megszűnéséig.

A könyv kapcsán általános kritikaként megfogalmazható Drusus Libo tacitusi jellemzésének túlzott elutasítása, valamint a szerzőnek azon állítása, miszerint Tacitus nem jól fogta fel Tiberius hatalomhoz való viszonyát. „*Tacitus fails to comprehend Tiberius' approach to power; we find ourselves reading Suetonius and Dio with relief!*” (216–217. o.) Kérdéses pont lehet továbbá Drusus Libo szerepének túlhangsúlyozása is, olyan mértékig, hogy már szinte egy egész politikai csoportosulás vezetőjeként állítja be, illetve azok közé sorolja, akik Gaius Caesart támogatták Tiberius ellenében, majd annak halála után magát Drusus Libót és Clemenst. Nem egyértelmű az érvelése, miért követnék ezek az emberek később Drusus Libót a köztársaság

helyreállításának céljával. Sajnos Pettinger sem szolgálhat egyértelmű és kétségtelen bizonyítékkal abban a tekintetben, hogy Drusus Libónak valóban volt-e köze, illetve egyáltalán részt vett-e az ál-Agrippa-féle összeesküvésben. Véleményem szerint az olvasóknak maguknak kell eldönteni, mennyire fiktív és spekulatív Pettinger elmélete, illetve mennyire meggyőzően tudja azt bizonyítani a könyvében. Természetesen a korábbi vélemények mellett, vagy azok ellenében, ez is egyfajta magyarázatot kíván adni és sugallni a római történelem e rejtélyes periódusára. További negatívum, hogy néhány elgépelést is felfedezhetünk a sorok között, például „transacting” helyett „transactiong” (145. o. 21. sor), „state” helyett „sate” (p. 214. o. első sor), vagy „adrogatio” helyett „adrgatio” (223. o. 23. sor), stb.

Pettinger monográfiájának nyelvezete könnyen érthető, felépítése és gondolatmenete logikus. Az idézett latin és ógörög szöveghelyek mellett mindig szerepelnek azok angol nyelvű, saját tükörfordításai is. A mű külső papírborítóján *Cesare Maccari* 1889-es, jól ismert festménye látható, amelyen Cicero az atyák ülésén leleplezi Catilinát Kr. e. 63. október 21-én – kérdéses, hogy miért. A könyv irodalomjegyzékkel, tárgy- és forrásmutatóval zárul, ezzel többoldalú visszakeresést, tájékozódást tesz lehetővé. Részletes és igényes bibliográfiáját tekintve elmondható, hogy ily módon teljes mértékben megfelel a szigorú tudományosság minden igényének, miközben rendkívül érdekes olvasmányt nyújt. Előszavában a szerző úgy fogalmaz, hogy „a múlt rekonstruálása több a meglévő bizonyítékok pusztá összegzésénél, mert a történelem képzelőerőt és kreativitást is megkövetel – ez azt a ragasztót jelenti, ami összetartja az események ismeretének egy-egy töredékét.”¹⁷ Jelen kötet esetében Pettinger képzelőereje és kreativitása ad Drusus Libo személyiségének és perének az eddigiekhez képest teljesen új értelmezést. Ezen, illetve a Kr. e. 6 és Kr. u. 16 közötti időszakból elemzett többi esemény magyarázatán keresztül pedig teljes körű, ugyanakkor számos tekintetben sajátos képet kíván adni Tiberius Augustust követő utódlásáról.

Andrew Pettinger: *The Republic in Danger. Drusus Libo and the Succession of Tiberius*. (A köztársaság veszélyben – Drusus Libo és Tiberius hatalomra jutása.) Oxford, Oxford University Press, ISBN 978-0-19-960174-5, 2012. 265 o.

Márványos Krisztián

17. vi. oldal

Átoktáblák

Címe alapján (*Supplementum Audollentianum*) csak a legbennfentesebbek találják ki, hogy ez a könyv mit is tartalmazhat. Auguste Audollent a XX. század elejének – és az azóta eltelt időnek is – legnevesebb átoktábla-szakértője volt. 1904-ben jelentette meg *Defixionum Tabellae* című katalógusát, mely 305 átoktáblát és a hozzájuk írt kommentárokat és indexeket tartalmazza 568 oldalon. Egy dolog azonban hiányzott: az, hogy a táblákhoz az eredeti tárgy, illetve a feliratának a rajza, esetleg a fotója mellékelve legyen. *Németh György* a véletlenek sorozatának köszönhetően elvetődött a Clemont-Ferrand-i Múzeumba (*Musée Bargoin*, melynek Audollent hosszú ideig igazgatója volt) és Levéltárba, ahol ráakadt Audollent kéziratos hagyatékára, melyben benne voltak a táblák jelentős részének a rajzai is. A *Supplementum Audollentianum* nagyobbik felét ezeknek a rajzoknak, olykor fotóknak a képei, illetve a hozzájuk írt katalógus teszik ki. Az olvasatok ellenőrizhetősége mellett az is a jelentősége a rajzoknak, hogy a katalógusban reprodukálatlan karaktereket is megismerhetővé tette.

A kötet első harmadában a szerző bevezető tanulmányai olvashatók. Eből megtudjuk, hogy Audollent érdeklődése az átoktáblák iránt azzal a véletlennel függ össze, hogy a XIX. század végén az Észak-Afrikában állomásozó francia hadsereg tagjai ásatásokat folytattak szabad idejükben. Ennek során a Karthágóban és Hadrumentumban (*Sousse*) feltárt sírokból számos ólomlemez került elő, melyeken nehezen olvasható bekarcolt szöveg fordult elő. Mint kiderült, ezek átokszövegek (*defixiones*) voltak, melyeket készítőik a frissen elhantolt halottak sírjaiba rejtettek, hogy a halott szelleme segítsen az átok beteljesedésében. Ezeknek a lemezeknek a feldolgozására és publikálására vállalkozott Audollent. Mihelyt ez a vállalkozása ismertté vált, minden újabban előkerült táblát hozzá küldtek véleményezésre, ill. publikálásra. Ilyen, még publikálásra sem került darabokat még *Németh György* is talált a hagyatékban. Audollent fia 1972-ben 62 ólomlemezt adott át a múzeumnak, melyekkel ott senki nem foglalkozott. Most ezeknek a leírása is megtalálható ebben a kötetben.

A karakterekkel, mint az átoktáblák jellegzetes kellékeivel külön fejezet foglalkozik a bevezetőben. Ezek a mágikus jelek a Kr. u. II. században tűntek fel az átoktáblákon. Többségük a görög betűkhöz hasonlít, de jellegzetességük, hogy a betűszárak végén kis körök jelennek meg. Eredetük és értelmük mind a mai napig vitatott. Általában azt lehet mondani, hogy a varázslat hatékonyságának növelését szolgálták. Folyamatban van egy karakter-adatbázis elkészítése, mellyel talán közelebb lehet férkőzni a jelentésvilágukhoz. Egyes forrásaink szerint ez egy titkos nyelv volt, melynek segítségével a varázsló a démonokkal fel tudta venni a kapcsolatot. Egy átoktábla felirata egyenesen magukat a megszólított démonokat látta bennük, mert így kezdődik: „Legszentebb karakter urak...”. Egy IV. századi varázspapirusz „erős istenek”-nek nevezi a karaktereket, és még a neveiket is felsorolja. Az Audollent által publikált összesen 320 átoktábla közül 58 példányon vannak karakterek, 26-on pedig rajzok. Az átok tárgya többségében kocsiverseny résztvevőire irányul, lovakra és hajtókra egyaránt. Területi megoszlásuk központjai ezért ott vannak, ahol nagy versenyeket rendeztek, így Rómában (22 db), Hadrumentumban (23 db). Utóbbiaknál 6-8 karakterből álló sorok is előfordulnak. A mágus a „karakter urak” segítségével igyekszik a rivális versenyzőt minél szorosabban megkötözni.

Az Ikonográfiai problémák című fejezet azokkal a táblákkal foglalkozik, melyeken rajzok vannak. Audollent katalógusának 305 darabjából 45-ön fordul ez elő, ebből 32 kocsiversenyhez (circus) kapcsolódik, 3 amphitheatrumi játékhoz (gladiátorküzdelem és venatio). Általában az feltételezhető, hogy az ábrázolt alak a megszólított démon. Az egyik legérdekesebb rajz viszont Hermészt mutatja, amint egy földön heverő gladiátor testén ül, mögötte pedig a Kerberosz tűnik föl. Az átok beteljesítője tehát a hagyományos istenvilág tagja, a lélekvezető Hermész. A venatorokat elátkozó táblák egyiken a démon ember testű és kígyó fejű, a másikon ember testű és ló fejű. A fogatversenyek résztvevőit elátkozó táblákon rendszerint lófejű alakok jelennek meg, melyek bizonyára az ilyen esetekben segítségül hívott démont jelenítik meg. A kívánt célt még külön is ábrázolták oly módon, hogy a fogathajtót két alak fogja közre, akik láncsal kötözik meg. Más esetben a fogathajtók alakjai már megkötözötten hevernek az ábrázolásokon. Ezek a jelenetek az átoktáblák organikus részét képezték, és nem pusztán illusztrációk voltak.

A kígyó fejű démont Audollent Osiris ábrázolásának tartotta, ma a dékánok (csillagzat) egyikét látják benne. A lófejű démonok esetében kézenfekvő a kocsiverseny manipulálásának szándéka. Ez az ismeretlen nevű démon mindig amphitheatrumi vagy circusi játékok befolyásolására törekvő

átoktáblákon fordul elő. Egy különleges példánya Rómában került elő a Palatinus dombon. Ezen a lófejű ember keresztre van feszítve. Általános értelmezése mind ez ideig az volt, hogy ez egy keresztényeket kigúnyoló karikatúra. Ha azonban az átoktáblák összefüggéseiben értelmezzük, úgy arra is gondolhatunk, hogy ezt egy olyan fogadó készítette, aki nagyot veszített a fogatversenyen, és a démon úgy akarta megbüntetni engedetlenségéért, hogy mint egy rabszolgát, keresztre feszítette. Olykor előfordul oroszlánfejű démon is, egyik kezében globust, a másikban pedig ostort tartva. Ez világosan a Nappal való kapcsolatára utal (Hélióros).

Az utolsó fejezet egy egészen friss leletcsoporttal foglalkozik: csupán néhány éve publikálták a római Anna Perenna szentély forrásából előkerült 24 henger alakú ólomdobozkát. Ezek közül hatban kis emberfigura (voodoo) volt, melyet átoktábla lemezével göngyöltek össze, a többiben csak átoktábla volt. A Kr. u. IV. században készülhettek a halotti urnák kicsinyített másaként. A római császárkorból a római lelet megtalálása előtt csak egy, a Musée Bargoin gyűjteményében őrzött ólomkapszulát ismertünk. Hasonló ólomdobozkák 5-6 évszázaddal korábban Athénben és Pantikapaionban is előkerültek, ami arra utal, hogy Athénben és Rómában ugyanazok a mágikus praktikák alakultak ki egymástól nagy térbeli és időbeli távolságra.

György Németh: Supplementum Audollentianum. (Függelék Audollenthoz) Hungarian Polis Studies Nr. 20. Zaragoza–Budapest–Debrecen 2013, 239 o.

Gesztelyi Tamás

KORA ÚJKOR

Újragondolni a merkantilizmust

A történész szakma használatában számos olyan fogalom van, melyek szinte úgy kerülnek alkalmazásra, mint a különböző természettudományok területén megtalálható terminusok, amelyek sokszor megkérdőjelezhetetlenek. A DNS (dezoxiribonukleinsav) mindig ugyanaz marad, még akkor is, ha kutatása során újabb és újabb dolgok derülnek ki vele összefüggésben. Az evolúció folyamatában is a „létért való küzdelem”, a természetes kiválasztódás általános szabályai határozzák meg azt, hogy melyik élőlény maradhat életben. A merkantilizmust és a hozzá fűződő időszakot is egy ilyen univerzális és mindenre kiterjedő „igazságnak” szokás tekinteni. Ha a kutató vagy a diák belenéz egy történeti, vagy egy közgazdasági munkába, és megkeresi a merkantilizmusról szóló részt, a legtöbb esetben olyan meghatározásra bukkan, mely a legkevésbé törekszik a kép részletességének bemutatására. Ennek köszönhetően homogén egységként kerül a kor és a fogalom a gondolatokba.

Steve Pincus ezt a képet szeretne volna megbontani a *William and Mary Quarterly* 2012/3-as számában a *Merkantilizmus újraértelmezése: gazdaságpolitika, a Brit Birodalom és az atlanti világ a XVII–XVIII. században* (Rethinking Mercantilism: Political Economy, The British Empire, and the Atlantic World in the Seventeenth and Eighteenth Centuries) című tanulmányában. A folyóirat a munkára reagálni kívánó szakembereknek ugyanabban a számban fórumot biztosított, s az észrevételekre Pincus viszontválaszt adhatott. A diskurzus résztvevőinek egy-két mondatban való bemutatását – mivel Magyarországon kevésbé ismertek – elhagyhatatlannak gondolom. Az alaptanulmány jegyzője a Yale Egyetemen tanít, vizsgálódási körét ismertetésem tárgyának címe szinte teljes mértékben összefoglalja: a gazdaságpolitika, a Brit Birodalom kialakulása, az atlanti világ gazdasági kapcsolatai, és a kapitalizmus eredete érdeklik.¹ A bírálók közül *Susan D. Amussen* a California University oktatója. Fő érdeklődési területe a kora újkori Anglia kultúrtörténete, illetve a különböző társadalomszervező erők vizsgálá-

1. <http://history.yale.edu/people/steven-pincus>

ta.² *Trevor Burnard* a Melbourne University munkatársa, aki elsősorban a kora újkori brit gyarmatokat kutatja, gazdaság- és társadalomtörténeti, kultúrtörténeti és gender szempontokat figyelembe véve.³ *Cathy Matson* a Delaware University szakembere. Jelenlegi kutatási területe Philadelphia forradalomkori és korai nemzetgazdasága, kulturális és anyagi kapcsolatai az atlanti világgal 1815-ig.⁴ *Christian J. Koot* kutatásait a Towson Universityn folytatja az atlanti és karibi világ a gyarmati Amerika és a gazdaságtörténet területén.⁵ Végül, de nem utolsó sorban *Margaret Ellen Newell*-t kell megemlítenem az Ohio State University-ről, aki elsősorban a kora újkori és a forradalom kori Amerikát vizsgálja, gazdaságtörténeti és komparatív módszerek használatával, különös tekintettel az anyagi kultúrára.⁶

Pincus a tanulmányát a probléma felvetése után historiográfiai áttekin-téssel kezdi, melyben megállapítja, hogy milyen szakaszokon ment át a merkantilizmus fogalmának kialakítása, illetve felfogása. Egy hármas idő-rendi tagolást alkalmaz, amiben az első periódust az 1880-as és az 1930-as évek közé teszi. Egy-egy példával bemutatja a fontosabb iskolákat vagy személyeket. A német gazdaságelméleti iskola (German Historical School of Economic Thinking) vagy, ahogy a közgazdászok hívják a német történe-ti iskola – *Gustav Schmoller*-rel az élén – az egyik legjelentősebb képviselője annak az álláspontnak, mely szerint a XVII–XVIII. században lefolyt gazda-sági átalakulások alapul szolgáltak a modern államok és nemzetgazdaságok létrejöttének.⁷ Ha voltak is a folyamatot negatívan értékelő szakemberek, abban mindenki egyetértett, hogy Angliának volt egy merkantilista korszaka. *William Cunningham* szerint például I. Erzsébettől (1558–1603) kezdve William Pitt miniszterelnökségéig (1766–1768) az állami beavatkozás fo-lyamatos volt a gazdaságban. A XIX. század végi birodalmi iskola (Imperial School) tagjai is elfogadták a merkantilista konszenzus elméletét.⁸

Az 1930-as években fogalmazódtak meg az első gondolatok, melyek meg szerették volna bontani a regnáló kánont. *A. J. Judges* már a világhá-ború előestéjén úgy fogalmazott, hogy a merkantilista gondolkodásnak „so-

2. <http://www.ucmerced.edu/faculty/directory/susan-amussen>

3. <http://shaps.unimelb.edu.au/about/history/burnard.html>

4. http://www.udel.edu/History/bio/matson_cathy.html

5. <http://pages.towson.edu/ckoot/>

6. <http://history.osu.edu/directory/Newell20>

7. Az iskoláról bővebben: Madarász Aladár: A német történeti iskola. In: Bekker Zsuzsa: Magyar közgazdasági gondolkodás. Aula Kiadó, 2001. 768–777. Illetve: Mátyás Antal: A modern közgazdaság története. Aula Kiadó, 1993. 277–280.

8. Az iskoláról bővebben: Lévai Csaba: A republikánizmus-vita az amerikai forradalom esz-metörténeti háttéréről. L'Harmattan Kiadó, 2003. 49–51. Illetve Ernst Breisach: Historiog-ráfia, Osiris Kiadó, 2004. 319–320.

sem volt hitvallása”. Ám bővebben csak másfél évtizeddel később fejtették ezt ki. *D. C. Coleman* szerint például a merkantilizmus nem alkotott olyan egységes rendszert, mint azt feltételezik róla, hiszen a politikusok döntéseiket nem vitatták meg a gazdaságelméletben otthonos szakemberekkel. Igaz, neki sem sikerült áttörést elérnie, sőt évekkel később ezt írta: „a történeti címkék figyelemre méltó tehetséggel bírnak a túléléshez”. Bíráloik főleg azt nehezményezték, hogy nem kínáltak új narratívát az általuk bírált helyett.

Így jut el Pincus napjaink történetírásához, ahol talán már változott a helyzet, és nem beszélnek a merkantilizmusról úgy, mint egy koherens rendszerről. Igaz, továbbra is fennmaradt az e név alatt futó eljárások összességéről szóló diskurzus. Mind a Brit Birodalmat kutatók, mind az amerikai gyarmatokkal foglalkozó szakemberek, sőt még a gazdaságtörténészek is egyetértenek abban, hogy egy bizonyos időszakon belül (ebben csak részben van megegyezés) olyan eljárások voltak gyakorlatban, mely a merkantilizmus elméleteinek felelnek meg. Így tehát a rendszer továbbra is életben maradt, csak a nézőpont változott. Nem azért volt valami merkantilista, mert a merkantilista politika idején „létezett”, hanem az ekkor létező jelenségek határozták meg a tárgyalt rendszert.

Mik, mikor és hol voltak a merkantilista rendszert létrehozó elvek? Tette fel a kérdést Pincus. A többszörös kérdés első részére a választ a nulla összegű játék elméletében találta meg. Véleménye szerint ez volt az a központi elem, amely a merkantilizmus legtöbb hívének gondolatmenetében szerepelt. Az elmélet nem jelent mást, minthogy a Földön egy adott és véges mennyiségű vagyon létezik, melyből a különböző államoknak minél nagyobb részhez kell jutni a túlélés érdekében. Ha „A” állam vesz valamit a „B”-től, akkor az előbbi szegényebb utóbbi gazdagabb lesz a vételár értékével. Így ha a kereskedelmet fejlesztik, nem csupán az a szerencsés helyzet áll elő, hogy gazdagszik az ország, de a másikat ezzel koldusbotra is juttathatja. A képet mégsem lehet olyan egységesnek tekinteni mint amilyennek tűnik, ugyanis a meggazdagodáshoz vezető utat nem mindenki látta egyformán. *John Smith* már a XVI–XVII. század fordulóján úgy vélte, hogy a vagyon hordozója nem más, mint a munka, s ennek köszönhetően a brit gyarmatok fel tudnák venni a versenyt a spanyolokéval, noha előbbieken nem található nemesfém. Ezzel Pincus rá is tért az időtényező vizsgálatára, minek során tanulmánya alaptézisét időben előrehaladva vizsgálta, s kimutatja, hogy merkantilista konszenzusról a továbbiakban sem szabad beszélni. A XVII. század szinte teljes egésze alatt az ellentábor a whigek jelentették, akik a vagyonosodás mögött az emberi munkát látták. Az uralkodók és a toryk által támogatott „termőföld és nyersanyag lobbí” mellett ők képviselték az „ipari és késztermék lobbí”. *Carew Reynell*

gondolatkörében egy állam vagyonát a népessége és kereskedelme határozza meg. Gondolatkörének két alapkövét az ismeretterjesztés (vagy oktatás), illetve a lakosság növekedése adja. Utóbbi felvilágosodva nem csupán többet tud termelni a piacra, de nem is fog annyira ódzkodni a rejtélyesnek tűnő kereskedelemtől. Természetesen Reynell nem várta el az emberektől, hogy egyik napról a másikra és főleg önmaguktól lássák át a kereskedelmi rendszert. Ezt az állam dolganak tekintette, ahogy a kereskedelmet élénkítő feltételrendszer (melyek olyan elsősorban jogi alapot megkívánó fogalmak, mint a szabad kereskedelem és vállástürelem biztosítása, alacsony vámok, magántulajdon megerősítése) megteremtése is a birodalmi központ feladatai közé tartozott elméletében. Pincus szerint ez az eset jó például szolgál az ellentábor erejének megmutatására, mert Reynellnek számos követője akadt, akik II. Jakabbal (uralkodott: 1685–1688) és a torykkal szemben foglaltak állást.

Ahogy az igen hamar feltűnik az író gondolatmenetéből, megközelítése szerint gazdasági konszenzus helyett inkább pártok egymással folytatott vitájáról lehet beszélni a XVII. század végén, és ez tovább folytatódott a XVIII. században is. A whigek 1688-as győzelmük után elvetették a korábbi gazdaságpolitikát, s megtámadták a Kelet-Indiára és Afrikára vonatkozó monopóliumokat, eltörölték a birodalmi centralizációt és az adózást az ipari szektorok számára kedvezővé alakították. Ennek a tevékenységsorozatnak köszönhetően jött létre a Bank of England is. 1710-től fordult legközelebb a kocka. A toryk vezette kormányok arra törekedtek, hogy megakadályozzák a francia területi hegemoniát, ki akartak szállni az európai harcokból, amit elődeik kezdeményeztek, s egy gyors háborúval, majd egy még gyorsabb békekötéssel meg akarták vetni a lábukat Dél-Amerikában. Ezekből egy esetleges forradalom elkerülését, nemesfémkészletek megszerzését és azt remélték, hogy képessé teszik a birodalmat a tengeri versengésben való győzelemre. Míg az *Examiner*, a toryk lapja a földhöz kapcsolódó brit gazdasági sikereket hangoztatta, addig a whigek ellenzéki álláspontba szorulva ellentámadásba kezdtek. A *Spectator*-ban vagy a *British Merchant*-ban továbbra is a kereskedelem, az ipar és a munka erejét hangoztatták. Fontosnak tartották, hogy a birodalomhoz tartozó új földek vásárlás útján kerüljenek az új gazdához (ezzel is az informális birodalom rendszerét fenntartva). Sőt egyik képviselőjük, Arthur Maywaring szerint a nemesfémek megszerzése még ártana is a birodalomnak, mivelhogy az arany tönkretenné az ipart, és olyan lustává válnának az angolok, mint a spanyolok.

A nézetek legalább ennyire különböztek az észak-amerikai gyarmatok ügyében is. *Devenant* tory gazdasági gondolkozó szerint ezek a területek maximum abban lehetnek hasznára a birodalomnak, hogy olyan nyers-

anyagokat biztosítsanak, melyek Európában nem találhatók meg. Ezzel szemben ellenlábasai birodalomképében úgy éltek a gyarmatok, mint a jövedelemszerzést biztosító területek. Ha a népesség növekedésnek indul – gondolták – nem csak hatalmas felvásárló piacot szolgáltatathat Angliának, de talán New York és Új Anglia maguk is termelési központokká válhatnak.

Pincus végezetül az alsó társadalmi csoportok vizsgálatát is a konszenzus-elmélet gyengítésének szolgálatába állítja. S bár e témát csak röviden tárgyalja, az mégis fontos látószöge kiszélesítése szempontjából. Ahogy a politikai eszméknél, a gazdaságelméletek esetében is teljesebb képet ad, ha nem csak az elit oldaláról tekinjük át a vizsgálandó problémát. Az amerikai történész a szélesebb közönséghez eljutó periodikákon keresztül mutatja be az alsóbb rétegek gazdaságpolitika iránti érdeklődését. És miért is ne érdekelt volna a Brit Birodalom európai alattvalóit ez a terület? Hiszen a szigetországban ekkor már viszonylag jelentős volt az olvasni tudók száma, és a kereskedelemmel is többen kapcsolatban álltak, ha máshogy nem is, de a piacon és az üzletekben kapható árukon keresztül.

De miért lényeges kérdés a merkantilista konszenzus megtörése az amerikai és brit történészek számára? Pincus ezt a Brit Birodalom eredetével példázza. *J. H. Elliott* gondolatából indul ki, aki szerint a spanyol és az angol birodalmak közötti különbséget maguk a gyarmatok teremttették meg. Amíg Londonnak nem volt érdekében szorosan fogni a gyeplőt Észak-Amerikában, addig a spanyolországi nemesfém-beáramlás – ami a gyarmatok alaposabb ellenőrzését igényelte – lehetővé tette az abszolutizmus kiépülését. Így az angol politikának nem volt nagy hatása az észak-amerikaiakra egészen 1760-ig, ami után a hatalmas államadóság kényszerítette őket a spanyol út követésére. Ezen utolsó tételt Pincus elégtelen magyarázatnak tekinti. Véleménye szerint itt nem egyik vagy másik, hanem sok lehetőség-ről kell beszélni a birodalmak részéről. Inkább arról volt szó – véleménye szerint –, hogy különböző politikai erők határozták meg a gazdaságpolitika alakulását, mintsem a merkantilista konszenzus.

A Steve Pincus tanulmányát kommentáló szakemberek közös véleményként az emelhető ki, hogy szinte mindannyian úgy gondolják, a tanulmány írója félreérti a merkantilizmus körüli vitákat. Az is gyakori kifogásként került elő, hogy túlságosan statikus képet ad a korszakok politikai küzdelmeiről. Vagyis kizárólag a toryk és a whigek szembenállásában gondolkodik. A következőkben az egyes bírálók legfontosabb hozzászólásait mutatom be a teljesség igénye nélkül.

Cathy Matson szerint annak ellenére, hogy ezt a tézist Pincus már egy korábbi művében bővebben kifejtette, még mindig túl sok a kérdőjel. Ráadásul szándéka ellenére túlságosan is leegyszerűsíti a képet. Feltűnően egységes egészként kezeli a gazdasági elméleteket, melyek Matson véleménye szerint „meglehetősen bonyolult gondolatlegyek”. Itt Charles Davemantot említi példának, aki torynak vallotta magát, mégis a bullionista elmélettel szemben foglalt állást. Felhívja Pincus figyelmét, hogy a merkantilista gazdasági rendszert a kutatók nem tekintették ilyen egységnek, s nem is tekinthették annak, mert az egy folyton változó, csoportok és személyek által folyamatosan alakított massa volt. Az egyszerű birodalomlakók egyéni döntéseit sem szabad elfelejteni, mivel ők is külön utakon járhattak akár egyenként is. Ugyanez a helyzet földrajzi tekintetben. Míg Angliában a felhalmozás volt a divatos szokás a befektetések helyett, addig az amerikai gyarmatokon – főleg 1715 után – a whig gondolkodók váltak mérvadóvá. Ráadásul a rendszerből kilógó esetek számát a különböző csempészek, a holland közvetítő kereskedelem, vagy azok az izraeliták is növelik, akik spanyol és portugál kikötőkkel kötötték össze Észak-Amerikát.

Christian J. Koot elsősorban Pincus Elliott kritikáját próbálja meg korrigálni. Szerinte ugyanis nem áll biztosan Pincus azon állítása, hogy Elliott elfogadja a merkantilista konszenzust. Ellenkezőleg, Elliott tagja volt annak a csoportnak (Atlanticists) akik nem a birodalom belső intézménystruktúráját vizsgálták, hanem felfedezték a gyarmat és a centrum közötti interakciókat, méghozzá olyan segédtudományok segítségével, mint az etnográfia és a régészet. Felhívja a figyelmet arra, hogy számos kutató – Pincussal ellentétben – úgy vélekedik, hogy London döntései nagy kihatással voltak a gyarmatokra. Ezzel Koot részben egyetért, hiszen a gyarmatok például a whigek alatt létrejött infrastrukturális fejlődésből is hasznot tudtak húzni. Koot ezért áll azon a véleményen, hogy az 1690-es évek előtt a Negotiated Empire⁹ rendszere működhetett egyedül. Ezzel bírálja Pincus „sok lehetőség” elméletét.

A legszigorúbb bíráló talán Susan D. Amussen, aki a fogalomhasználatot és a módszertan hibáit emeli ki a munkából. Szótárában a merkantilizmus kifejezés az olyan szavakkal egyenértékű, mint a birodalom, a kapitalizmus és hasonló, nagyon általános fogalmak. Amiből számára az következik,

9. Negotiated Empire: nincs magyar megfelelője. Tükörfordításban tárgyalásos birodalmat esetleg konszenzusos birodalmat jelent. Lényege, hogy a birodalom (jelen esetben) gazdaságpolitikája nem teljes mértékben a központ irányításától függ, hanem annak a gyarmatokkal folytatott tárgyalásán alapszik.

hogy ezek újragondolására nincs szükség. A kritikus szerint a tanulmány megírása alatt Pincus alapvető hibákat követett el, amikor a historiográfiai áttekintés során az egyes kutatók fogalomhasználatát a kontextusból kiemelve tárgyalta. Egy másik meglátása szerint kimunkálatlanok az ideológia és a társadalmi cselekvés közötti kapcsolatok. Ennek következtében nincs kellőképpen alátámasztva az, hogy a gazdaságpolitika egyes meghatározó csoportjainak gondolatvilágában végbement változások hogyan tükröződtek a birodalmi politikában. S hogy ne csak elméleti síkon mutassa be aggodalmát, Jamaica esetével támasztja alá érveit. Végezetül, a merkantilizmus fogalom leíró jellegét a jelenkori Egyesült Államok gazdaságpolitikai vitáival párhuzamban mutatja be.

Az utolsó két hozzászóló meglátásait nem fejtem ki részletesen, ugyanis észrevételeik többsége összecseng a korábbiakkal. Trevor Burnard Barbados példáját hozza fel arra, hogy egy kis mezőgazdasági alapterületű sziget is lehetett jövedelmező, a rabszolga munkaerő alkalmazása miatt. Tehát azok az elméletileg tory beállítottságú személyek, akik ezt a talpalatnyi földet ilyen jól ki tudták használni, whig gazdaságpolitikát alkalmaztak, ám ezzel egy időben a királlyal is jó kapcsolatot ápoltak. Ez a gyakorlat később a kontinensre is áterjedt. Végezetül Margaret Ellen Nawell üdvözölte Pincus tanulmányát, mivel egy erősen elhanyagolt kutatási területre reflektál. Két eddig még nem említett pontot mégis gyengének érez az eredeti koncepcióban. Az első szerint a historiográfiai és az azt követő történeti bemutatás túlságosan szelektív, sőt a kronológiát tekintve párhuzamot lát egy 1978-as munkával melyet Joyce Oldham Appleby írt.¹⁰ Második kritikai pontjában úgy gondolja, hogy a különböző pártok támogatói közötti társadalmi különbség nem nagy, ahogy azt Pincus állítja.

A *Rethinking Mercantilism* írója igyekezett minden hozzáfűzésre reagálni, ez azonban – valószínűleg terjedelmi okok miatt – nem volt lehetséges. Válaszában a munka indíttatását jelentő tapasztalatáról ír, mely szerint a szakemberek elkerülik azon gazdaságpolitikai és politikai viták vizsgálatát, melyek a birodalom kialakulását formálták. Kifejti, hogy önmaga sem a régi iskolával (mely szerint a birodalom gazdaságpolitikája Londonban dőlt el), sem pedig az újakkal (akik ugyanezt gondolták a gyarmatokra nézve) nem azonosul, inkább köztes állapotban van. Ezek után két lényegesebb területet érdemes a válaszából megemlíteni. Amussen Jamaicáját a saját interpretációja szerint mutatja be, mellyel reprezentálja, hogy nem csak egy látószög létezik. Illetve elhárítja a kritikát, amely szerint jelentősnek tartotta volna a

10. Joyce Oldham Appleby: *Economic Thought and Ideology in Seventeenth-Century England*. Princeton, 1978. A munkáról olvasható: Lévai Csaba: i.e. 225.

párttámogatók beavatkozásait. A pártok támogatóinak szerepét abban látta fontosnak, hogy azok elemezték a gazdasági információkat, s ennek tükrében próbálták befolyásolni a birodalmi politikát. Így, mivel a támogatók különböző érdekcsoportokat alkottak, a gazdasági elmélet és gyakorlat nem szakítható el egymástól.

Steve Pincus: Rethinking Mercantilism: Political Economy, The British Empire, and the Atlantic World in the Seventeenth and Eighteenth Centuries (A merkantilizmus újraértelmezése: gazdaságpolitika, a Brit Birodalom és az atlanti világ a XVII–XVIII. században). In: William and Mary Quarterly, 2012. 3. 3–70.

Káli Róbert

John Adams és az Egyesült Államok indiánpolitikájának kezdetei

John Adams (1735–1826) az Amerikai Egyesült Államok második elnöke (1797–1801) mindig is háttérbe szorult ismertebb kollégái, az első és a harmadik elnök, George Washington (1732–1799) és Thomas Jefferson (1743–1826) mögött. Ez, a már a kortársak körében is megfigyelhető viszonylagos mellőzöttség magát Adamset is zavarta, különösen Jefferson vonatkozásában, aki fiatalabb volt nála, s akiről úgy vélte, hogy a gyakorlatban kevesebbet tett az Egyesült Államok függetlenségének megvalósításáért. Úgy látta ugyanis, hogy a *Függetlenségi nyilatkozat* eredeti változatának megfogalmazásával minden dicsőség a virginiai politikusra háramlott helyette, aki az ott csak notóriusan hallgató Jeffersonnal ellentétben, a Második Kontinentális Kongresszusban éjt nappallá téve érvelt a tizenhárom észak-amerikai brit gyarmat önállósága mellett. Adams és Jefferson az 1790-es években politikai ellenfelekké váltak, s viszonyuk csak azt követően javult meg, hogy 1809-ben az utóbbi is visszavonult az aktív politizálástól. Korábbi élénk levelezésüket 1812-ben felújították, s életüket is egy napon, 1826. július 4-én, a *Függetlenségi nyilatkozat* elfogadásának fél évszázados évfordulóján fejezték be. Az igazság kedvéért azonban a történethez az is hozzátartozik, hogy Adamset még halálos ágyán is a kettejük jelentőségének megítélése foglalkoztatta. A délután fél hatkor bekövetkezett halálához közeledve ugyanis utolsó érthető szavai azok voltak, hogy „Thomas Jefferson túlél”. John Adamsnek azonban nem volt igaza. Jefferson ezúttal is megelőzte idősebb pályatársát, mivel valamivel korábban, déli tizenkettő húszkor hunyt el.

Az 1990-es évek közepétől érezhetően megnőtt az érdeklődés John Adams életműve iránt, s ez nem csupán a történész szakma részéről, hanem a szélesebb közvéleményben is megmutatkozott. Ami az utóbbit illeti, nagy példányszámban és több kiadásban fogyott el két, a szélesebb közönségnek szánt John Adams-életrajz. Az első *Joseph J. Ellis Passionate Sage* (A szenvedélyes bölcs) című munkája volt, amely a nyugalomba vonulása utáni időszak perspektívájából tekintett vissza Adams pályájának legfonto-

sabb mozzanatra. A másik *David McCullough* Pulitzer-díj nyertes könyve, amelyből az HBO Tom Hanks producersége mellett hét részes, nagy sikerű televíziós sorozatot is forgatott. McCullough munkája 2001-ben jelent meg, a részben Magyarországon forgatott és Emmy, valamint Golden Globe díjak sorát elnyerő sorozatot pedig 2008-ban mutatták be. De a szűkebb történetsszakma érdeklődése is felélénkült John Adams vonatkozásában, s ez politikai gondolkodásának újraértékelésében is megmutatkozott. Ebben *John Patrick Diggins* könyve, majd *C. Bradley Thompson* tanulmányai és könyve játszottak a legfontosabb szerepet. Különösen az utóbbi szerző munkái, aki nem epigonként vagy a premodern klasszikus republikánus hagyományban „benne rekedt”, a modern demokratikus viszonyokhoz alkalmazkodni képtelen maradi gondolkodóként ábrázolta az Egyesült Államok második elnökét, hanem olyan elméletalkotóként, aki fontos szerepet játszott a modern konzervatív hagyomány alapjainak lerakásában.¹

Ezt a John Adams iránti megnövekedett érdeklődést jelzi egy sajátos részterület, az amerikai kormányzat indiánokkal kapcsolatos politikája vonatkozásában *Daniel H. Usner*, a nashville-i Vanderbilt Egyetem professzorának tanulmánya, amelyik a *Journal of the Early Republic* 2013 téli számában jelent meg. A szerző, az észak-amerikai – főként a Mississippi alsó folyása mentén élő – indiánok történetének szakértője, aki több könyvet is publikált a témában.² A fentebb említett, Adams és Jefferson esetében megfigyelhető „egyensúlytalanság” ugyanis, az indiánokhoz való viszonyuk tekintetében is fennállt. Jeffersont nagyon érdekelték Amerika őslakosai. Gyermekkori lakóhelye még olyan határvidéknek számított, ahol indiánok is gyakran megfordultak. Foglalkozott eredetükkel, nyelveikkel, elsőként egyikeként tárt fel ősi indián sírhalmokat és az elnöksége alatt a Nyugat felderítésére kiküldött Lewis és Clark-féle expedíció (1804-1806) egyik fő céljának is az indiánoktól származó tárgyak gyűjtését tekintette. Monticellói kúriájának előcsarnokában – az ő elképzeléseinek megfelelően – ma is látható az expedíció által összegyűjtött tárgyak némelyike. Jefferson úgy vélte, hogy az indiánok rendkívüli szellemi teljesítményekre képesek, s értelmi

1. Joseph J. Ellis: *Passionate Sage. The Character and Legacy of John Adams*. (W. W. Norton, New York, 1994.); David McCullough: *John Adams*. (Simon and Schuster, New York, 2001.); John Patrick Diggins: *John Adams*. (Henry Holt and Co., New York, 2003.); Bradley C. Thompson: *John Adams and the Spirit of Liberty*. (University Press of Kansas, Lawrence, 1998.)

2. *Indians, Settlers, and Slaves in a Frontier Exchange Economy: The Lower Mississippi Valley before 1783*. (University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1992.); *American Indians of the Lower Mississippi Valley: Social and Economic Histories*. (University of Nebraska Press, Lincoln, 1998.); *Indian Work: Language and Livelihood in American History*. (Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2009.)

képességeiket illetően – a fekete afrikaiakkal ellentétben – egyenrangúak a fehérekkel. Ezért az Egyesült Államok harmadik elnöke úgy gondolta, hogy az indiánok – a felszabadítandó fekete afrikai rabszolgáktól eltérően – alkalmasak arra, hogy az amerikai köztársaság erényes állampolgáraivá váljanak. Mindössze az szükséges, hogy átvegyék a fehérek életmódját.³ John Adams számára viszont az amerikai őslakosokkal való kapcsolat nem volt olyan eredendő élmény, mint virginiai kollégájának. Ezért az Adams életét tanulmányozó szakemberek sem nagyon foglalkoztak azzal, hogy a második elnöknek mi volt a véleménye az indiánokról, s ezt a felfogást Joseph J. Ellis és David McCullogh fentebb említett könyvei sem változtatták meg. Usner professzor viszont e részterületen is az egyensúly „helyrebillentésére”, vagyis annak igazolására vállalkozott, hogy John Adamsnek is határozott véleménye volt az indiánokról, s hogy elnökként döntő szerepet játszott az új amerikai köztársaság indiánpolitikájának kialakításában.

Tanulmányának elején Usner négy pontban foglalta össze, hogy milyen vonatkozásokban igyekszik új megvilágításba helyezni az indiánok és John Adams viszonyát. Az első pontban azt állapította meg, hogy Adams figyelmé elsőként az amerikai forradalom idején fordult az indiánok felé, amikor az egyes törzsek szövetségesekként vagy ellenségekként jelenhettek meg a britek ellen folytatott háborúban. Ebben az időben Adams indián képét elsődlegesen azok a hagyományok határozták meg, amelyek a „vad” indiánok ellen vívott gyarmati kori indián háborúkban gyökereztek, s amelyek az amerikai őslakosok kegyetlen hadviselési szokásaira helyezték a hangsúlyt. *Frederick M. Bindert* idézve azonban Usner arra is rámutatott, hogy az indián vezetőkkel való személyes találkozásai hatására „a kíváncsiság, az elragadtatottság és a csodálat keveréke kezdte felváltani a skalpolás és a vérontás borzalmas vízióját” (613. o.) A második pontban a tennessee-i történész elismerte, hogy a kortárs amerikai vezető politikusokhoz képest John Adams jóval kevesebbet foglalkozott az indiánokkal, ám arra is felhívta a figyelmet, hogy a korban nyomtatásban megjelent erre vonatkozó utalásai legfontosabb írásaiban láttak napvilágot. A harmadik pontban Usner úgy

3. Jefferson indiánokra és az afroamerikaiakra vonatkozó véleményére magyarul lásd: Thomas Jefferson: Jegyzetek Virginia államról (részletek). In: *Új rend egy új világban. Dokumentumok az amerikai politikai gondolkodás korai történetéhez*. Szerkesztette: Lévai Csaba. (Multiplex Media – Debrecen University Press, Debrecen, 1997.) 104-110. o.; Lévai Csaba: Hogyan biztosítható az erényes köztársaság fennmaradása? A klasszikus republikanizmus és a skót felvilágosodás összefonódása Thomas Jefferson politikai gondolkodásában. In: *„Politika philosophiai okoskodás”. Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a XX. századig*. Szerkesztette: Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc. (Debreceni Egyetem, Debrecen, 2013.) 221–229. o.

vélte, hogy George Washington alelnökeként (1789–1797) Adams szemtanúja volt az új szövetségi kormányzat indiánpolitikájának, s elnökként (1797–1801) ennek eredményeit fejlesztette tovább. Végül, a nashville-i szakember azt is elfogadta, hogy John Adams csekély érdeklődést mutatott az indiánok eredete vagy szokásai iránt, mégis sokat tett azért, hogy Amerika őslakosai „mélyen beágyazódjanak abba a gondolati érvrendszerbe, amellyel az alapító generáció tagjai megindokolták a Nagy-Britanniától független Amerika létrejöttét” (614. o.).

Az első ponttal kapcsolatban Usner azt állapította meg, hogy a függetlenségi háború kirobbanásakor az indiánok elsősorban az ellenség kegyetlenségének szimbólumaként jelentek meg Adams számára, s ebben a tekintetben egyenlőségjelet tett a britek és az indiánok közé. Amikor például 1775 júliusában arról értesült, hogy a brit hadsereg milyen károkat okozott apja szülőhelyén, Charlestown-ban, feleségének ironikusan azt írta, hogy „semmi mást sem remélhetünk szerető anyaországunktól, mint annál is förtelmesebb gonoszságokat, mint amik a vad indiánok gyakorlatát jellemzik” (614. o.). Attól is nagyon tartott, hogy a háborús helyzetben az indiánok és a rabszolgák az amerikaiak ellen fordulhatnak. A Második Kontinentális Kongresszus tagjaként elsősorban katonai stratégiai tényezőkként tekintett az indiánokra, akik állásfoglalása jelentős befolyást gyakorolhat a háború további menetére. Az egyik vezető amerikai politikusként személyes kapcsolatba is került azokkal az indián küldöttekkel, akikkel a Második Kontinentális Kongresszus tárgyalt, s ezek a személyes élmények jelentősen árnyalták Adamsnek azt az indiánképét, amely vad és kegyetlen harcosokként láttatta őket. Később visszaemlékezve nagy beleérző képességgel idézte fel például azt a jelenetet, amikor amerikai diplomataként 1778 júniusában először jelent meg a francia udvarban. Úgy vélte ugyanis, hogy a francia udvaroncok ugyanúgy tekintettek rá, mint „amerikai vademberre”, ahogyan az amerikai kongresszus tagjai szemlélték a tárgyalni érkező őslakos „amerikai vadembereket”. A kongresszus elé járuló indián vezetők pedig ugyanúgy érezhették magukat, mint ahogyan ő érezte magát Versailles, számára idegen közegében. Elsősorban a személyes találkozások hatására némi módosuláson ment keresztül John Adams indiánképe: egyrészt, továbbra is jellemző maradt az indiánok kegyetlen hadviselési módjától való félelemérzet, másrészt viszont megjelent nála egyfajta „leereszkedő elismerése” annak, hogy az indiánok milyen méltóságteljes stílusban tárgyalnak és kötnek szerződéseket, illetve békét (618. o.).

Usner második pontja arra vonatkozott, hogy John Adams valóban keveset foglalkozott az indiánokkal, viszont azt legfontosabb műveiben tet-

te, s rendszerint olyan pontokon, amelyek érvrendszerének kulcselemeit alkották. Korábban az amerikai őslakosokkal szembeni távolságtartását általában azzal magyarázták, hogy a XVIII. század közepén gyakorlatilag már nem éltek indiánok Új-Angliában, s ezért Adamset nem érték olyan meghatározó gyerekkori élmények az indiánokkal kapcsolatban, mint azt a Jeffersont, aki az indián ékesszólás példájaként élete végéig emlegetett egy olyan szónoklatot, amit gyerekkorában egy törzsfőnöktől hallott, s amelyből persze egy szót sem értett. Az újabb kutatások azonban felhívták a figyelmet arra, hogy az indián jelenlét a XVIII. század folyamán még végig érezhető volt Új-Angliában, s az 1810-es években visszaemlékezve, Adams maga is felemlgette azokat az indián családokat, amelyek gyermekkori otthona közelében éltek.

John Adams egyik legfontosabb politikaelméleti munkája az *A Defence of the Constitution of the Government of the United States of America* (Az Amerikai Egyesült Államok kormánya alkotmányának védelmében, 1788.). Ennek előszavában, az arisztokratikus kormányzás jellemzőit tárgyalva említette meg, hogy „az észak-amerikai vadak legdurvább törzseinél a vezetőket bizonyos olyan családokból választják, akik a háború istenének közvetlen védelme alatt állnak” (620. o.). Ugyanitt arról is értekezett, hogy „a három hatalmi ág megváltoztathatatlan módon a természetben gyökerezik, mivel azok minden társadalomban – beleértve a természeti és mesterséges társadalmakat is – léteznek”. Vagyis az egyes, a kevesek és a sokaság hatalmának megosztásán alapuló kormányzat Adams által üdvösnek tartott rendszere az indiánok körében is jelen van: „Minden észak-amerikai nemzetnél megfigyelhető a király, a szenátus és a nép. A király hivatala életre szólóan választott, a főnökök alkotják a rendes tanácsot, ahol a nemzeti ügyeket megtárgyalják, s ahol az elsőfokú döntések születnek; a legfontosabb ügyben azonban – ami a hadüzenetet jelenti – a király és a főnökök nemzeti gyűlést hívnak össze a nagy tanácskozó tűz köré, ahol közlik az emberekkel a döntésüket és feláldoznak egy állatot”. (620. o.) Vagyis Adams, művének kiemelkedően fontos részében, egyértelműen a saját felfogását alátámasztandó hivatkozott az amerikai indiánok példájára. A massachusettsi politikus ugyanis nem tagadta, hogy a szuverenitás végső forrása a nemzet, ám egy olyan rendszert részesített előnyben, amelyben a végrehajtó hatalom vezető pozíciója és az arisztokratikus méltóságok bizonyos körben öröklődnek. Usner professor persze arra is felhívta a figyelmet, hogy Adams általában beszélt az észak-amerikai indiánok kormányzati formájáról, s nem vett tudomást az egyes törzsek gyakorlata közötti óriási eltérésekről. Az amerikai indiánok

felemlegetése elég gyakori volt a kor felvilágosult politikai irodalmában, ám John Adams – az általa nem kedvelt francia szerzőkkel ellentétben – a „természeti ember” példáját nem a politikai egyenlőség alátámasztására, hanem arra használta fel, hogy „olvasóit a túlságosan is kiterjedt demokrácia veszélyeire figyelmeztesse” (621-622. o.).

Harmadik pontja keretében Daniel Usner azt vizsgálta meg, hogy John Adams George Washington alelnökeként, majd pedig elnökként milyen szerepet játszott az új szövetségi kormányzat indiánpolitikájának kialakításában. Kevésbé ismert, hogy az új amerikai kormányzati rendszer gyakorlati „beüzemelésének” egyik nagyon fontos eleme az indiánpolitikával volt kapcsolatos. Az 1787-ben kidolgozott új szövetségi alkotmány II. cikkelye, második paragrafusának második bekezdése kimondja, hogy „az elnöknek joga van a Szenátus tanácsa és hozzájárulása alapján nemzetközi szerződések kötésére, feltéve, hogy a jelenlévő szenátorok kétharmada ahhoz hozzájárul”.⁴ A Washington-kabinet felállása után az első „nemzetközi” szerződés megtárgyalására a délkeleti indián népekkel (csaktó, csikaszó, krík) került sor. E mögött az a megfontolás rejlett, hogy a korabeli amerikai kormányzati álláspont szerint az indián törzsek külföldi nemzeteknek minősültek, hiszen tagjaikat nem tekintették az Egyesült Államok állampolgárainak. Washington elnök és Henry Knox hadügyminiszter annak rendje és módja szerint el is ment a Szenátus ülésére, hogy az alkotmány fenti pontjának megfelelően kikérje a testület „tanácsát és hozzájárulását” az említett szerződéstervezettel összefüggésben. A szenátus ülést annak elnöke, John Adams alelnök vezette és ő olvasta fel a kormányzat javaslatát, illetve a vonatkozó dokumentumokat. Az épület melletti utcán elhaladó szekerek zaja azonban elnyomta Adams hangját, s az így keletkezett zavart a szenátorok egy csoportja arra használta fel, hogy több időt és újabb anyagokat kérjen a kérdés megvitatására. Valójában, a szenátorok azt akarták elérni, hogy maguk között, az elnök jelenléte nélkül tárgyalhassák meg a szerződések ügyét. Washington dühösen elhagyta a termet. Két nap múlva visszatért ugyan, de még nagyobb ellenállással találta magát szembe. Így alakult ki az a máig tartó gyakorlat, hogy az elnök vagy a kormány megtárgyalja és megkötí az adott nemzetközi szerződést, s már az aláírt okmányt terjesztik utólagos véleményezés és ratifikálás céljából a szenátus elé.

Mint szó volt róla, a Washington-kormány külföldi nemzetekként tekintett az indiánokra. E mögött az a törekvés állt, hogy az indián ügyek intézése a szövetségi kormányzat hatáskörébe tartozzon a tagállamokkal szemben.

4. Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya. In: K. Janda – J. M. Berry – J. Goldman: *Az amerikai demokrácia*. (Osiris, Budapest, 1996.) 452. o.

Erre az alkotmány I. cikkelyének második, nyolcadik és tizedik paragrafusainak megfelelő értelmezése teremtett jogalapot. A második paragrafus azt állapította meg, hogy az indiánokat nem kell figyelembe venni akkor, amikor megállapítják az egyes tagállamokra jutó képviselőházi helyek számát. A nyolcadik paragrafus felhatalmazta a kongresszust „az idegen nemzetekkel folytatott, az egyes tagállamok közötti és az indián törzsekkel folytatott kereskedelem szabályozására”. A tizedik pedig kimondta, hogy „az egyes tagállamok nem lehetnek szerződés, külföldi szövetség vagy konföderáció részesei”.⁵ A második paragrafusból az a következtetés volt levonható, hogy az indiánok nem állampolgárai az Egyesült Államoknak, hanem külföldi nemzetek tagjai. A nyolcadik paragrafusból az adódott, hogy ily módon, a velük folytatott kereskedelem szabályozása a szövetségi Kongresszus – nem pedig a tagállami törvényhozások – hatáskörébe tartozik, annál is inkább, mivel a tizedik paragrafus értelmében a tagállamok nem köthetnek szerződéseket külföldi hatalmakkal. A Kongresszus a kormányzat fenti értelmezésének szellemében alkotta meg 1790-ben azt az első törvényt, amely az indiánokkal fenntartott kapcsolatok szabályozását célozta (Indian Trade and Intercourse Act – Törvény az indiánokkal folytatott kereskedelemről és érintkezésről). E törvény többek között arról rendelkezett, hogy kik és milyen feltételek mellett jogosultak az indiánokkal folytatott kereskedelemre, hogy milyen eljárás alá kell vonni azokat, akik megsértik az indiánok jogait és tulajdonát, és létrehozta a megfelelő szövetségi ügynökségeket az indián területeken. Nagyon fontos volt a törvénynek az a részlete, amelyik arról intézkedett, hogy az egyes személyek vagy a tagállamok indiánoktól történő földvásárlásai kizárólag akkor érvényesek, ha azokat a szövetségi kormány által megkötött szerződésekbe is belefoglalták. S bár alelnökként John Adamsnek nem volt közvetlen ráhatása a szövetségi indiánpolitika alakítására, nagyon sok olyan ceremóniális alkalmon vett részt, amelyen az Egyesült Államok vezetői indián főnökökkel találkoztak, például egy-egy szerződés aláírásakor.⁶ S amint arról korábban már szó esett, ezek a közvetlen találkozások nagymértékben árnyalták Adams indiánokkal kapcsolatos felfogását.

Elnökként John Adams a washingtoni alapokra épített jó kapcsolatok fenntartása mellett kötelezte el magát. Mint beiktatási beszédében megfogalmazta: „Amerika bennszülött népeivel szembeni” politikáját „az

5. Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya i. m. 447. o., 449–450. o.

6. Adamset nagymértékben frusztrálta Washington azon döntése, hogy az alelnök ne vegyen részt a kabinet ülésein. Ez is szerepet játszott híres véleménye megfogalmazásában, hogy az amerikai alelnöki hivatal „a legjelentéktelenebb, amit... az emberi találékonyság valaha is kieszelt”. Idézi: Usner 613–614. o.

egyenlőség és az emberiesség szelleme” fogja vezérelni, s „annak ösztökélésével, hogy barátságosabbak legyenek velünk, s hogy állampolgáraink pedig barátságosabbak legyenek velük, az a törekvésünk, hogy javítsunk a körülményeiken”. (629. o.) S Usner professzor megállapítása szerint „az 1790-es évek második felének indiánpolitikáját valóban a határvidéki háborúskodás hiánya, a szerződésalkötési politika szorgalmazása, valamint kereskedelmi állomások és ügynökségek létrehozása jellemezte”. (629. o.) A tennessee-i szakember nem tagadta, hogy Adams elnökségének egészét tekintve az indián ügyek csekély szerepet játszottak. Néhány fontos esemény azonban ebben a vonatkozásban is történt. Ilyen volt például az, hogy az indiánpolitika célpontja az északnyugati területekről a délkeleti régióba helyeződött át, s a cseroki indiánokkal egy fontos szerződés megkötésére is sor került 1798-ban.

Az utóbbi tető alá hozatalával John Adams célja az volt, hogy „számkra (ti. a cserokik számára – a szerző) támogassa az igazságot, illetve állampolgáraink érdekeit és kényelmét” (830. o.) Konkrétan arról volt szó, hogy egyre több fehér telepes nyomult be arra a területre, amelyet egy, még 1791-ben kötött szerződés a cserokik számára biztosított. Adams kormányzata katonai erő alkalmazásával távolította el az önkényes behatolókat az indián területről, ám ezzel egy időben arra igyekezett rávenni a cserokikat, hogy a kérdéses területet adják el az Egyesült Államoknak. Így a kiköltöztetett amerikaiak visszatérhettek volna a korábban önkényesen elfoglalt területre. A megkötött szerződés szerint a cserokik végül körülbelül félmillió acre (egy acre=0,41 hektár) területről mondtak le az eredetileg tőlük követelt több millió acre helyett. Ezen túlmenően, az Egyesült Államok kormánya ötezer dollár értékű árut és ezer dollárnyi évjáradékot fizetett nekik.

Adams az 1800-as elnökválasztás elvesztése után megkeseredve és csalódottan hagyta el az elnöki hivatalt, s távozott a politikából. Jellemző az a szarkasztikus hangnem, ahogyan 1815-ben felidézte az eseményeket: „Hazám által lealacsonyítva és megszégyenítve dobtak ki a hivatalomból, és én örültem ennek. Nem éreztem megszégyenítve magam, mivel nem éreztem büntudatot” (632. o.). Ugyanakkor indiánpolitikáját sokkal derűsebb hangon, már-már eszményítve ábrázolta: „Elnökségem teljes ideje alatt a legkomolyabb, legbuzgóbb – s be kell valljam – sokba kerülő erőfeszítéseket tettem arra, hogy az indiánokkal megőrizsem a békét, s hogy felkészítsem őket a mezőgazdálkodásra és a civilizált életre. Kimondhatatlan megelégedésemre teljes sikert arattam. Az én időmben egyetlen csatabárdot sem emeltek fel, s az egyetlen tippeca-

noe-i csata többbe került az Egyesült Államoknak, mint nekem került az általános és állandó béke fenntartása” (633. o.).⁷

Usner professzor negyedik pontja szerint Adams különböző írásaival jelentős szerepet játszott abban, hogy az indiánok fontos részét képezzék annak az érvrendszernek, amellyel az amerikai forradalmárok alátámasztották a Nagy-Britanniától való elszakadás gondolatát. Az észak-amerikai gyarmatok és az anyaország ellentétének kibontakozásakor, több amerikai szerző – például James Otis (1725-1783) és Thomas Jefferson – is azzal érvelt a brit kormányzat kizárólagos amerikai fennhatósága ellen, hogy a gyarmatosok nem a brit kormány segítségével, hanem saját erejükre támaszkodva tették művelhetővé az amerikai „pusztaságot”, s ennek során ők voltak azok, akik a „vademberek” ellenállását is leküzdötték. John Adams ezt a gondolatot már egy fiatalkori művében (*A Dissertation on Canon and Feudal Law* – Értekezés a kánonjogról és a feudális jogról, 1765) is felvette, majd a „Novanglus” álnéven 1773-ban írott cikksorozatában fejlesztette tovább. Ez utóbbiban arról értekezett, hogy a hódítás joga nem teremtett jogalapot Nagy-Britannia számára Észak-Amerika birtoklására. Ezt a gyarmatosok is érzékelték, s ezért „földjeiket becsületesen megvásárolták a bennszülöttektől”. Ezzel nemcsak elismerte az indiánok földhöz való jogát, hanem azt is állította, hogy „Ez nem meghódított, hanem felfedezett ország. Nem a király kapta meg öröklés útján, hanem a telepesek fedezték fel. Nem házasság útján került a király birtokába, hanem a telepesek vásárolták meg a vadaktól. Nem a király adományozta kegyelemből, hanem drágán, nagyon drágán szereztek meg a gyarmatosok azon munka, vér és kincsek által, amelyet arra fordítottak, hogy művelés alá vonják azt” (835–636. o.). Mint Usner rámutatott, ez az érvelés Thomas Jefferson gondolkodásában is fontos szerepet játszott. Nem csak az *A Summary View of the Rights of British America* (Brit-Amerika jogainak összefoglaló áttekintése, 1774) című pamfletjébe, hanem a *Függetlenségi nyilatkozatba* is bekerült.⁸

Eltekintve annak vizsgálatától, hogy John Adamsnek és Jeffersonnak mennyire volt igaza abban, hogy a brit Korona semmilyen módon sem tá-

7. 1811. november 7-én a Tippecanoe folyó mellett vívott csatában az amerikai csapatok a későbbi elnök, William Henry Harrison (1773–1841) tábornok vezetésével nagy nehézségek árán érték a sauni főnök Tecumseh, illetve fivére, „A Próféta” által vezetett indián szövetség felbomlását. Magyarul lásd: Borsányi László: *Hontalanok hazájukban. Az első amerikaiak történelme Észak-Amerika történetében (XVII–XIX. század)*. (Helikon, Budapest, 2001.) 59–63. o.

8. John Adams *Értekezés a kánonjogról és a feudális jogról* című munkájának részletei, illetve Jefferson *Brit-Amerika jogainak összefoglaló áttekintése* című írása magyarul is olvasható: *Új rend egy új világban* i. m. 3–24. o., 75–94. o.

mogatta az észak-amerikai gyarmatok létrejöttét és fejlődését, számunkra a lényeg az, hogy Adams élete végéig kitartott e felfogás mellett. Egy 1818-ban, nyolcvanhárom évesen írott levelében is azt fejtette, hogy az angol nemzet, a parlament vagy a király nem tarthatott igényt az észak-amerikai földek feletti tulajdonjogra, mivel azok az indiánok kezében voltak. Viszont „néhány, maroknyi vándorló vad törzs” igényt tarthatott-e „a glóbusz negyede feletti tulajdonjogra, amely sok millió boldog ember táplálására volt alkalmas?” (637–638. o.) Adams elismerte, hogy „minden emberhez hasonlóan, az indiánok is rendelkeztek az élethez, a szabadsághoz és a tulajdonhoz fűződő joggal”, ám azt tagadta, hogy „ezen túlmenő joguk lett volna az uralomhoz és a tulajdonhoz”. Ezen azt értette, hogy az indiánok „kizárólagos joggal rendelkeztek volna a vadászatra és a halászásra” Amerika érdeiben. A gyarmatosok pedig ennek megfelelően viselkedtek velük. Nem bízván az angol királyok által kibocsájtott kiváltságlevelek érvényességében, a telepesek méltányolták az amerikai őslakosok tulajdonjogát és „tárgyalásokba bocsátkoztak velük, megvásárolták a jogaikat és igényeiket és fizettek azokért”. Adams nem tudta elképzelni, „hogyan lehetett volna nagyobb egyenlőséggel és emberességgel bánni”. Ha viszont a gyarmatosok és az őslakosok között ilyen idilli viszonyok voltak, akkor miért törtek ki azok az indiánháborúk, amelyekkel kapcsolatban a massachusettsi politikus az indiánok barbár és kegyetlen harcmódoráról értekezett? Adams ezt az indiánok bigott pogányságával és azzal magyarázta, hogy ellenálltak „a civilizációnak és a kereszténységnek” (638. o.) Amint Usner professzor rámutatott, ezzel a felfogásával „John Adams segített elvetni annak a magvait, amit a történészek a későbbiekben amerikai kivételenségnek neveztek... A vad harcosok ellen magukat önállóan megvédő heroikus angol telepesek mitologizálásával közvetlenül azt érte el, hogy a gyarmatosokat elválasztotta attól a birodalomtól, amelyik elsőként Amerikába küldte őket. Mindennek hosszabb távú hatása pedig az volt, hogy utódaik terjeszkedését elhatárolta az európai stílusú imperializmustól” (639. o.) Így aztán, az indiánoknak döntő szerepet tulajdonított az önálló amerikai identitás kialakulásában.

Összegzőképpen a nashville-i történész azt állapította meg, hogy John Adams – az amerikai forradalom több más vezetőjével együtt – nagymértékben járult hozzá annak megfogalmazásához, hogy az amerikaiak elkövetkező nemzedékei hogyan tekintettek Észak-Amerika őslakosaira. Mint megfogalmazta: „Azáltal, hogy az amerikai szabadság veszedelmes ellenfeleiként írták bele az indiánokat a nemzet történetébe, s azzal, hogy ezt a szabadságot olyan szorosan kapcsolták össze az indiánok vereségével, az

Alapító Atyák – az indián szuverenitás méltánylására és megvédelmezésére irányuló legőszintébb erőfeszítéseik ellenére is – maguk segítettek aláásni azt. Az amerikai indián történelemnek John Adams és a hozzá hasonlók általi retorikai és ideológiai manipulációjának ártalmas hatása lett arra nézve, ahogy amerikai állampolgárok generációi tekintettek az indián népekre” (641. o.).

Daniel H. Usner: „A Savage Feast They Made of It”. John Adams and the Paradoxical Origins of Federal Indian Policy. („Vad ünnepet csináltak belőle”. John Adams és a szövetségi kormány indiánpolitikájának paradox eredete) *Journal of the Early Republic*, 33. évf., 4. szám, 2013 Winter, 607–641.

Lévai Csaba

Utópikus elképzelések transzatlanti kontextusban: Frances Wright amerikai víziója

Frances Wright (1795–1852) skót származású író, előadó, aki a szüleitől örökölt vagyon révén fiatal korától nagy mozgástérnek örvendett. A XIX. század első felében még radikálisnak számító szellemi irányzatok és megoldásra váró társadalmi problémák iránti fogékonyságát követve a fiatal Wright nemcsak körbeutazta az Egyesült Államokat, hanem élményeit publikálta, sőt saját vállalkozásba kezdett az országban.

Caroline M. Kiesel tanulmánya a *XIX. századi brit utazók az Újvilágban* című kötetben jelent meg. A *Christine Devine*¹ által szerkesztett könyvben tizenhárom esettanulmányt közölnek azzal a céllal, hogy ízelítőt adjanak az amerikai függetlenségi háborút követő évtizedekről, az angol-amerikai kapcsolatok átalakulásáról. A kötet szerzői elsősorban azt kívánják megmutatni, miként reflektált Nagy-Britanniára a transzatlanti kapcsolatok újrafogalmazásának időszakában az Amerikáról szóló brit úti irodalom. A könyv kiindulási pont kíván lenni a kutatásban, amely a britekben élő XIX. századi Amerika-kép alakulásában figyelmet szentel olyan tényezőknek, mint „az írni-olvasni tudás terjedése, az olcsóbb publikálási módszerek és a periodikák ugrásszerű növekedése.” A tanulmányok célkitűzése, hogy „a saját korukon keresztül” (19. o.) elemezzék az Egyesült Államokba utazó britek hozzáállását a fiatal köztársasághoz.

Caroline M. Kiesel a chicagói *DePaul University*-hez tartozó *School for New Learning* adjunktusa, interdiszciplináris kutató. Jelen írása Frances Wright példáján keresztül enged bepillantást az 1800-as évek Amerikájának nyugati határvidékéről a britekben élő képek közül abba, amely a gyorsan változó és terjeszkedő régióban lehetőségeket és nem fejetlenséget látott. A tanulmány Wright életének három fontos eseménye köré szerveződik, nevezetesen 1818 és 1820 közötti amerikai útja, a körútról 1821-ben megjelen-

1. Christine Devine a lafayette-i *University of Louisiana* Angol Tanszékének munkatársa, irodalomtudós, fő kutatási területe a viktoriánus kor angol irodalma, de utazási irodalommal is foglalkozik.

tetett levelezése, a *Views of Society and Manners in America*,² valamint az 1825-ben általa alapított utópikus közösség, Nashoba története köré.

A szerző számos az 1810–1820-as években keletkezett elbeszélő forrást felhasznál, kezdve Frances Wright kiadott levelezésével és Nashobáról szóló írásaival, amelyeket a kortárs utazók naplóival összevetve vizsgál. Wright úti élményeit az utazási irodalomkiadás felfutásának tetőpontján publikálták,³ korabeli fogadtatását Kisiel a brit és amerikai lapokból göngyölíti fel. A szerző az 1920-as évektől napjainkig kiadott releváns szakirodalomból több mint két tucat tanulmányra és monográfiára hivatkozik. Kitérőt céljában, hogy Frances Wright jelentőségét kortársaihoz képest határozza meg, erősen támaszkodik *Helen Heineman* több írására, köztük 1983-as munkájára, amelyben Wright európai és amerikai kapcsolati hálóját térképezte fel (*Restless Angels: The Friendship of Six Victorian Women*), továbbá *Celia Morris Eckhardt* 1992-ben kiadott biográfiájára (*Fanny Wright: Rebel in America*).

A tanulmány nagy vonalakban vázolja az Amerikába irányuló brit kíváncslás mozgatórugóit, és eközben érinti annak gazdaság-, társadalom- és politikatörténeti háttérét. Kiemeli az angol képviseleti rendszerrel szembeni széleskörű elégedetlenséget, amelyet az 1832-ben elfogadott ún. Reformtörvény⁴ (*Reform Act of 1832*) kísérelt meg orvosolni. A tényezők között szerepelt továbbá az emigrációs kedv, bizonyos esetekben kényszer (51. o.), amelyet a napóleoni háborúk végeztével hazatérő leszerelt katonák nagy száma váltott ki.

Frances Wright tevékenységét a szerző a kortársak írói, illetve társadalomreformáló törekvéseinek közegében, az irodalom- és történettudomány eredményeire egyaránt építve, összehasonlító szövegelemzéssel helyezi megfelelő megvilágításba. Wright nézeteinek megértéséhez a fentiekén kívül szükséges figyelembe venni azok eszmetörténeti meghatározottságát, amely követelménynek Caroline M. Kisiel eleget tesz. Frances Wright

2. A megjelent mű teljes címe: *Views of Society and Manners in America; in a series of letters from that country to a friend in England, during the years 1818, 1819, and 1820.*

3. 1860-ig „több mint háromszázharminc külön-külön publikált szöveg” jelent meg Amerikában járt utazók tollából (52.).

4. Az „elsőnek” is nevezett Reformtörvényt a whigek javaslatára fogadták el, és Anglia és Wales választási rendszerében hozott változásokat. Skóciára és Írországra vonatkozóan külön törvény lépett életbe, ugyancsak 1832-ben. A törvény egyrészt szélesítette a választásra jogosultak körét, másrészt enyhítette az egyenlenségeket az alacsony népességszámú hagyományos választási körzetek és az ipari forradalom hatására megnövekedett lakosságú városok képviseletében azzal, hogy közel hatvan régi körzettől vette el a választójogot és osztotta újra az utóbbiak között. (Forrás: Encyclopaedia Britannica, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/495344/Reform-Bill> [utolsó megnyitás dátuma: 2013.10.03.]

utópizmusában abban a felvilágosult elvben gyökerezett, amely az emberiség tökéletesíthetőségét vallotta. Wright buzgó támogatója volt Morris Birkbecknek, (1764–1825) a rabszolgaság intézményét ellenző illinois-i pionír településszervező munkásságának („*the English Prairie Settlement*,” 53–54. o.), ahogy Robert Owen indianai társadalomkísérletének, *New Harmony* közösségének is (55–56. o.). Érdemes kiemelni, hogy Frances Wright nemcsak velük állt ismeretségben, hanem többek között Jeremy Benthammal (akinek Robert Owen a tanítványa volt), és Lafayette márkival is.

Nashoba közösség 1825-ös megalapításában Wright-ot Robert Owen és Frederick Rapp (1775–1834), a keresztény, pietista német Harmónia Társaság egyik alapítója (56–57. o.) ösztönözték. Frances Wright olyan települést kívánt létrehozni, ahol a rabszolgákat tanítatják, munkát biztosítanak számukra, majd a kor elképzelései szerint távlati célként valahol Amerikán kívül, már szabadon, letelepítik őket. Wright azonban bízott benne, hogy tanítatott rabszolgái végül maradhatnak az Egyesült Államokban. A Nashoba-projekt kezdettől pénzügyi nehézségekkel küszködött, amit az tetézett, hogy Wright nem értett a gazdálkodáshoz. 1827-ben a közösség irányítását egy fehér férfiakból álló bizottság vette át, amely hamarosan botrányba keveredett, miután nyilvánosságra került az egyik megbízott intéző és egy, a településen élő rabszolgánál között szövődött szerelmi viszony. Az intéző bizottság kinevezése legkomolyabb következményének a fehérek és a feketék közötti hierarchikus különbség közösségen belüli megjelenése bizonyult. Wright eredeti elképzeléseihez képest a Nashoba-terv alig négy-öt év alatt annyira eltorzult, hogy alapítója meg is tagadta a közösséget. A rabszolgákat, akiket ő maga vásárolt, felszabadította és Haitira küldte (60. o.).

Nashoba történetének egy érdekes mellékszálát jelentette Frances Trollope (1779–1863) látogatása (65–66.), aki Wright biztatására költözött 1827-ben Angliából Amerikába. Trollope családja nehéz pénzügyi helyzetének javulását várta az új kontinenstől, ám csalódott Wright utópikus közösségében, és 1832-ben visszatért Angliába. Még abban az évben sikeres beszámolót publikált amerikai tartózkodásáról *Domestic Manners of the Americans* címmel. A szerző érdemesnek tartja megjegyezni a legújabb kutatási eredményeket, amelyek összefüggést feltételeznek Trollope könyvének időzítése és a Reformtörvény között. Feltételezhető, hogy Trollope sok szempontból negatív Amerika-képe segítségére volt a toryknak a whigek által támogatott törvénnyel szembeni tiltakozásokban.

A tanulmány két fő következtetése (66–67. o.), hogy Frances Wright Amerikával kapcsolatos elképzelései, várákozásai és az ott talált valóság között hiányzott az átfedés, ugyanakkor ez nem gátolta meg Wright-ot ab-

ban, hogy a Nashoba-terv bukása ellenére se adja fel az amerikai rendszeről vallott nézeteit: az országot felépítésében nagyszerűnek, de bizonyos intézményeit tekintve korrigálandónak tartotta, és ezt előadó körutakon hirdette tovább az 1830-as években.

Caroline M. Kisiel: Utopian Ideals in Transatlantic Context: Frances Wright's American Vision. (Utópikus elképzelések transzatlanti kontextusban: Frances Wright amerikai víziója) In: Christine Devine (szerk.): Nineteenth-century British Travelers in the New World (19. századi brit utazók az Újvilágban). Farnham, (England), Ashgate, 2013. 49–67.

Zádorvölgyi Zita

Kollektív életrajzok: diplomaták generációinak hatása a nemzetközi kapcsolatokra (1871–1914)

Az 1890-es évektől kezdve egyre több diplomata hitte azt, hogy hamarosan háborús konfliktus fog kirobbanni, sőt akadt olyan is, aki siettetni akarta annak bekövetkeztét. *Sönke Neitzel* tanulmányában ennek a problémának a feltárására vállalkozik a korabeli diplomaták külpolitikai gondolatrendszerének elemzésével, kitérve a befolyásoló tényezőkre. Ezzel az 1871–1914 közötti időszak nemzetközi eseményeit helyezte más megvilágításba.

Sönke Neitzel német történész, jelenleg a Nemzetközi Kapcsolatok Története Intézet oktatója a Londoni Egyetem Közgazdasági és Politikatudományi Karán. Fő kutatási területei közé tartozik az első és a második világháború hadtörténete, Németország történelme a XX. század első felében, az intenzív gyarmatosítás nemzetközi eseményei az 1880-as évektől kezdődően. Jelen tanulmánya a legújabb, „Az értelmiségiek kultúrája” nevű kutatási projektjéhez kapcsolódik, amelynek az a célkitűzése, hogy megpróbáljon választ adni a XIX. század nagy változásaira, és feltárja azokat az eszméket, valamint azok hatásait, amelyek jelentős mértékben meghatározták a nemzetközi események alakulását.

A tanulmány diplomáciatörténeti szintézis mentalitás- és társadalomtörténeti megközelítéssel, amelyet a diplomaták részletes életrajzi ismertetése egészít ki, a téma széles körű historiográfiai áttekintésével. Főként a német diplomáciai kar elemzésével foglalkozik, de kitér az angol, a francia és az osztrák–magyar diplomáciai testület vizsgálatára is.

Sönke Neitzel először a generáció fogalmát tisztázza, majd ismerteti a diplomatákkal kapcsolatos nézeteket. Rámutat arra, hogy a kutatók a generációt gyakran a korosztály szinonimájaként használják, viszont *M. Rainer Lepsius* német szociológus munkásságára alapozva elismerik azt, hogy a történelmi változások több korosztályt is érintettek. Ennek megfelelően a korosztályok közötti összefüggéseket is felhasználták egy-egy generáció meghatározásakor. *Martin Doerry* német újságíró és történész alkotta meg a sokat idézett vilmosi generáció fogalmát, azokat sorolva ide, akik 1853 és

1865 között születtek, és életük javarészét még a bismarcki korszakban töltötték el. Közös jellemzőként a hatalomhoz való ragaszkodást, az agresszivitást jelölte meg, vagyis azokat tartotta a fenti generációhoz tartozóknak, akiknek a külpolitikai elképzeléseiben a birodalmi nagyság, a világosan meghatározott ellenség- és barátkép játszotta a központi szerepet.

A „hosszú XIX. század” utolsó évtizedeiben a nemzetközi kapcsolatok rendszere kétségkívül átalakult: ekkor lendült fel újult erővel a gyarmatosítás, amely alapjában változtatta meg a külpolitikai kérdéseket. A tanulmány ehhez kötődve arra keresi a választ, mennyire érzékelték a diplomaták ezeket a változásokat, milyen szerepet játszottak azok elindításában. A kutatás az 1820 és 1870 között született diplomatákra irányul, akik legalább tíz évet töltöttek el a külügyminisztérium kötelékében.

A szerző emellett árnyalni szeretné azt a képet, hogy a diplomáciai testület homogén társadalmat alkotva elkülönül a világtól. Ez a megállapítás úgy tűnik, hogy megállja a helyét a német diplomáciai karral kapcsolatban, hiszen a német diplomaták többsége hasonló családi háttérrel rendelkezett, ugyanúgy nemesi, junkerszármazású volt, tanulmányait ugyanazokon a neves egyetemeken végezte. Ezenkívül befolyásoló tényezőnek számított maga a német kancellár, Otto von Bismarck is, aki nem hagyta mások egyéni gondolatait kibontakoztatni, csak a saját elképzeléseire hagyatkozott. Sokan emiatt gondolják úgy, hogy a korszakra vetítve nem lehet történeti generációról beszélni. Mindezek figyelembe vételével végezte el alapos elemzését Sönke Neitzel, aki négy generációt különböztet meg esszéjében.

Az első csoportba azokat a diplomatákat sorolta, akik 1820 és 1840 között születtek. A vizsgálatot Kurd von Schlözer pályájának ismertetésével kezdi, aki Washingtonban és a Vatikánban szolgált porosz követként. Levelezései széles látóköréről árulkodnak, a diplomata nem hagyta figyelmen kívül pl. az orosz vasútépítés lehetséges következményeit és az orosz-brit kapcsolatok alakulását sem. Ugyanakkor igazi hazafi volt, így örömmel fogadta az egyesítéshez vezető háborúkat és a német egység létrejöttét, viszont Bismarck munkásságát kritikusán szemlélte. Az 1871 utáni eseményeket szkepticizmussal nézte, elítélte a hegemon német törekvéseket, a német népet még gyerekek tartotta a világpolitikai szerephez.

A következő példa Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingsfürst, aki párizsi követként kezdte, majd 1894-től kancellár lett. Külpolitikai nézeteiben azonosítást mutat Schlözerrel, a bismarcki politika elvét elfogadta, a háborút szükséges dolognak tartotta a cél eléréséhez. 1871 után a status quo mellett állt ki, szorgalmazta Franciaország elszigetelését, az orosz és az osztrák-magyar kapcsolatok fenntartását. Támogatta a flottaprogramot is, mégis

a Weltpolitik eszméjével nem tudott azonosulni, a gyarmati törekvéseket szkeptikusan szemlélte.

Sönke Neitzel ezek után az 1830-as évek szülőtteire tér át, kimutatva, hogy valójában ők sem vonatkoztattak el a bismarcki program kereteitől, sőt akadtak olyanok is, akik nyíltan vállalták, hogy a politika nem érdekli őket, társadalmi presztízsként tekintettek csupán a munkájukra. Egyetlen kivételt talált Max von Brandt személyében, aki 1875 és 1893 között Kínában volt német követ. Brandt felismerte Kína és Japán egyre növekvő szerepét, valamint a gyarmat- és a flottapolitikát fontosnak tartotta a célok eléréséhez. Nála megjelentek a szociáldarwinista gondolatok is, amelyeket igyekezett átültetni a külpolitikába.

A következő csoportba a szerző az 1841 és 1852 között született diplomátákat sorolja, pl. Adolf Marschall von Biebersteint, Bernhard von Bülowt és Kiderlein-Wächtert, akiknél már a birodalomépítés gondolata jól kimutatható. Bieberstein badeni ügyvédként kezdte, harcolt az 1870–1871-es német-francia háborúban, az 1894–1895-ös kínai-japán háború ideje alatt lett külügyminiszter. A konfliktust értékelve úgy látta, hogy Európa elveszik a pánamerikai és a japán törekvések között, ezért szorgalmazta az aktív gyarmatosító külpolitikát, követendő példaként állítva Nagy-Britanniát Németország elé.

Bülow neve szorosan összefonódott a Weltpolitikával, teljesen a flotta- és a gyarmatosító program mellé állt, azonban nem akart mindenáron háborút. Kiderlein-Wächter külpolitikai nézetében egyaránt szerepet játszottak az idős Bismarck elképzelései és a Weltpolitik gondolata. Viszont csak fekete-fehéren látta az eseményeket, a nemzetközi szereplőket barátra és ellenségre osztotta fel, nem volt képes olyan árnyalt gondolkozásra, mint a volt kancellár.

A tanulmány írója hangsúlyozza, hogy az ehhez a csoporthoz tartozók valójában tovább kívánták fejleszteni Bismarck politikáját, Németország nemzetközi elismertetését akarták elérni, de a megoldást nem a háborúban látták. Igazából átmenetet képeznek az előttük álló és az utánuk következő generációk között, így Sönke Neitzel szerint az 1840-es évek szülőtteit nem lehet politikai generációnak nevezni.

Az újabb csoport diplomatai, akik 1853 és 1865 között születettek, már olyan külügyminisztériumban dolgoztak, ahol szabadabb volt a légkör, jobban kibontakozhattak az egyéni gondolatok. Valamint ez a korosztály más tapasztalatokkal nőtt fel, mint az idősebb társai, számukra a német egyesítés valaminek a kezdetét jelentette, és úgy érezték, hogy nagy dolgokra hivatottak. Ide sorolható pl. Franz von Reichenau, aki vatikáni követ is

volt. A külpolitikát tekintve többet akart, mint amennyit a kancellár meghirdetett, úgy gondolta, hogy csak az intenzív gyarmatosítás segíthet abban, hogy Németország felvegye a versenyt az Amerikai Egyesült Államokkal, Nagy-Britanniával és Oroszországgal. A német diplomata úgy vélte, hogy az említett országok közül az Egyesült Államok és Oroszország a követendő minta: az előbbi esetében a protestáns egyház súlyát, a németekhez hasonló magatartást emelte ki, míg az orosz államot erős monarchiának látta, ezért szorgalmazta a velük való szövetséget – ennek érdekében hajlandó volt Konstantinápoly orosz kézre juttatására.

A tanulmány szerzője ennél az elemzésnél mutatja ki, hogy bár az előző korosztály mindig hatott a következőre, mégis jelentős eltérések jelentkezhetnek. Pl. Schlözer befolyása kétségtelen Reichenaurra, ám az eltérő tapasztalatok miatt más és más célokat tűztek ki a német diplomácia elé: az előbbi álma a német egység megteremtése, majd annak elérése után a status quo volt, míg „utódja” Németországot világhatalomként kívánta látni.

Sönke emellett a kivételekre is felhívja a figyelmet, ugyanis II. Vilmos német császár (1888–1918) uralkodása alatt nem minden német diplomata állt ki a gyarmatosítás programja mellett. Ilyen volt Johann Heinrich von Bernstorff, aki úgy viselkedett, mint egy brit diplomata, amely magatartás családi hátterének ismeretében válik érthetővé. Londonban született, édesapja ott szolgált porosz követként, számára az angol második anyanyelv lett. Így Bernstorff esetében a családi kötelékek, élmények sokkal erősebbnek bizonyultak.

Az 1866 és az 1880 közötti időszak szülöttei már az elkerülhetetlen háborúról beszéltek. A szerző példaként Oskar Trautmannt említi meg, aki 1905-ben lépett a külügyminisztérium kötelékébe, Szentpétervárott és Nankingban teljesített szolgálatot. Naplója türelmetlenségéről árulkodik, pl. az 1911-es marokkói válság idején úgy látta, hogy az angol, a francia és az orosz diplomácia cselekszik, míg Németország konkrét tettek helyett csak tárgyal. Nemcsak a külpolitikai lépésekkel szemben fejezte ki elégedetlenségét, hanem a belpolitikában kitűzött célokat is kevésnek értékelte, úgy vélte, hogy a német gazdasági és kulturális sikerek alapján nem ez várható el. Szorgalmazta az aktív fellépést, akár erőszak alkalmazásával is, hogy Németország megelőzze a többi államot.

Sönke Neitzel szerint valójában két csoportra lehet osztani a diplomatákat: az első két generációnál a legfőbb cél Németország létrehozása, és helyzetének megszilárdítása volt, míg az őket követők túl kívántak lépni ezen a kereten, aktív külpolitikáról és birodalomépítésről beszéltek. Ezután a szerző összegzi a befolyásoló tényezőket; elsősorban a külügyminiszté-

rium hatását emeli ki, amely az illető diplomata külföldi szolgálata esetén sem veszett el. Ezt a családi hagyományok, beidegződések csak ritkán írták felül, mint ahogy Bernstoff esete bizonyítja. Ugyanígy erősnek bizonyult ez Hermann Speck von Sternburgnál, aki 1903 és 1908 között Washingtonban volt német követ. Bár édesanyja angol volt, mégis az amerikai hatás vált érezhetővé amerikai felesége és szolgálata révén, ennek ellenére az oroszellenesség és a szociáldarwinista tanok hatásai ugyanúgy megjelentek a gondolkodásában. A tanulmány írója szerint megállapítható, hogy a diplomaták berögzült sztereotípiák, ellenségek képek mentén alkottak véleményt, ezeket a személyes tapasztalatok kisebb mértékben, a különböző kulturális kapcsolatok csak nagy ritkán tudták befolyásolni.

A tanulmány végén a szerző rövid kitekintést tesz a brit, a francia és az osztrák–magyar diplomáciai karra, hogy vajon náluk is megfigyelhetők-e a külpolitikai gondolkodás változásai, mutatnak-e rokon vonásokat a németekkel. A briteknél az 1880-as évekig kevésbé jelentkeztek a szociáldarwinista szölamok. Bár a Foreign Office hivatalosan 1895-ben adta fel a „splendid isolation”, azaz a „fényes elszigetelődés” politikáját, akkor sem tudtak igazán teret hódítani az új eszmék, a legtöbb diplomata nyíltan elítélte ezeket. És ez igaz volt az 1871 és 1908 között Németországban szolgált követekre is, akik még a régi diplomácia hívei voltak, így szorgalmazták a németekkel való kapcsolatok javítását, ellentétben VII. Edward brit uralkodóval (1901–1910). Csak 1905-ben, Edward Grey külügyministersége idején jelent meg az a korosztály, amely azonosulni tudott az új gondolatokkal, ekkor ugyanis olyan vagyon és cím nélküli arisztokraták lettek diplomaták, akik már nem az elit magániskolákban, hanem a közoktatási intézményekben végezték tanulmányaikat. Ennek köszönhetően Nagy-Britanniát világhatalommá kívánták tenni, nem elégedtek meg az „Európa vezető állama” címmel. Megváltozott az ellenségkép is, míg korábban az orosz szövetség mellett álltak ki, most Oroszország ellenséggé vált. De mindekelelt Németország lett az első számú ellenség annak gazdasági sikerei miatt, tartva attól, hogy majd ellenük fordul. Sönke Neitzel úgy véli, hogy ezzel a csoporttal állítható párhuzamba a vilmosi generáció, akik a magasabb színvonalú képzettség ellenére a németekhez hasonlóan gondolkodtak, mert fiatalokukban Darwin írásait olvashatták, és a gyarmatosítás új szakaszát élték át.

Az Osztrák–Magyar Monarchia esetében a hódító törekvések a Balkán felé irányultak. A tanulmány szerzője meglátása szerint Alois Lexa Graf von Aehrenthal közös külügyminiszter köré gyűlhetett össze az a csoport, amely megfeleltethető a vilmosi generációnak. Ezt az 1906-tól kezdve foly-

tatott aktívabb, energikusabb külpolitika támasztja alá, valamint az, hogy a diplomaták többsége legkésőbb 1913 őszétől kezdve kereste a háború lehetőségét.

Sönke Neitzel a francia diplomáciai kar elemzésekor annak sajátosságait emeli ki. Ezek a jellegzetességek részben annak köszönhetőek, hogy Franciaországnak 1870 után más kihívásokkal kellett szembenéznie, hiszen egy vesztes háború után kellett visszanyernie erejét és presztízsét. Így a külpolitikai elképzelésekben az volt a fő kérdés, hogyan legyenek biztonságban Németországtól, és miként építsék ki saját gyarmatbirodalmukat. Ezekre más-más válaszok születtek az évek folyamán, ám a különbségek nem a korosztályok eltérő felfogásaiból fakadtak, hanem a pártpolitikai beállítottságokból. A szerző véleménye szerint egységes külpolitikai világnézet csak az első világháború után alakult ki a franciáknál.

Sönke Neitzel ezzel a tanulmányával megmutatta azt, hogy egy-egy esemény megítélésekor mennyi tényezőt kell figyelembe venni, kezdve az adott korra jellemző általános felfogáson át, a kérdéses politikai csoport elképzelésein keresztül, az egyes szereplők gondolkodásáig. Ezzel új utat nyitott a nemzetközi kapcsolatok története kutatásában, hiszen a mentálitástörténet segítségével feltárhatóvá válik a történész számára az, hogy mik voltak a különböző cselekvések okai, mi idézte elő a nagy változásokat.

Sönke Neitzel: *Diplomatie der Generation? Kollektivbibliographische Perspektiven auf die Internationalen Beziehungen 1871–1914.* [Generációk diplomáciája? Kollektív életrajzi távlatok a nemzetközi kapcsolatokban (1871–1914)], In: *Historische Zeitschrift*, Band 296, Hefte 1, 2013, 84–113.

Váradi Katalin

JELENKOR

A szocializmus száz éve. A nyugat-európai baloldal a huszadik században

II.

A könyv ismertetésének e második részében csak az 1945 utáni történésekről írok.

Sassoon méltán állapítja meg, hogy a II. világháború nyomán a nemzetközi szocialista mozgalomban is új korszak kezdődött. Ám Sassoon ehhez hozzáfűzi, hogy ezekben az években a szocialista mozgalomban sem önálló alternatíva, sem saját nemzetközi szocialista szervezet nem alakult ki, nem jött létre. Ez az állítás azonban nem felel meg a valóságnak. Mindjárt 1946-tól megszervezték az első nemzetközi szocialista konferenciákat, létrejött egy igen laza nemzetközi szocialista szervezet, többek között éppen a Munkáspárt (a továbbiakban LP) kezdeményezésére. A konferenciákon és a szervezetben nagyon nagy szerepet játszott a francia szocialista párt (SFIO), mellette az olasz szocialista párt, Pietro Nenni vezetésével, és ekkor még erős hangon szólaltak meg a kelet-európai szocialista pártok, sőt az azóta feledésbe merült görög szocialista párt is.

Sassoon leírt olyan sorokat, miszerint a szocialista pártok, miként korábban, 1945 után is csak nemzeti keretekben gondolkodtak, voltak ugyan hangok „alulról”, hogy legyen szocialista külpolitikai „de senki sem volt, aki tudta volna, hogy ez milyen legyen, És még inkább, hogy azt megvalósítsa”. (167. o.) A könyvben azonban nevek nem olvashatók.

Sassoon általános megállapítása, hogy a nemzetközi helyzet megítélésében három lehetőség mutatkozott: egy USA-barát, egy szovjetbarát és egy semlegességi álláspont. Sassoon kimondja, hogy a svájci, az osztrák és a skandináv pártok a semlegességi utat járták, majd hozzáfűzi, hogy később ezt tette a német SPD és az olasz szocialista párt, a PSI is. Sassoonnak az a megállapítása, hogy nem volt „a baloldalon”, a szocialisták között semmiféle külpolitikai elképzelés – ez így általánosítva semmiképpen sem igaz. Először, azt hiszem, a franciák és Léon Blum fogalmazta meg a harmadik út koncepcióját, de éppen az angol baloldali labouristák sem gondolkoztak

tak és írtak másképp. (Ehhez hosszabb névsort tudnék mellékelni. Magyar szempontból pedig még az emigrációban, de már 1945 után Károlyi Mihály és Vámbéri Ruzssem sem vélekedett másképp.) A hamadik út elképzelés persze eleve több volt, mint a szimpla „semlegesség”.

Sassoon megemlíti, hogy az olasz PSI és a német SPD, ha kezdetben szintén „a semlegességi” úton próbált haladni, az 1950-es évektől „kísérletezésük” megszűnt, s ezek a pártok is becsatlakoztak az atlanticista irányvonalhoz. (Ez persze nagyon tömör jellemzés, a valóság sokkal ellentmondásosabb, több szakaszos volt.) Sassoon hozzáteszi, hogy volt ellenzék, amely másképp gondolkodott: ez részben a kommunista pártokból állt, s itt említi a szociáldemokrata, szocialista és munkáspártok balszárnyából kikerülteket, de személyükkel és megjelenítésükkel nem sokat foglalkozik.

Megjegyzendő, hogy Sassoon nálunk alig ismert területet érint, amikor a skandináv szocialista pártokról ír. Elemzése során megállapítja, hogy a dán és a norvég párt ugyan szintén besorolt a fő irányvonalhoz, ám mindkét párt esetében jelzi, hogy nagyon kemény baloldali ellenzék kovácsolódott össze. (Ebben az esetben Sassoon neveket is említ.)

Természetes, hogy Sassoon hosszabban „elidőzött” brit talajon, az LP-t elemmezve. Megállapítja, hogy az LP nagy többsége követte Bevint, megemlíti, hogy kialakult némi baloldali ellenzék, ám ebben az esetben ez az ellenzék nála teljesen anonim maradt. (Így jellemző, hogy sem Harold J. Laski, sem Koni Zilliacus nevét nem említi.) Néhány évvel későbbi időpontból olvashatunk a Keep Left (balra tarts) csoportosulásról, amely 1947-ben jelentkezett, melynek vezető egyéniségeként Richard Crossmant nevezi meg. Sassoon ennél a csoportnál említi, hogy írásaikban és felfogásukban világossá tették, hogy a külpolitikai horizonton szintén a harmadik út követését szorgalmazzák, még általánosabb szemléletükben pedig már világosan megjelent a demokratikus szocializmus célkitűzése. A szerző azonban hozzáfűzi, hogy ennek a csoportnak többsége is nagyon hamar beállt a fő áramlatba, az atlanticistákhoz. (169. o.)

A könyvben az olvasó jobban értesülhet Olaszországról és az olasz szocialista pártról, a PSI-ről. Sassoon megállapítja, hogy a PSI kezdetben Olaszország semlegességét szorgalmazta, Nenni elhárított mindenféle szovjet-ellenes fellépést. Amint 1947 felé „a két táborra szakadás” bekövetkezett a világban, a PSI-ből is levált egy kisebb csoport Giuseppe Saragat vezetésével. Ennél a pontnál a szerző hangsúlyozta, hogy amikor Saragat megalapította saját külön kis pártját, a Demokratikus Szocialista Pártot (PSDI), akkor ezt jócskán amerikai pénzen tette meg. (169. o.) Az eseményeket tovább boncolva, a szerző megemlíti, hogy néhány év multán Nenni és a PSI

betagozódott a centrumba, és már kommunistaellenes alapon konszolidálódott, ám a választásokon ekkor már csak 7 százalékos eredményt tudott elérni. A PSI későbbi történetéhez tartozik – a könyv ezt is tárgyalja –, hogy jó néhány évtizeddel később volt a pártnak még egy felfutása Benito Craxi idején, ám a hirtelen felfutást egy még nagyobb összeomlás követte, amikor kirobbantak Craxi korrupciós ügyei, és Craxi elmenekült az országból.

Visszatérve a brit LP-hez, érdekes, hogy Sassoon egyáltalán nem tér ki arra, hogy E. Bevin, az ország és az LP mérvadó külpolitikusa, az ország külügyminisztere, és az LP külpolitikai osztályának vezetője, Denis Healey között milyen nagy volt a szemléleti eltérés, ami pedig sok forrásból világosan nyomon követhető lett volna.

Németországban 1945 után az SPD „vezére”, Kurt Schumacher lett (az ő neve és személye mára jócskán elfelejtődött, de egykor minden újságolvasó ismerhette). Schumacher 1945 után még szintén a semlegességi irányvonal híve volt. (169. o.)

Nagy-Britannia és az LP esetében a könyv tovább finomít, amikor kitér arra, hogy kezdetben még az LP vezére, C. Attlee jó ideig szintén azt hitte, hogy Nagy-Britannia nagyobb és önálló szerepet játszhat, 1943-ban már a koalíciós kormány miniszterelnök-helyetteseként még erősen hitt abban is, hogy a brit birodalom keretei fenntarthatók, sőt kijelentette, hogy ő maga „nem kívánja a birodalom felszámoló biztosának szerepét eljátszani” (171. o.) (Ám azután ez mégiscsak bekövetkezett.) A könyvben azután a szerző nagyon kemény mondatokban rögzíti, hogy mindjárt Hiroshima után Attlee és Bevin már az USA nyomdokain haladt, sőt elfogadták az atomfegyverkezést is. Sassoon kitér az LP-kormány olyan nagy múltú minisztereinek, mint Crippsnek és Daltonnak a szerepére és felfogásukra, akik ugyan nem lelkesedtek az atomfegyverkezésért, de mint Sassoon megállapítja, nem elvi okokból tették, hanem egyszerűen azért, mert sokba kerül. Sassoon hozzáteszi, hogy az LP-kormány sok minisztere nem is tudott arról, hogy kormányuk csúcsminiszterei ezt a politikát elfogadták. Attlee ez ügyben 1945 szeptemberében írt Truman elnöknek, és fogadta el az atomfegyverkezést, mint ami szükséges a béke megvédéséhez. Sassoon szerint kimutatható: Attleeben és Bevinben is sok volt a fenntartás az USA-val, illetőleg vezetőivel szemben, nem kevésbé azért, hogy egyedül ők diktálnak, hoznak meg döntéseket Nagy-Britannia és az angol kormány megkérdezése nélkül is. Ám miután részletesen elemeztél az ország gazdasági helyzetét, ráutaltságát az USA gazdasági segélyeire, 1947 után a Marshall-segélyre, az USA-hoz való kötődés még erősebbé vált. Ez azután még teljesebbé lett 1949 után, a NATO megalakulásával.

A könyvben új sorokat olvashatunk arról, hogy amikor megszületett a híres „saját brit atomfegyver” (a trident), akkor ez sok angol nacionalista önérzetét legyezgethette, ám ez olyan következményekkel is járt, hogy Nagy-Britannia elszakadt, elkülönült Franciaországtól és Németországtól, amelyeknek nem voltak ilyen fegyverei. Az angol Sassoon nagyon egyértelműen nem tette magáévá ezt a politikát, ám az akkori történeti valósághoz tartozóan ezúttal is hangsúlyozza, hogy még az LP-ben sem alakult ki ennek a politikának befolyásos ellenzéke. Idetartozik, hogy Sassoon is megemlíti: Bevin még erőteljesebben elfogadta az USA politikáját, mint akár az általa vezetett külügyminisztérium emberei.

A szerző természetesen nagy figyelmet szentel a Marshall-segély elfogadásának. Az elfogadásnál hosszabban ír ennek okairól, Európa általános elszegényedéséről a háborút követően. Leszögezi, hogy ilyen körülmények között a segély visszautasítása, mint Sassoon írja „egyszerűen ostobaság” lett volna. (173. o.) Ám egyúttal azt is hozzáfűzi, hogy a Marshall-segély, elfogadásával együtt még inkább érvényesül Európában az USA hegemoniája. (Megjegyzendő, Sassoon nem említi, hogy a Marshall-segély kapcsán a Francia Szocialista Párt vezetői közül számosan fogalmaztak meg erősen kritikus sorokat az USA-val kapcsolatban.)

A jól ismerteken kívül Sassoon megemlíti, hogy a norvég munkáspárt kezdetben elutasította a Marshall-segély elfogadását, csak később írta alá. Molotov kezdetben szintén elfogadhatónak tekintette, ezt a gondolatát csak később ejtette el. Az olasz PCI vezető köreiből Luigi Longo kezdetben szintén elfogadhatónak tartotta. Ugyancsak a nem ismert oldalra kívánczik, hogy Sassoon számos közgazdász könyvét ismerteti, akik szerint a Marshall-segély Európa országainak gazdasági talpra állásában mégsem volt olyannyira döntő, mint azt általában feltételezik, e tekintetben pontos adatokat és sorokat idéz. Természetesen az egyes országok adottságai különbözőek voltak.

A könyvnek a Marshall-segély kérdésében van még egy érdekes szempontja és elemzése: nevezetesen, hogy az egyúttal a szabadpiacosok megengülésével is járt, hiszen a segély folyósítása és realizálása jócskán állami csatornákon keresztül történt. (Egykor is, azóta is lényeges vitakérdés lett.) Végeredményben – mint a szerző ezt alaposan ki is fejti – a Marshall-segély gyakorlati „lebonyolítása” együtt járt egyfajta állami tervgazdálkodás elfogadásával is. (174. o.)

Sassoon érint egy régi és nagyon sokszor leírt kérdéskört: nevezetesen azt, hogy a Marshall-terv mentette-e meg Nyugat-Európát a kommunizmustól, és hogy a hidegháború alakította-e ki a szovjet tömböt Kelet-Európában.

Mint a szerző megállapítja, mindkét kérdésről rengeteg könyv és tanulmány jelent meg, pro és kontra állításokkal, ám ez ügyben, úgy véli, biztos megállapítást nem lehet tenni – e téren a történettudomány spekulatív tudomány. (175. o.)

Idekapcsolódóan olvashatjuk, hogy Nagy-Britannia ekkor a fő nemzetközi tendenciákon már mit sem tudott változtatni, ám a szerző felveti a lehetőségét annak, hogy több nyugat-európai ország együtt tehetett volna valamit a bipoláris rendszer kialakulása ellen. (Végeredményben Sassoon ezen a ponton tér vissza ahhoz a felvetéshez és lehetőséghez, amit a francia szocialisták és a baloldali LP-sek már egykor említettek, és amit eddig részemről hiányoltam a könyv előző fejezeteinél.) Ám a szerző azzal folytatja ezt a passzust, hogy az LP-ben általában nem látták át ezeket a lehetőségeket, és így Bevin a maga tekintélyével „leléphette” az LP belső ellenzékét, hangoztatva, hogy nincsen más alternatíva. Az LP-nél maradv a könyvben azt olvashatjuk, hogy Herbert Morrison, aki Bevin halála után átvette a külügyminiszteri posztot, „tökéletesen tudatlan volt a világ dolgait illetően”. (175. o.) (Ezt az állítást ilyen élesen megfogalmazva részemről kérdésesnek tartom.) Az LP-t illetően Sassoon még egy személyiségre tér ki hosszabban, Hugh Daltonra, aki hosszú időn át volt, már az 1930-as évektől az LP külpolitikai mindenese, aki így már ettől a kortól kezdődően megalapozottan volt rossz véleménnyel a brit külügyesekről, akkor is, amikor a háború alatt már miniszter lett, és aki korán meggyőződéses Hitler-ellenes lett. Ezt a németellenességét megőrizte még 1945 után is.

Az LP relációjában a könyv persze nagyobb figyelmet szentel az LP 1945 utáni, Clement Attlee vezette, harmadik munkáspárti kormánynak. Külpolitikai tekintetben ismét Bevin személye kerül előtérbe, aki kezdetben még bízott a brit birodalom kereteinek megőrzésében, 1947-től azonban ezt fokozatosan fel kellett adnia, amiben nagy szerepet játszott India önállósulása. A könyvben itt tűnik fel, hogy az LP baloldaliainak csoportja – itt Barbara Castle, Michael Foot és Richard Crossman nevével találkozhat az olvasó¹ – előállt azzal a gondolattal és tervvel, hogy egy szocialisták vezette Európát kellene kialakítani, amelyben egyfajta tervgazdálkodás is megvalósulna. Az LP többsége ezt az elgondolást elutasította és eltemette, mint Sassoon írja, azért, mert ez a többség egyrésze szűklátókörűen csak Anglia keretein belül gondolkodott, egy részük pedig szintén imperialista volt szemléletében. (176. o.)

Noha az említett LP-baloldaliak kisebbségbe szorultak, a könyv jelentős figyelmet szentel annak, hogy ezekben az években milyen törekvések mutatkoztak a szocialista Európának kialakítására.

1. Valamennyiükről az NMTÉ-ben életrajz jelent meg.

A könyvben hosszabb fejezet szól az 1950–60-as évekről. Felütésként Sassoon visszanyúl 1945-re, hogy akkor Nyugat-Európában a kapitalizmus szinte agonizált baloldali áttörés érvényesült, ám ez a „szocialista pártok kezén” kihasználatlan marad. (189. o.) 1949-től a kapitalizmus újra életre kelt. Olyannyira, hogy az 1960-as években a szocialisták már csak Norvégiában és Svédországban voltak kormányon Európának ezen a felén. Kivételt képezett még Ausztria, ahol az SPÖ az ÖVP-vel koalícióban kormányzott. A nagy nyugat-európai országokban, mint Nagy-Britannia, Németország, Franciaország és Olaszország, a szocialista pártok az 1950-es években rendre választási vereségeket szenvedtek – Nagy-Britanniában a híres 1950–51-es választásokon – Olaszországban a PSI az 50-es évek hosszú során át ellenzékben volt. Franciaországban az SFIO két ízben volt rövid ideig kormányon az 50-es években.

Az igazi kivételt ezúttal is Skandinávia képezte, ahol a szociáldemokraták mindvégig kormányt irányítottak ebben a korszakban is. Norvégiában a Munkáspárt (DNA) abszolút hegemon szerepet töltött be. A norvég DNA az Agrárpárttal együtt kormányzott, míg Dániában a Szociáldemokrata Párt ezt a liberális párttal tette. Ami az olyan kisebb országokat illeti, mint Finnország, Hollandia és Belgium, a szocialisták, illetőleg munkáspártok az 1950-es években még koalícióban kormányoztak, az 1960-as években többnyire már ellenzékben voltak.

Ami a kommunista pártokat illeti, a legjelentősebb párt valószínűleg az olasz PCI volt, amely az 50-es években a választásokon mindig több mint 20 százalék szavazatot kapott, s ezekben az években hasonló erőt mutatott a Finn Kommunista Párt is. Ám az 50-es évek a kommunista világban nagy megrázkódtatásokat hozott: a berlini 1953-at, a magyar 1956-ot s Sztálin halálát, majd az SZKP 20. kongresszusának leleplezéseit, és mindezek meghozták a kommunista pártok nagyarányú visszaesését, meggyengülését a nyugati világban. Ezt kiegészítendő, különféle törvényeket is hoztak a kommunisták és a kommunista pártok ellen. Így az NSZK-ban 1956-ban betiltották a pártot, Franciaországban pedig az 50-es évek elején szigorú jogi megtorlásokat alkalmaztak a sztrájkok nyomán. 1952-ben Jacques Duclos-t, a PCF második számú vezetőjét letartóztatták.²

Ugyanekkor, még 1951-ben a parlament megszavazott egy olyan választási törvényt, amely kifejezetten a kommunisták parlamenti befolyásának csökkentését szolgálta, és noha a PCF megszerezte a választók szavazatainak 25 százalékát, ugyanannyi képviselőt juttathattak csak be a parlamentbe, mint a PS (a szocialisták) a maga 11 százalékos eredményével. A

2. Duclos életrajza megjelent az NMTÉ oldalain.

tartományi-megyei választásokon a PÜF reprezentációját még inkább megkurtították. Olaszországban hasonló „rendszer-kiigazítást” kívántak eszközölni, de ez megbukott. A bíróságokon számos ítélet született kommunisták ellen pusztán azért, mert az utcán kommunista újságokat osztogattak. Noha mindkét országban meggyengültek a szocialista pártok, ennek ellenére a kormányokban maradhattak. A könyvben a szerző táblázatot mellékel a baloldali pártok választási eredményeiről. (191. o.)

A kivételt ezúttal is a brit LP képezte: az 1951-es választáson az eredményeket és a százalékos arányt illetően az LP jól szerepelt, de a brit választási rendszer nyomán a parlamentben kisebbségbe szorult, és a kormány vezetését átvették a konzervatívok, még hozzá hosszabb időre. Németországban ugyan az SPD szintén szép eredményeket ért el, de a másik oldalról ebben az időben kizártnak tekintették, hogy az SPD-t egy koalíciós kormányba bevonják. „Ebben az időben az idők szelleme eltávolodott a baloldaltól.” Ez a fordulat, amely az 1950-es évek kezdetén volt észlelhető, még nem annyira a hidegháborúnak tudható be, hanem annak, hogy Európában sok helyütt az emberek szemléletében az jelentkezett, hogy „győzött a kapitalizmus”.

Az emberek emlékezetéből szinte eltűnt, hogy mit éltek át a II. világháború előtt, a nagy világgazdasági válság idején, illetőleg a sötét 1930-as években. Egyes gazdaságtörténészek kimutatták, hogy 1950 és 1973 között az emberek átlagjövedelme két és félszeresére növekedett. A gazdasági növekedés, a híres „arany korszak” éveiben a munkások számára biztosítva volt a szabad mozgás az országok között, mindenütt voltak szabad munkahelyek, a velük együtt járó szolgáltatásokkal, a továbbképzés és a magasabb bérek elnyerésének lehetőségével. Az „aranykornak” volt egy politikai ideológiai vetülete is, nemcsak a kapitalizmus és a szabadverseny elfogadása, hanem egyúttal markánsan antikommunista és szovjetellenes szellem terjedése, ami együtt járt az USA hegemoniájának maximális elfogadásával, és új militarista szellemiség elterjedésével, amelynek alapján és jegyében alakult ki a NATO. (195. o.)

Ennek a korszaknak voltak nagyon neves, nagyon ismert konzervatív gondolkodói; egyesek, mint az amerikai Daniel Bell, a tömegek korszakáról írtak, voltak olyanok, mint a híres spanyol Ortega y Gasset, aki – miként Sassoon jellemzi – arisztokratikus módon „a tömegek lázadásáról” írt igen elterjedt könyvet, aki a jelenséget persze a maga módján negatívan értékelte. Sassoon megemlékezik a baloldali kritikusokról is, akik között volt az angol baloldali író, J. B. Priestley, aki a fogyasztáscentrikus szemléletet balról ostromozta, miként a német Hannah Arendt is. A szerző megállapítja, hogy e korszak baloldali szeméirői nem tudtak igazi alternatívát nyújtani, csupán

„a magas kultúrában” az avantgárd új formáit és eredményeit méltatták az eltömegesedéssel szemben.

Sassoon kiemeli, hogy Európában az amerikanizálódás és a fogyasztás-centrikussággal szemben a baloldalon, még a szocialisták köréből is többen a „nemzeti kultúrához” menekültek. Ennek során a Coca-Cola-val szemben hangsúlyozták a helyi sörök és borok gyönyöreit. Ezt tette többek között Maurice Thorez is a francia líkört magasztalva. Olaszországban törvényeket hoztak a borok „védelmére”. Ám a korszak szellemiségét a fő tendenciák már eldöntötték, az uralkodó konzervatív szellemiséget a továbbélő, marginalizálódott baloldaliak és radikálisok nem tudták megtörni.

Ami a szocialistákat illeti, azoknak többsége „realista” lett, figyelembe vette mind a gazdasági, mind a jóléti változásokat, a tömegkultúra átrendeződését, és az 1960-as évek derekától törtek felszínre az új kérdések és tendenciák, mint az új feminizmus, a harmadik világ iránti érdeklődés, a másság elismerése, a család válsága és a kelet-európai történetek, vagyis a kommunizmus megroppanása, ami másfelől együtt járt a nacionalizmus térhódításával. Ezt a nyugat-európai szocialisták egyáltalán nem észlelték előre.

A XX. század utolsó harmadának szocialistái általában marginalizált teoretikusok voltak, akikben ily módon háttérbe, illetőleg minimálisra zsugorodott az olyanféle „felelősségérzet”, mint ami annak idején még Bernstein, Kautskyt, Garmscit és Otto Bauert³ nagyon is jellemezte. (Megjegyzendő, hogy e tekintetben a jobboldal sem látta jobban előre az eseményeket.)

A XX. század második felének nyugati szocialistáira természetesen erősen hatott az, hogy a munkásosztály arányaiban jelentősen kezdett összehusugorodni. A kezdetben még a gépipari munkásság létszáma is gyarapodott – minderről Sassoon egy táblázatot is mellékel a könyvében. (198–199. o.) Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy nincsen egyenes összefüggés aközött, hogy mekkora a munkásosztály létszáma és aközött, hogy a választásokon hányan szavaznak a szocialista pártokra. Megjegyzi azt is, hogy ha a szocialisták pusztán csak a munkások szavazataira támaszkodtak volna, akkor egy parlamenti választást sem nyertek volna meg. Mindehhez tartozik, hogy az 1950-es években a szocialisták nem veszítettek számottevően a választásokon megszerzett szavazataikból.

A szociológiai mozzanatoknál maradva, egy osztály zsugorodott valóban jelentősen össze az 1950-es években Nyugat-Európában; és ez a parasztság volt. Minthogy azonban a parasztság általában a konzervatív pártok bázisát képezte, ez kevésbé érintette a baloldali pártokat.

3. Mindegyikükről az NMTÉ közölt életrajzot.

Az 1950-es éveknek másik jellemzője volt az írástudás terjedése, illetőleg, hogy sokkal többen végeztek el nemcsak a közép-, hanem a felsőfokú iskolát is. Az iparból távozók jó része a szolgáltatásban talált magának helyet, míg a faluról érkezők az iparban. Ebben az időszakban egy sor szocialista párt, az osztrák, a belga, a dán, a nyugat-német, a holland és a norvég szociális összetétele alig változott, míg a svéd és az angol veszített valamelyest a szavazókból – de nem sokat, Franciaországban és Olaszországban a kommunisták és a szocialisták együttes választói ereje valamelyest nőtt, míg Finnországban visszaesett. Figyelembe veendő, hogy e választásokon leadott szavazatok mennyisége alig változott ezekben az országokban. Ami a politikai rendszereket illeti, a kivételes eset Franciaország, ahol a 4. Köztársaság helyébe lépett az 5.

* * *

Minthogy a terjedelmet, úgy hiszem, máris messze túlléptem, a könyv további érdemi ismertetésétől el kell tekintenem. (Remélem, még visszatérhetek rá!)

Donald Sassoon: One Hundred Years of Socialism. The West European Left in the Twentieth Century (A szocializmus száz éve. A nyugat-európai baloldal a huszadik században). London – New York, Tauris, 1997. 965 pp.

Jemnitz János

Az európai Antarktisz. Tudomány és stratégia Skandináviában és a Brit Birodalomban

Peder Roberts, a Strasbourgi Egyetem és a Stockholmban székelő Királyi Technológiai Intézet sarkvidékkutatással foglalkozó munkatársa 2011-ben publikálta *Az európai Antarktisz* címet viselő művét, amely a könyv- és folyóirat-szerkesztéssel foglalkozó *Palgrave Macmillan* kiadó gondozásában jelent meg New Yorkban. A szerző a Stanford Egyetemen 2010-ben megvédett doktori disszertációjának¹ átdolgozott változatát adta ki önálló kötet formájában, s írásában a Déli-sarkvidék „meghódításáért” zajló küzdelem európai vonatkozásai közül a Brit Birodalom, Svédország és Norvégia antarktisz szerepvállalását vette vizsgálat alá az 1800-as évek végétől kezdődően egészen az 1959-es Antarktisz-szerződés megkötésének időszakáig.² Roberts nem a témakör történelmi összefoglalására, s nem is a messzi déli kontinensre indított korabeli tudományos expedíciók eseménytörténetének leírására helyezi a hangsúlyt 266 oldal terjedelmű munkájában, hanem a fent említett államok térségbeli stratégiai terveit és távlati elképzeléseit kívánja megismertetni az olvasóval – erre utal a könyv alcíme is. Ez a megközelítési mód önmagában véve is egyedi jelleget kölcsönöz a műnek, amelynek értékét tovább növeli, hogy kifejezetten kevés olyan szakirodalom létezik, amely részletesen és egymással is összevetve tárgyalná a kérdésben érintett országok déli-sarkvidéki tevékenységének mögöttes indítékait.

Az XIX. század alkonyán az Antarktisz igazi vonzerejét még nem a szárazföld mélyén, avagy a környező vizek kontinentális talapzatában rejtő-

1. ROBERTS, Peder: *A Frozen Field of Dreams. Science, Strategy and the Antarctic in Norway, Sweden and the British Empire, 1912–1952*. Doktori disszertáció, Stanford University, 2010.

2. Meg kell jegyezni, hogy a Brit Birodalom esetében az „európai” jelző úgy értendő, hogy a birodalmi Antarktisz-politika legjelentősebb döntéseit – természetesen – Londonban hozták meg. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert – amint az alább még szóba kerül – Nagy-Britanniának az impérium Európából nézve távoli, ám az antarktisz kontinenshez földrajzilag viszonylag közel található területeit (Ausztráliát, Új-Zélandot és a Falkland-szigeteket) is felhasználta déli-sarkvidéki céljai megvalósításához.

ző feltáratlan – és az adott körülmények között kitermelhetetlen – nyersanyagtartalmú jelentették, hanem sokkal inkább a bálnavadászat, amely az északi tengereken folytatott ipari méretű halászat és az ottani cetállomány veszteség megtizedelése okán idővel egyre inkább a Déli-óceán területére helyeződött át. Eredendően mindhárom európai hatalom³ az új bálnavadászati lehetőségek feltérképezésének és kiaknázásának szándékával jelent meg az Antarktisz körzetében, eltérő lehetőségeik és világpolitikai befolyásuk miatt azonban a későbbiekben különböző módszerekkel közelítettek a Déli-sarkvidék felfedezésének folyamatához. Roberts hét nagy fejezetre osztotta fel a könyvet, s ezekben sorra veszi a vizsgált országok cselekedeteinek mozgatórugóit, valamint – s tulajdonképpen ez tekinthető egyik fő mondanivalójának – sarkvidéki kutatásaik fő attitűdjét, mégpedig az alapján, hogy a tudományos eredmények, a gazdasági sikeresség és az új területek felderítésének, illetve megszerzésének vágya közül melyik mekkora motivációs tényezőt jelentett az egyes államok számára.⁴

Az imént felsorolt összetevők természetesen szorosan összefüggnek egymással, a szerző azonban minden esetben komoly figyelmet fordított arra, hogy kiderüljenek a prioritások. Svédország 1901 és 1904 között Otto Nordenskjöld földrajztudós vezetésével egy átfogó tudományos programot is megvalósító expedíciót hajtott végre az Antarktisi-félsziget térségében; a kezdeti sikereket azonban később olyannyira megtörte egy, a britekkel közösen szervezett, ám az első világháború kitörésének következtében politikai és finansziális okokból leállított kutatóút elmaradása, hogy az ország ezt követően egészen 1945-ig nem is tett több kísérletet arra, hogy beleavatkozzon a jéggel borított kontinenst érintő ügyekbe. A főként tudományos vonalon mozgó svéd törekvések tehát még a valódi kibontakozásuk előtt zsákutcába jutottak, s így Stockholm végül sem a déli féltekén zajló bálnavadászatból, sem az Antarktisz politikai felosztásának folyamatából nem tudta kivenni a részét.

Ennek tükrében rendkívül érdekes, hogy a látszólag hasonló adottságokkal rendelkező, s a térségre elsősorban gazdasági területként tekintő Norvégia – amely már az 1890-es évektől kezdődően rendkívül aktívan bekapcsos-

3. Fontos megemlíteni, hogy Svédország és Norvégia 1905-ig perszonálunióban állt egymással, a két ország déli-sarkvidéki tevékenysége azonban bizonyos esetekben már ezt megelőzően is markánsan különválasztható.

4. Az 1959-es Antarktisz-szerződés megkötése előtt a Déli-sarkvidék különböző régióira Nagy-Britannia, Norvégia, Ausztrália, Franciaország, Új-Zéland, Chile és Argentína is bejelentett hivatalos területi követeléseket. Az egyezmény 1961-es hatálybalépésével – amely a d. sz. 60°-ától délre elterülő térséget nemzetközi státuszúvá nyilvánította, s amelyet az említett országok mindegyike aláírt – ezek a jogigények úgymond befagyaszott állapotba kerültek, kategorikusan azonban soha egyik érintett állam sem mondott le róluk.

lódott a bálnavadász-expedíciók szervezésébe – Nagy-Britannia mellett a bálnavadászati ipar vezető hatalmává vált a Déli-óceán térségein. A norvégek – egészen sajátos hozzáállással – a két világháború közötti időszakban bálna- és fókavadászati útjaikat egyidejűleg földrajzi felfedezéseket is eredményező, tudományos műveleteket (pl. hidrográfiai méréseket) végrehajtó felderítő vállalkozásokkal kombinálták, s több alkalommal hidrolánokat is magukkal szállítottak, hogy a levegőből fényképezhessenek addig ismeretlen antarktiszi régiókat. Ezeket az expedíciókat – amelyeknek túlnyomó részét 1926 és 1937 között Lars Christensen sandefjordi mágnás és hajótulajdonos patronálta – természetesen nem pusztán a tudományos kíváncsiság hívta életre. A norvég szakemberek – nem alaptalanul – az 1920-as évek második felétől kezdve egyre inkább úgy érzékelték, hogy Nagy-Britannia gyakorlatilag monopolizálni akarja a halászati jogokat az Antarktiszt körüli vizeken, s ezért arra a következtetésre jutottak, hogy gazdasági érdekeiket – márpedig Norvégia számára a bálnavadászat kiemelkedő jelentőségű az ipari ágazatok között – a leghatékonyabban egy saját déli-sarkvidéki „tartomány” megszerzése révén biztosíthatják.⁵ Roberts azt is kiemeli, hogy az egybekapcsolt bálnavadászati és felfedezőutak magánszemélyek által finanszírozott, sok esetben nacionalista jegyeket is magukon hordozó expedíciókat jelentettek, amelyek tevékenységét a norvég kormány meglehetősen passzívan szemlélte.⁶ Ezzel a kijelentéssel annyiban talán vitába lehet szállni, hogy Oslo inaktivitása csak látszólagos volt a kérdésben. A hivatalos norvég körök, akik az ország jól felfogott érdekéből a Nagy-Britanniával egyéb vonatkozásokban fennálló baráti kapcsolatok ápolását is szem előtt tartották, s ezért óvatos politikát folytattak, a nyilvánosság előtt nem támogathattak olyan – formailag privát – akciókat, amelyek a britek számára érdeksérelmeket okoztak a Déli-sarkvidék körzetében. Valójában azonban

5. Megjegyzendő, hogy a norvég törekvéseket végül siker koronázta. Habár Nagy-Britannia és Norvégia bálnavadászati kérdésekben komolyan rivalizált egymással a térségben, s kapcsolatukat az említett norvég expedíciók miatt a második világháborút megelőzően még antarktiszi területi viták is terhelték, az Egyesült Királyság – továbbá Ausztrália, Új-Zéland és Franciaország is – némi gondolkodást követően érvényesnek ismerte el a norvég kormány által 1939. jan. 14-én bejelentett – jogilag a korábbi felfedezőutakra alapozott – területi követelést, amely Dronning Maud-föld néven egy körülbelül 2,7 millió km²-t magába foglaló déli-sarkvidéki térségre terjed ki a ny. h. 20° és a k. h. 45° között. A korábbi nézetkülönbségek miatt egyáltalán nem magától értetődő brit jóváhagyás legfőbb okának az számított, hogy a hitleri Németország 1939 elején váratlanul bekapcsolódott az Antarktiszt felosztásért zajló küzdelembe, s egy sikeres, légi fényképezéssel is egybekötött kutatóexpedíciót hajtott végre a norvégek által annektált régióban. Nagy-Britannia a németek felbukkanását követően úgy határozott, hogy Oslo pártjára áll a kérdésben.

6. ROBERTS, Peder: *The European Antarctic. Science and Strategy in Scandinavia and the British Empire*. Palgrave Macmillan, New York, 2011. 53.

Norvégia az 1920-as évek végétől kezdődően számos alkalommal próbára tette London türelmét antarktiszi ügyekben, s lehetőségeihez mérten kormány szinten is akadályozni próbálta a hatalmas Brit Birodalom terjeszkedését a térségben.⁷

A kötetben tekintélyes részt képez a brit törekvések bemutatása is – ez nem is lehet másképp, hiszen Nagy-Britannia céljainak ismertetése nélkül az Antarktisszal kapcsolatos egyéb összefüggések a legtöbb esetben értelmezhetetlenné válnának. A szerző érzékletesen domborítja ki a különbséget a gazdasági megfontolásokból kiinduló, mégis lelkes, bár időnként kissé „véletlenszerűen” megnyilvánuló (de kifejezetten nagy eredményeket elérő) norvég „sarkvidéki nacionalizmus” és a hideg számításokon alapuló, összehasonlíthatatlanul nagyobb lehetőségekkel és érdekérvényesítő képességgel rendelkező, már-már gépezetszerűen működő birodalmi Antarktisiz-politika között. Nagy-Britannia – a vizsgált időszakban hangsúlyozottan a halászati jogok felügyelete miatt – az egész óriási régióra saját érdekszférájaként tekintett, s csaknem az egész Déli-sarkvidék szétosztását tervbe vette a brit impérium különböző részei között; ennek megfelelően pedig létrehozta előbb a Falkland-szigeteki (1908), majd az új-zélandi (1923), végül pedig az ausztrál (1933) antarktiszi szektort is.⁸ Az államilag szervezett és finanszírozott brit expedíciók tudományos és felderítő műveleteiket nem kombinálták egyéb tevékenységekkel: szigorúan birodalmi érdekből folytatták kutatásaikat, abból a célból, hogy földrajzi felfedezéseik alapján – továbbá az ezekhez kapcsolódó kartográfiai és egyéb munkálatok révén – Öfelsége kormánya később jogilag is megalapozott területi követelést jelenthessen be a meglátogatott körzetekre.

Roberts a szakirodalom mellett különböző sarkvidékkutató intézetek és múzeumok anyagaira, korabeli svéd, angol és norvég sajtótermékekre, valamint levéltári forrásokra is nagy számban hivatkozik a könyvben. A szerző egyebek

7. Az 1930-as években több alkalommal is előfordult, hogy norvég felfedezők olyan zónákban is területeket derítettek fel (pl. az Ausztrál Antarktiszi Terület körzetében), amelyek a norvég kormány által is elismerten a Brit Birodalom érdekszférájába tartoztak. Oslo ezektől az eseményektől minden alkalommal azzal határolódott el, hogy magánszemélyek túlkapásának minősítette a történeteket. Azonban éppen a „tiltott zónákban” elért felfedezések miatt Norvégia egészen 1939-ig nem volt hajlandó hivatalosan elismerni a britek által 1933-ban létrehozott Ausztrál Antarktiszi Terület nyugati határvonalát, s ez években keresztül komoly feszültségforrást jelentett a két fél között.

8. Az így létrehozott szektorok (Falklandi-szigeteki Független Területek, Ross Független Terület, Ausztrál Antarktiszi Terület) a közigazgatási központok – azaz a Falkland-szigetek, Új-Zéland és Ausztrália – (fő)kormányzóinak joghatósága alá kerültek. Az Ausztrál Antarktiszi Terület (kb. 6 millió km²) egyébiránt önmagában véve a déli-sarkvidéki kontinens mintegy 42%-át foglalja magában. (MILLS, William James: *Exploring Polar Frontiers*. ABC Clio, Santa Barbara «California», 2003. 44.)

mellett a Norvég Királyi Levéltár (*Riksarkivet*), a londoni Nemzeti Levéltár (*The National Archives*), a Dél-afrikai Nemzeti Levéltár (*National Archives of South Africa*) és a Norvég Sarkkutató Intézet (*Norsk Polarinstitutt*) archiv dokumentumait használta fel műve elkészítéséhez. A kötet elején három térképvázlat segíti a tájékozódást a szóba kerülő antarktiszi és arktiszi⁹ földrajzi helyszínek között – igaz, ezek közül két képaláírás szerencsétlen módon felcserélődött. A jegyzetapparátus és a hivatkozások fejezetekre lebontva a könyv végén találhatóak; az irodalomjegyzéket hely- és tárgymutató egészíti ki. Mindent egybevetve *Az európai Antarktisz* tanulmányozása révén az olvasók minden igényt kielégítő, átfogó képet kaphatnak a tárgyalt kérdéskörrel. Az alkotást, amely mögött szemmel láthatóan rendkívül komoly kutatómunka húzódik meg, szakmabeliek és érdeklődők egyaránt haszonnal forgathatják: előbbiek számos új információt és saját kutatásaikat is segítő forrásbázist találhatnak benne, utóbbiak pedig egy nagy általánosságban véve ismeretlen téma érdekfeszítő és olvasmányos feldolgozásában merülhetnek el.

Lezárásként feltétlenül megemlítendő az írás történelmi csattanója is. A kötet ugyanis – mint korábban említettem – elsősorban a három európai állam közös eredetre visszavezethető, ám gyorsan különváló, eltérő prioritásokat követő és sok esetben egymás közötti viszályoktól is terhelt déli-sarkvidéki tevékenységről szól. A második világháborút követően azonban a korábbi riválisok a megváltozott világpolitikai környezetben egymásra találtak, s korábbi versengésük helyett hirtelenjében szilárd szövetség alakult ki közöttük. Az 1949–1952 között, immár a beköszöntő hidegháborús időszakban tevékenykedő közös norvég–brit–svéd Antarktisz-expedíció azáltal a nyilvánosság előtt nem hangoztatott, ám mégis egyértelmű céllal indult útnak, hogy tudományos kutatásai révén kétségszűrést hozzon a Norvégia fennhatóságát az 1939-es királyi rendeletben annektált Dronning Maud-föld felett, mielőtt valamely kívülálló hatalom – Argentína, Chile, vagy esetleg a Szovjetunió – szemet vetne a némiképp bizonytalan hovatartozású területre...

Peder Roberts: *The European Antarctic. Science and Strategy in Scandinavia and the British Empire.* (Az európai Antarktisz. Tudomány és stratégia Skandináviában és a Brit Birodalomban.) Palgrave Macmillan, New York, 2011. 266 o.

Szalánczi József Krisztián

9. A könyvben röviden megjelenik Norvégia és Dánia korabeli területi vitája is Kelet-Grönland hovatartozásával kapcsolatban, amelynek kimenetele – a hágai Állandó Nemzetközi Bíróság 1933-ban végül Dániának ítélte a területet – komoly hatást gyakorolt a későbbi norvég Antarktisz-politikára is.

A Kaiserin Elisabeth cirkáló cseh tengerészeinek odüsszeiája 1913-1920 között

Az első világháborúval kapcsolatban számtalan publikáció jelent már meg Magyarországon és külföldön is. A különféle publikációk különböző aspektusokban mutatják be a Nagy Háborút – ahogy előszeretettel szokták nevezni. Hazánkban kedvelt téma az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének története és első világháborús szerepvállalása. A monarchia haderejével egész Közép-Európában szívesen foglalkoznak és kutatják a témát, mivel valamikor a szomszédos idegen ajkú népek is szerves részét képezték a Duna-menti Habsburg birodalomnak. A monarchia haderején belül nagyon érdekes témakör a haditengerészetének első világháborús tevékenysége. A császári és királyi haditengerészet történetének vannak ismertebb és kevésbé feldolgozott epizódjai. A kutatásokban nagy segítséget nyújtanak a háború után megmaradt részletes és pontos jelentések az egyes katonai alakulatok tevékenységéről, amelyek jó részét a szakértők már feldolgozták a két világháború között. A téma kutatásánál elsősorban ezekre az anyagokra lehet hivatkozni, valamint az első világháborús veteránok beszámolóira, amelyek szintén a két világháború között keletkeztek. A fent említett forrásokon kívül, még a korabeli sajtó is foglalkozott a katonai eseményekkel.

Az osztrák–magyar haditengerészet történetével kapcsolatban jelent meg a *Historie a vojenství* cseh hadtörténeti folyóirat 2013/3-as számában egy tanulmány, amely a Kaiserin Elisabeth cirkáló első világháborús távolkeleti tevékenységét ismerteti, a csehek szemszögéből. A szerző, *Jindřich Marek*¹ különös hangsúlyt fektet a cirkálón szolgálatot teljesített, a későbbi cseh és szlovák területekről származó legénység háborús tevékenységére. Jindřich Marek munkájában elsősorban a két világháború között megjelent német nyelvű publikációkat használta fel, valamint a téma újabb szakirodalmát. A fent említetteken kívül a Kaiserin Elisabeth cirkálón szolgálatot teljesített cseh tengerészek visszaemlékezéseit is nagy haszonnal forgatta,

1. Jindřich Marek a Cseh Hadtörténeti Intézet munkatársa. Szakterülete a XX. századi cseh hadtörténet. A szerzőnek már több publikációja is napvilágot látott a csehek és a szlovákok első világháborús tevékenységével kapcsolatban.

amelyek közül a legrészletesebb *Antonín Barcal* 1939-ben megjelent visszaemlékezése. A szerzőnek sikerült információkat gyűjtenie egy a cirkálón szolgálatot teljesítő, de sajnos elesett tengerész még élő leszármazottjától. A cseh hadtörténeti levéltárban – a csehszlovák légió tengerészeti különítményének iratanyagában – szintén talált anyagokat a cirkálón szolgáló cseh származású tengerészekről.²

Jindřich Marek a Kaiserin Elisabeth cirkáló utolsó tengerentúli útját mutatja be, amely a kínai Tsingtau³ kikötőjében fejeződik be tragikus módon az első világháború kezdetén.

A közös hadiflotta Kaiserin Elisabeth nevű cirkálója 1913-ban indul tengerentúli útjára Pólából, hogy a Távol-Keleten teljesítsen őrszolgálatot, ezáltal is biztosítva a monarchia gazdasági és politikai érdekeit a régióban. A cirkáló nem először járt a távol-keleti vizeken. Korábban is teljesített már Kína és Japán térségében járőrszolgálatot. A tengerentúli szolgálat alkalmával bejárták a legfontosabb távol-keleti kikötőket, diplomáciai feladatokat hajtottak végre, valamint támogatást nyújtottak a Tientsinben lévő kis osztrák–magyar kolóniának (27. o.).⁴ A cirkálóút során már a háború kezdete előtt voltak halálos áldozatai a hajó legénységének. Ezeket az eseményeket is bemutatja röviden az író. A világháború kitörését követően a cirkáló, Richard Makoviz korvettkapitány parancsnoksága alatt visszahúzódott a német fennhatóság alatt lévő Tsingtau kikötőjébe. Elkezdték a hajó leszerelését, a fegyverzetet kihajózták a kikötőbe, a legénység nagyobb része pedig elutazott Tientsinbe. Japánnak azonban szüksége volt a kis német gyarmatra, Tsingtaura, tehát mindenképpen számolni kellett a közeljövőben egy japán támadással. A német kolóniának azonban nagyon korlátozottak voltak a védelmi lehetőségei. A helyőrséget egy néhány ezer fős tengerészgyalogos különítmény alkotta, amely az erősített településre húzódhatott vissza egy támadás esetén. A kikötőt pedig néhány kisebb hadihajó biztosította. Hosszú távon a német helyőrségnek nem volt esélye egy jóval erősebb ellenféllel

2. A korábban a Kaiserin Elisabeth cirkálón szolgálatot teljesítő cseh származású tengerészek a háború végén tömegesen léptek be a Csehszlovák Légió Vladivosztokban állomásozó tengerészeti különítményébe. A csatlakozásukat a parancsnokaik szívesen vették, mivel rajtuk kívül a tengerészeti különítmény jelentős része tapasztalatlan szárazföldi katonákból állt.

3. A kínai település korabeli német neve, ma Qíngdáo.

4. Ausztria-Magyarország a kínai boxer lázadás végén, 1901. február 11-én szerzett egy kis tengerentúli területet Kínában, pontosabban Tientsinben. Az egész 0,7 négyzetkilométer kiterjedésű volt, és 40 000 kínai lakossal rendelkezett. A karhatalmi felügyeletet 32 hadi-tengerész biztosította, egy haditengerészeti tiszt parancsnoksága alatt. Ez a tengerésztiszt a területen bírói és rendőrpáncsnoki teljhatalommal rendelkezett. Az utolsó parancsnok Herman Topil sorhajóhadnagy volt 1914–1917 között. A monarchia azonban a térségben rejlő kereskedelmi és gazdasági előnyöket nem használta ki.

szemben, mint a japán hadsereg. A védelmi lehetőségek javítása érdekében minden egyes bevethető erőt fel kellett használni. Rövidesen – a német szövetséges közbenjárására – lefűjták a Kaiserin Elisabeth cirkáló leszerelését, a fegyverzet egy részét visszaszerelték a hajóra, a kisebb partraszálló lövegeket, valamint két 150 mm-es hajóágyút a szárazföldi védelemben helyeztek el (27. o.). A legénység többsége azonban már Tientsinben volt, nekik vissza kellett jutni Tsingtauba a kínaiak által szigorúan ellenőrzött területen.

A szerző, főként Antonín Barcal visszaemlékezéseire hivatkozva leírja a legénység kalandos visszatérését a hadihajójukra. A monarchia tengerészei közül azonban nem minden embernek sikerült visszajutnia a német kikötőbe, 94 tengerész Tientsinben ragadt (28. o.). A visszatért tengerészek egyik felét a cirkálón vetették be, amely az ostrom során úszó tüzérségi ütegeként támogatta a védelmi harcokat, a legénység másik felét pedig a szárazföldön, tengerészgyalogosként alkalmazták. A japán hadsereg és haditengerészet elsőpró fölényben kezdte meg Tsingtau ostromát.

A védőknek a végső sikerre nem lehetett esélyük, csak az volt a kérdés, hogy meddig képesek kitartani. A Kaiserin Elisabeth 1914. szeptember 27-én adta le az első lövéseket a szárazföld felől felvonuló japán csapatokra. A harcok során a cirkáló teljes legénysége maradéktalanul kivette a részét a védelmi harcokban. Nagyjából 4600 védő küzdött 50–60 ezer japán és 2000 brit katonával (30. o.). A monarchia tengerészeinek a harcok során sajnos halálos veszteségeik is voltak. Többek között találatot kapott a szárazföldön bevetett 150 mm-es tüzérségi üteg municiószármazéka, amely során voltak egyaránt sebesültek és halottak (29. o.). Ezenfelül voltak még veszteségei a Kaiserin Elisabeth cirkálónak. A harcok során az ellenfél magán a cirkálón nem tudott súlyosabb találatot elérni, a hajó egészen addig részt vett a védelmi harcokban amíg el nem fogyott a municiója. Ezután Richard Makoviz korvettkapitány kiadta a parancsot a hajó elhagyására és elsüllyesztésére. A Kaiserin Elisabeth cirkáló 1914. november 2-án hajnalban merült el a hullámsírbán, Tsingtau kikötőjében. A német kolónia november 7-én kapitulált (31. o.). A monarchia haditengerészei japán hadifogságba kerültek a háború hátralevő részében. A visszaemlékezésekből – főleg Antonín Barcaléból – kiderül, hogy a japánok hogyan viselkedtek a hadifogságba került német és osztrák–magyar katonákkal, és megtudhatjuk, hogy milyen volt az élet a japán hadifogolytáborokban. A szerző megjegyzi, hogy a japán fél az ellenség kitartását és hősiességét nagy tiszteletben tartotta, a fogságba került tisztek megtarthatták az oldal-fegyvereiket, és sokkal humánusabb elbánásban részesültek, mint az utódaik a második világháború alatt. A tengerészek legnagyobb ellensége a hadifog-

ságban az unalom és a honvágy voltak. A visszaemlékezésekből kiderül, hogy az élelmezésük is elfogadható volt, csak a tipikus hazai ételeihez nem tudtak hozzá jutni. A hadifogolytáborban különféle programokat szerveztek maguknak a foglyok, természetesen az örök beleegyezésével.

A Kínában ragadt osztrák–magyar tengerészek – volt belőlük jó néhány a tientsini területen és a pekingi nagykövetségen is – teljesen izolálva éltek, egészen addig, amíg 1917-ben Kína be nem lépett az antant oldalán a világháborúba. Ezt követően kínai hadifogságba kerültek.

A szerző természetesen megemlíti a hadifoglyok közötti súrlódásokat, különösen a háború második felében. Az osztrák és a magyar nemzetiségű legénység lojális maradt a Habsburg Birodalomhoz, a többi nemzetiség azonban nem. Jó néhány cseh vagy szlovák nemzetiségű tengerész próbálkozott kikerülni a hadifogságból, hogy az antant országokban szerveződő csehszlovák légiók valamelyikébe beléphessen. A visszaemlékezések és a levéltári források alapján kiderül, hogy a háború idején jó páran kérelmezték a belépésüket – főleg a hozzájuk legközelebb eső – oroszországi légióba. A kínai és a japán hatóságok azonban nem hagyták jóvá eme kérelmeket. Csak a háború után, 1919 tavaszán engedélyezték a tengerészeknek a hadifogolytáborok elhagyását, és csak ekkor csatlakozhattak a Vladivosztokban állomásozó csehszlovák légió egységeihez (35. o.). A Kaiserin Elisabeth cirkáló volt cseh és szlovák legénysége ezután részt vett az orosz polgárháborúban. Vladivosztokban csatlakozhattak az éppen alakulóban lévő csehszlovák tengerészeti egységhez. A szerző, Jindřich Marek a tanulmány hátralévő részében a vladivosztoki eseményekkel foglalkozik. Bemutatja a légiósok és a volt császári és királyi tengerészek mindennapjait és szolgálatát, kiemelve az érdekesebb és fontosabb eseményeket. A történet 1920 őszen ér véget, amikorra sikeresen hazajutnak Ázsiából (39. o.).

A szerző a tanulmány végén további érdekes adatokat, kiegészítőket közöl a témával kapcsolatban. Pl. rövid életrajzi adatokat néhány cseh és szlovák tengerészről, akik a cirkálón szolgáltak. Az adatok azonban eléggé hiányosak, mivel a levéltári források is töredékesek. A visszaemlékezések közül pedig a legrészletesebb és leghasználhatóbb Antonín Barcal kormánys leírása az 1930-as évekből (39. o.).

Jindřich Marek levéltári források, korábban megjelent szakirodalom és a résztvevők visszaemlékezései és levelezései alapján egy rendkívül érdekes epizódot mutat be az első világháború történetéből. Cseh hadtörténészként a hangsúlyt természetesen a csehek szerepére helyezi, de rajtuk kívül a közös haditengerészetben a monarchia többi népe is képviseltette magát.

Az igaz, hogy arányaiban a németeknek és a cseheknek volt a legnagyobb létszámuk a haditengerészetben, mivel ők származtak az iparilag legfejlettebb területekről, és a képzettségük is ennek megfelelő volt. A hadihajókon azonban sokféle nyelvet beszélő tengerész szolgált. A tengert jól ismerő isztriai olasz, és délszláv népektől kezdve a belföldön élő magyarokig és románokig. Ez a sokféle nemzetiség a hadihajókon ütöképes és fegyelmezett legénységet tudott alkotni a háború során. A publikációban azt is figyelemmel kísérhetjük, hogy az idő előre haladtával – a hadifogságban – hogyan változott át a cirkáló legénysége közötti jó és bajtársias viszony ellenségessé. Az ostrom idején 1914-ben a hadihajó soknemzetiségű legénysége hőiesen és önfeláldozóan harcolt a közös ellenséggel. A háború folyamán azonban ez a baráti viszony fokozatosan elhidegült, végül pedig ellenségeskedésbe csapott át. Ez a tendencia a hadihajó legénységén kívül jellemző volt az egész monarchiára és a hadseregre is. Úgy, ahogy a háború végére az egyes nemzetiségekhez tartozó matrózok elidegenedtek egymástól, és ellenségekké váltak, úgy esett szét a háború végére az Osztrák–Magyar Monarchia és a hadserege is.

Jindřich Marek: Odysea českých námořníků z křižníku *Kaiserin Elisabeth* 1913–1920. (A Kaiserin Elisabeth cirkáló cseh tengerészeinek odüsszeiája 1913–1920 között) Historie a vojenství, Ročník LXII, 2013/3. 24–45.

Bognár István

A Manchester Guardian és a gyarmati erőszak, 1930–1932

A szerző arra keres választ, hogy a Brit Birodalom fővárosában mennyit tudtak a gyarmati körülményekről, hogyan jutottak értesülésekhez, illetve milyen akadályai voltak a hiteles információ-áramlásnak. *Nicholas Owen* az Oxfordi Egyetem Politikatudományi és Nemzetközi Kapcsolatok Tanszékének kutatója a kérdés megvilágításához az 1930–32-es indiai polgári engedetlenségi mozgalommal foglalkozó híradásokról készített esettanulmányt.

Úgy látta, a britek azért nem voltak gyarmatellenesek, mert nem tudtak a brit hatóságok erőszakoskodásairól. Az értesüléseket először is a cenzúra és az állami újságkiadás befolyásolta. Brit-Indiában 1900-ban már voltak független hírközlési eszközök, olcsó újságok, hírlapügynökségek, és működött a távíró. Az indiai nemzeti mozgalmakra válaszul megerősödött a birodalmi cenzúra, az információkhoz elsősorban a kivételezettek fértek hozzá, az ő újságaik kaptak több hirdetést. A brit tisztviselők jó kapcsolatban voltak a szerkesztőkkel, és ügyesen használták a propaganda eszközeit. A Raj (Indiai Brit Birodalmi Kormány) például nyolc hónapig meg tudta akadályozni, hogy kiszivárognak a hírek az 1919. évi amritszári mészárlásról.¹ Az állam további módszere volt, hogy az erőszakot törvényekkel legitimálta. A gyarmatiak erőszakos válaszait a britek keleti despotizmusnak minősítették, és azt hirdették, ők hoztak civilizációt a káoszba fulladó helybelieknek.

Owen a gyarmati erőszakról szóló hírek vizsgálatát annak számbavételével kezdte, hogy mit mondtak a szemtanúk, ez hogyan alakult át a hivatalos és más hozzászólások során, majd mennyire változott tovább az újságírók cikkeiben, és végül mily mértékben tompították az újságírók és kiadók a jelentések élet Britanniában. E vizsgálódás során kiderül – vélte a szerző –, hogyan viszonyultak a britek a birodalomhoz. Egyesek szerint sokat tudtak róla, ezért lelkesedtek érte; másoknak gyér volt a tudásuk, ezért viseltettek

1. Az amritszári sortűzben Dyer dandártábornok önkormányzatot követelő indiaiakra lövettet, 379 halott és 1200 sebesült maradt a helyszínen. Magyar Nagylexikon I. kötet, Bp. 1999.

közönnyel íranta. Owen szerint ez nem ilyen egyszerű. A tudás birtokában éppúgy lehet valaki közömbös, mint lelkes híve a birodalomnak.

A kérdés az 1950-es években a kenyai háború idején is felvetődhetett: miért nem tiltakoztak erélyesebben a britek az erőszak ellen. Az nem kielégítő válasz, hogy nem tudtak az eseményekről. Az a döntő, hogyan reagáltak a saját honfitársaik túlkapásairól szóló hírekre az újságírók, szerkesztők és az olvasók. Ebből a tanulmányból nyomon követhető, hogyan formálódott a brit sajtó, és lett talaja a birodalmi eszmék kialakulásának, terjesztésének. A fővárosi és a gyarmati újságírás kiegészítette egymást, de kérdés, elhallatszott-e Britanniába az indiaiak hangja az 1930-as években.

1930–32-ben az indiai polgári engedetlenségi mozgalomról a Rajtól és az Indiai Nemzeti Kongresszustól érkeztek híradások. Ezek jól tükrözték a két fél közti ellentétet. Raj aktáiból látszik, hogy a brit hivatalnokok magánemberként elhítték, hogy a rendőrség verte a sztrájkőröket, megerőszkolta az asszonyokat és felégette a házakat, mégis újabb jelentéseket kértek beosztottaiktól, és elvárták tőlük az előzőek cáfolatát. A vezető tisztviselők végül jól értesültek voltak. A Raj nem titkolta el saját erőszakos cselekedeteit, mert meg akarta mutatni az erejét, és bizonyítani kívánta, hogy az indiaiak felkészületlenek, ezért kell uralkodni fölöttük. Meg kell tanítani a bennszülötteket szabadságban élni, és ehhez hosszabb brit uralomra van szükség – hirdették.

Az Indiai Nemzeti Kongresszus szintén igyekezett befolyásolni a riportok tartalmát. Önkéntesekkel dolgozott, újságírókat és jogászokat képezett ki, hogy írják meg a lakosság panaszait a nyilvánosságnak, illetve juttassák törvény elé az erőszakoskodó hivatalnokokat és rendőröket. Az önkéntesek gyakran a szegények közül jöttek, ők védték ki a Raj támadásait, leplezték le a britek intézkedéseit. Elsősorban a nemzeti lelkesedés, a vallás, a közösség iránti lojalitás és a rendőri agresszió bírta rá őket az ellenállásra. A mozgalmat a Kongresszus vezetői irányították: megszürték az értesüléseket, kiválasztották, milyen hírek kerüljenek ki, és hogyan találják az eseményeket.

A levéltárakban gazdag anyagot lehet találni. Egy 1932-es benáresi esemény dokumentumai például világosan megmutatják, mint igyekezett mind a Raj, mind a Kongresszus befolyásolni a beszámolókat. Arról volt szó, hogy a Kongresszus önkéntes asszonyait fogva tartásuk idején állítólag bántalmazták az indiai rendőrök. A hír megjelent a helyi nemzeti újságban, mire a brit körzeti megbízott Leonard Owen vizsgálódni kezdett. Az asszonyok elbeszéléseit az újság megváltoztatta, és üres lapokat íratott alá velük. Owen úgy látta, a szemtanúkat és a rendőri zaklatásokat előkészítették. A

rendőröket végül tisztázták, a helyi újságot pénzbüntetésre ítélték, és megtiltották, hogy hasonló cikkeket közöljön.

Owen eredményei feldühítették a helyi kongresszusi vezetőt, Malaviyát, s ő is kivizsgálta az ügyet. Az ő jelentésében valamennyi tanúvallomás, orvosi látlelet ellenkezett az Owenével. A két tábor egymást vádolta. Owen azt állította, a kaszton kívüli özvegyek a Kongresszustól kaptak ellátmányt, ezért vallottak a rendőrség ellen. Malaviya szerint pedig a rendőrség hallgattatta el a lehetséges tanúkat.

Mindkét hatóság úgy manipulálta a bizonyítékokat, hogy saját közönsége előtt megbízhatónak, előítélet-mentesnek tűnjék. Hatalmuk azonban nem volt egyenlő: a Raj brit tisztségviselői minden indiai fölött ítéelkezhettek, és cenzúrázhatták az indiai rendőrség beadványait, a Kongresszus ellenben nem kényszeríthetett senkit tanúskodásra, nem vizsgálódhatott a brit hivatalnokok körében. A tanúvallomásokat sem tekintették egyforma súlyúnak, mert az angolok úgy vélték, az indiaiak hazudnak, és közömbösek az igazság iránt. Curzon kijelentette, az igazság iránti érdeklődés „teljes egészében nyugati koncepció”. Az indiai nacionalistákat mélyen sértették ezek a megállapítások, bár még maga Gandhi is elismerte, „hazudunk”, ezért „a fehérek irántunk megnyilvánuló előítéleteiért részben magunk vagyunk felelősek” (654. o.).

A brit érdeklődők természetesen szerették volna tudni, mi folyik Indiában. Az oknyomozó újságírókra hárult volna a feladat, de nem voltak sikeresek. Egy radikális brit újságíró, H. N. Brailsford 1930–31-ben Gujaratba utazott, hogy riportot készítsen az ottani lázongásról. A konfliktus a parasztok támogatása körül a Raj és a Kongresszus között tört ki; az előbbi rendelkezett támogatási alapokkal, állásokkal, és fegyverekkel, az utóbbi csak bojkottot szervezhetett, lemondathatta a helyi hivatalnokokat, megszervezhette, hogy nem fizetik be a földadót. A helybeli britek az indiaiakból álló rendőrségtől várták, hogy azok – a saját honfitársaik ellenében – megállítsák a provokációkat. Brailsford végül tolmács nélkül, s hamarabb érkezett Gujaratba, mint ahogy az érkezésére figyelmeztető Raj-levél. Így tapasztalhatta, hogy a helyi rendőrség korrupt és brutális, és hogy az ügyeskedők kisajátítják maguknak a lázadók állásait, földjeit. A körzeti megbízott elkísérte Brailsfordot egy faluba. Ott elismerte, hogy igaza van a brit újságírónak, de a Raj előtt meghazudtolta őt.

Brailsford első látogatása előtt néhány hónappal a dharasanai sópárlóban néhány száz fegyvertelen tiltakozót csúnyán megvertek, de Garrett brit tisztviselő a rendőröket védte. Egy amerikai újságíró jelentette a sokkoló eseményt, ezért Brailsford állításait is újra meg akarták vizsgálni. Ugyanaz

a Garrett kapta a feladatot, így ez a jelentés is tagadta az agressziót, s állította, hogy a Kongresszus provokálta ki a rendőri megtorlást. Brailsford válaszában indiai szemtanúkra hivatkozott, de az ő szava egyedül állt szemben a Raj kijelentéseivel.

A problémát a fordítási gondok mellett főleg a hírek értelmezése okozta. Az oknyomozó újságírók biztosak voltak benne, hogy sok állítás elemzésével el lehet jutni az igazsághoz. De csak akkor, ha a különböző álláspontok összemérhető dimenzióban mozognak. Gujaratban ez nem így volt. A Raj-féle beszámoló a lakosság „a szertelenségéről” szólt. A Kongresszus arra hivatkozott, hogy a brit hatalom eleve törvénytelen. A két vélemény nem azonos síkon mozgott, ezért összeegyeztethetetlen volt.

A nehézségek ellenére Brailsford azt tapasztalta, hogy az állami cenzúra és a sajtó-politika tökéletlen, hiszen elég könnyen hozzájutott az információkhoz. A hivatalos riportot általában a kezébe adták az újságíróknak, míg a Kongresszus jelentéseit betiltották. A lapok tulajdonosai nem kaptak támogatást, papírt, nyomdát, ha ellenséges hangot ütöttek meg. A hirdetések visszatartása szintén a Raj módszerei közé tartozott, bár a Kongresszus újságjaival szemben hatástalan volt. Ezek főként indiaiak kezében voltak, bulletinok és röpcédulák formájában elárasztották az országot. Ezt nehéz volt ellenőrizni. A törvényhozó gyűlés és a tartományi tanácsok intézkedéseit nem lehetett cenzúrázni. A Raj ezért 1930 végén törvényben tiltotta meg a veszélyes hírek közlését. A veszélyesség megítélését a bíróságra bízták. A kongresszusi híradásokat nem ez a törvény, hanem a cenzúra fojtotta el.

Nem tudták megakadályozni azt sem, hogy a kormány elnyomó intézkedéseiről szóló kongresszusi hírek eljussanak Londonba és a világba. Ezek egy részét a brit fővárosban a Tiltott Könyvek Gyűjteményében őrizték, de az újságírók megszerezték a másolatokat. A cenzúra hatástalan maradt. A Bombayból 1930-ban két hét alatt érkezett 705 sajtóhírből csak 41-et ellenőriztek és csupán hetet tiltottak be. A telegramokkal még kevésbé boldogult az ellenőrzés, és különösen tehetetlen volt az amerikai külpolitikai levelező munkatársak üzeneteivel szemben. Egy megállapítás szerint a cenzúrázás híre több kárt okozott a britek ügyének, mint amennyit a hírek tartalma okozott volna.

Hogyan kezelte az Indiából érkező híreket a brit sajtó? Megtehetette, hogy nem közöl semmit, vagy mind a két oldal híreit közreadja, avagy választ közölük. Owen a Manchester Guardian hírközlési politikáját elemezte. 1930-ban ez az újság a napi 47 ezres példányszámával nem tartozott a legnagyobbak közé, de behatóan foglalkozott Indiával, szakértőket és levelező munkatársakat alkalmazott. Politikai kötődések nem befolyásolták. Olvasói művelt középosztálybeliek voltak, akiket érdekelték a birodalom

dolgai, és képesek voltak véleményt alkotni. A Guardian viktoriánus elvek szerint dolgozott, nevelni akart, az igazat írta, az értesüléseket ellenőrizte, és erkölcsi kötelességének tartotta a birodalmi politika alakítását. Legendás főszerkesztője C. P. Scott volt. A XIX–XX. század fordulójának súlyos brit agresszióiról (Írország 1880-as évek, Sinn Fein-harcok 1920–21-ben, dél-afrikai háború 1900-ban) bátran tudósított.

Ezek ismeretében különös, hogy Indiából az atrocitásokról kevés hírt közölt a lap. Ennek az volt az oka, hogy eleinte nem volt Indiában élő, fizetett levelezője. Később már indiai nemzetiségű munkatársai is voltak. Mindannyiuktól elvárták, hogy ne kötődjenek a Kongresszushoz. Rabindranath Tagore hiába javasolta Scottnak, keressen a Kongresszus oldalán álló, indiai hírközlőt is, a főszerkesztő helyett egy Indiai Információs Hivatalt állított fel egy indiai egyetemista vezetésével. Emellett számos, a Rajhoz kötődő közvetítő segítette a Guardian munkáját, például a nyugdíjas brit tisztviselő, J. T. Gwynn. Ő tisztelte ugyan az indiaiakat, de úgy látta, „egy kissé alacsonyabb rendűek, mint az angolok”, és „még nem állnak készen az autonómiára” (664. o.). Gwynn azt javasolta Scottnak, ne adjanak hírt a rendőri atrocitásokról.

Elképzeltető, milyen zavart okozott a szerkesztőségben Brailsford tudósítása. A főszerkesztő fia, Ted Scott más forrásból is ellenőrizni akarta a híreket. A „megbízható” levelező ezúttal Geoffrey Garratt volt (nem Hugh Garrett!), az ICS (Indian Civil Service) munkatársa. Ő azt írta Scottnak, nincs semmi baj a rendőrökkel, csak elszigetelt incidensek fordultak elő - jelentette Garratt, cáfolva Brailsford riportját.

Gandhi 1931-ben Londonba érkezett egy konferenciára. A Guardian mindent megtett, hogy rossz színben tüntesse fel. Azt írta: Gandhi valójában nem akar megegyezni a britekkel, „egyetlen mondanivalója Britannia számára, hogy takarodjon Indiából” (665. o.). „Harcolnunk kell a Kongresszus ellen” – jelentette ki Gwynn.

1932 januárjában a Guardian újabb lázongásokról kapott híreket India észak-nyugati határvidékéről. Ezúttal egy brit szemtanú, Verrier Elwin evangélikus misszionárius terrorról, rendőri gyilkosságokról, felgyújtott házakról tájékoztatta a lapot. Ő korábban, a guajarati lázadásokról is tudósított, mégpedig Brailsforddal egybehangzóan. Most Gandhi kérte fel, küldjön riportot a határról. Elwin jelentését őszintének találta Ted Scott, de más forrással is össze akarta vetni. Edward Thompson volt misszionárius, irodalmár vállalta a feladatot. Ő részben igazat adott Elwinnek, részben pedig túlzónak minősítette a jelentését. Ted Scott úgy döntött, nem kell megjelentetniük Elwin beszámolóját.

Elwin, Thompson és Garratt elbeszéléseit eleve befolyásolta, hogy melyik oldalon álltak. Elwin azonosult az indiaiakkal, a Kongresszussal, az ő szemükkel nézte az eseményeket. Brailsford hasonlóan érezhetett. Az ICS neveltjei, Gwynn, Garratt, vagy Thompson nem tudtak együttlérezni az indiai néppel. Ekkor új kolléga érkezett a Guardianhoz, s ezzel meghiúsult a szándék, hogy elfektetik Elwin történetét. Malcolm Muggeridge két évig tanított Indiában, igyekezett ráébreszteni diákjait, hogy joguk van a szabadsághoz. Visszatérve Britanniába, a Guardianhoz került. Ted Scott barátjává fogadta, és hagyta, írjon, amit akar. 1934-ben *Picture Palace* címmel regényt adott ki, melyben kigúnyolta lapja elveit. A könyvet a Guardian kurátorai bezúzták. Muggeridge azt hangoztatta, Indiában előbb-utóbb választani kell az alkotmányos kormányzás és az autokratikus, idegen uralom között. Ted Scott váratlan halála után Muggeridge a lap helyettes főszerkesztőjeként ismét közölte Elwin tudósítását a falvak felégetéséről. Nem volt nagy visszhangja, de azért kis bulletinok útján terjedt a hír. Elwin munkája később könyv alakban is megjelent. Nyilvános gyűléseken a brit hallgatóság egyszerűen nem hitte el, hogy honfitársai mit művelnek Indiában. A Guardian riportjaihoz bizonyítékot követeltek. Az India League elnöke, Bertrand Russell ezért küldöttséget menesztett Indiába, de a jelentés nem keltett nagy figyelmet.

A könyvkiadásban hasonló volt a helyzet. A brit kiadók nem szívesen adtak megbízást politikai témákkal foglalkozó indiai íróknak. Indiaiak szava nemigen jutott el a 30-as években Britanniába, a BBC-ben sem szerepelhettek. Az angolok tehát nem kaptak hiteles tudósításokat az indiai állapotokról. Gandhi a 1920-as években felfüggesztett minden híradást, agitációt Britanniában. Már hivatalt sem tartott fenn Londonban. Tisztelte a Guardiant, de úgy vélte, kölcsönös megbecsülés csak akkor jöhet létre hazája és Britannia között, ha megszűnik a birodalom. Muggeridge 1932-ben visszatért Indiába, a Calcutta Statesman főszerkesztő-helyettese lett, és bár bírálta a Raj politikáját, nem csatlakozott a Kongresszushoz.

Owen megállapítja, hogy az állami cenzúra nem volt hatékony. Az államnak nem volt elég embere. A hírek megfogalmazásába, terjesztésébe a Kongresszus és a Raj is beleszólt. Maga a brit sajtó, nevezetesen a Guardian szintén ellenőrizte az értesüléseket és megalkotta a saját változatát. Ez a lap nem volt közömbös a világ bajai iránt. Kötelességének tartotta, hogy a megismert adatokat közzétegye. Miért hallgatott a Guardian mégis Indiáról? Ennek részben technikai okai voltak: munkatársai nem beszélték a helyi nyelveket, egy írástudatlan többségű országból nehéz volt írott dokumentumokat szerezni, a traumán átesett áldozatok beszámolóit zavarosak voltak. Az újság szerkesztői mégis meg voltak győződve, hogy az igazat

írják, hiszen magyarázataik szakszerűek voltak, az ellenőrizetlen információknak nem hittek, a kormány véleményét nem fogadták el kritikátlanul. Bár egyedül a Guardiannak voltak indiai levelezői, az előítéletektől mégsem voltak mentesek. Gwynn és Garratt már nem volt szolgálatban, ezért feltételezhetjük róluk, hogy függetlenek. A brit olvasóknak tőlük kellett értesülniük az „igazságról”.

A Guardian szerkesztői lelkiismereti feladatnak tekintették az újságírás etikai parancsainak teljesítését. Scott panaszkodott Tagorénak, hogy meglehetősen vakon tapogatóznak az indiai ügyekben. A megbízhatónak ítélt munkatársak riportjait közölték az erőszakos cselekményekről. A biztos értesüléseket szerkesztőségi cikkben írták meg, de a levelezési rovatban megjelenhettek kérdések, állítások, észrevételek is. Indiaiaktól érkezett meg nem erősített jelentéseket nem vettek át. A Guardian nem kívánt egyik fél mellett sem állást foglalni. Munkatársai azt gondolták, távolságtartásuk a legjobb garancia a megbízhatóságukra. A gyarmattellenesek szerint épp ellenkezőleg, azok a hiteles emberek, akik belevetik magukat a harcokba. Verrier Elwin például a szolidaritás elvét vallotta. Meghökkenő, hogy egy erőszakos eseményről szóló beszámoló az imperializmust szolgálhatja, ugyanis annak hatására hozzákezdhetnek a rendszer megjavításához. Ebből az következik, hogy nem bírálni kell a gyarmatosítást, hanem teljesen elutasítani – véli a szerző.

A Guardian története megmutatta, hogy a kormánytól való távolságtartással nem idegenítette el magától az olvasóit. Igaz, nem sikerült meggyőznie egyik felet sem a másik igazáról. Nem nyomta el az indiaiak szavát, sőt éppen nagy érdeklődést keltett iránta. Egy felfogás szerint az embereknek tudniuk kellett arról, hogyan működik a birodalom. Ha nem tudtak semmit, nem lehettek imperialisták. Owen szerint a birodalom a tájékozatlanságban gyökerezett. A tudatlanság konstrukció volt, amely lehetővé tette, hogy a britek képzeletében egészen más legyen a birodalom, mint amilyennek a gyarmati alattvalók megtapasztalták.

Az újságírást, hírközlést, mint láttuk, 80 évvel ezelőtt is manipulálták. Ha napjainkban hasonlólt tapasztalunk, az egyáltalán nem a véletlen műve. Vajon ment-e a világ előre azóta? Ment: ma már sokkal több hatékony technikai eszköz áll az emberiség rendelkezésére a hírek továbbítására, de a torzítás, hamisítás lehetősége is megsokszorozódott.

Nicholas Owen: „Facts are Sacred”: The Manchester Guardian and Colonial Violence, 1930–1932. („A tény szent” – A Manchester Guardian és a gyarmati erőszak, 1930–1932) The Journal of Modern History, 84. szám, 2012. szeptember, 643–678 o.

Fodor Mihályné

Európai polgárháború Spanyolországban

Gabriele Ranzato, a Pisai Egyetem jelenkori történelmi tanszékének professzora vaskos monográfiával adta újabb bizonyosságát annak, hogy az olasz történettudomány érdeklődése a spanyol polgárháború iránt töretlen, és korántsem csak azért, mert a nemzetközivé szélesedett belháborúban mindkét oldalon harcoltak és fontos szerepet játszottak olaszok (vö. *Arrigo Petacco* könyvéről írott recenzióinkkal a Klio 2009/1. számában). *A demokrácia napfogyatkozása. A spanyol polgárháború és eredete 1931–1939 (L'eclissi della democrazia. La guerra civile spagnola e le sue origini 1931–1939)* című monumentális értekezés a spanyolországi polgárháborúnak mind ki-robbanását, mind eszkalálódását legfőképpen a szabadelvű hagyományok hiányával magyarázza, azzal, hogy Spanyolhon történetében az antiliberálisizmus különböző válfajai követték egymást. „Liberalizmus és demokrácia olyan ideáltípusok, melyeket semelyik ország sem ért el tökéletesen – írja. – De Nyugat-Európa egyetlen állama sem maradt tőlük oly sokáig olyan távol, mint Spanyolország.” (55. o.) Noha a liberalizmus az állam (ön)korlátozásának klasszikus doktrínája, a spanyol példa is mutatja, hogy az antiliberálisizmus az „államellenesség” (XIV. o.) gyakori velejárója, sőt szinonimája. Az állami „lét és tudat”, az állami intézményrendszer és az állameszme spanyolországi gyengeségének ranzatói tézise meglepheti azokat, akik Spanyolországról csak annyit tudnak, hogy ott viszonylag korán létrejött egy erős, hatalmas központi monarchia, és nem vesznek tudomást arról, hogy éppen az évszázados önkényuralom, zsarnokság, elnyomás rekesztette ki a spanyolok túlnyomó többségét az állami életből, illetve tartotta távol vagy idegenítette el őket az államiságtól. Spanyol paradoxon, hogy az egyház túlhatalma és az államhatalommal való „összenövés-összetartozása” szintén ebbe az irányba hatott. Mármost látszólag paradox, valójában nagyon is logikus jellegzetesség. A spanyol állami-társadalmi életet átható évszázados erőszak nem az erőt, hanem éppenséggel a gyengeséget fejezte ki, s ennek öröksége őrződött meg és fokozódott „ad absurdum” a „belhárcban” (lotta intestina, 209. o.), amikor a „spanyol tragédia” (55. o.) „európai

háborúvá” (3. o.) fajult. A polgárháború a spanyol nyomorúság „megszüntetve megőrzője” lett, ilyen értelemben válhatott a „le európaiatlanabb”, „legnyugatiatlanabb”, legperiférikusabb és legpartikularisabb „hispanikum-ból” egyetemes jelentőségű jelenséggé és örök mementóvá.

Ranzato mélyre szántóan mutatja ki, hogy a köztársaságellenes „alzamiento”, a francoista „katonai felkelés paradox módon elszabadította a forradalmat, amelyet pedig állítólag megakadályozni próbált” (423. o.). A szélsőjobb „pronunciamiento” radikalizálta a republikánusokat, vezérszerephez juttatta köztük a legbalosabb erőket. Hasonlóképpen a nyugati liberáldemokratikus hatalmak, főképp Nagy-Britannia „rosszindulatúan semleges” (312. o.) elzárkózása, „fényes elszigetelődése” az, úgymond, „kommunista” köztársaságtól, pontosan a „szovjetizálást” segítette elő: a köztársaságot valósággal belekergette külpolitikailag a Szovjetunió mint egyedüli lehetséges szövetséges „segítő karjaiba”, belpolitikailag pedig a „forradalmi terror” (403. o.), az „antiklerikális őrzöngés” (furia anticlericale), a „papokra vadászás” (caccia al prete), a „véres és ikonoklaszta egyházellenesség” végletes tombolásába (408–410. o.). Mindezzel, továbbá a köztársaság kiszolgáltatásával a hitleri bombázóknak és Mussolini „önkénteseinek”, Anglia „szégyenletes felelősség” (662. o.) terhét és bélyegét vette magára.

A klerikalizmusnak és antiklerikalizmusnak a modern Európában példátlanul szélsőséges és véres összecsapása a spanyol polgárháború egyik „differentia specifica”-ja, gyászos jellegzetessége volt. A spanyol katolicizmus hagyományosan ellenzett minden változást, újítást, reformot, nyitást, európaizálást, nyugatosodást, liberalizálást, demokratizálást, a maradiság intézményesült szimbólumaként. A „jakobinus”-kommunista-anarchista templompusztító, papgyilkos terror a vallásos spanyol tömegeket a republikánus tábor ellen fordította, míg magát a klérust valósággal „fasizálta”. Főpapok áldották meg Franco zászlait, szentesítették vérfürdőit mint „az istentelenek elleni keresztes háború” (406. o.) szükséges velejáróit, a Szent Ágoston-i „égi város” (406. o.) védelmezését, nevezték el „új Cid”-nek a puccsista tábornokot (546. o.). Mindössze két püspök tagadta meg együttműködését „a vallásért, a hazáért és a civilizációért folytatott keresztes hadjáratról”, a többiek aláírásukkal is igazolták és támogatták a „nemzeti mozgalmat” (406–407. o.). A „rekrisztianizáció” (541. o.), az „antiliberalis katolicizmus” (510. o.), a vallásos „reconquista” (512. o.), a XI. Pius pápa legmagasabb egyetértésével (412. o.), Mária-kultusszal és Aquinói Szent Tamás kultuszával (543. o.) megtámogatott „nacionalkatolicizmus” (nazionalcattolicesimo, 513. o.) a francoizmus „támasza, talpköve” maradt a győzelem utáni évtizedekben is.

Sajnos ezekről a következményekről az alapos feldolgozás sokkal szűkszavúbban szól, mint a bőségesen élénk tárt előzményekről. Ám azt még a kötetvégi rövid kitekintés is fontosnak tartja kiemelni, hogy a mostanság olykor szerecsenmosdató igyekezettel „rehabilitálni” próbált Caudillóra „módszeres kegyetlenséggel, oly hosszú időn át végrehajtott mészárlásai” okán „úgy kell emlékeznünk, mint a történelem egyik legvérengzőbb diktátorára” (659. o.).

Gabriele Ranzato: L'eclissi della democrazia. La guerra civile spagnola e le sue origini 1931–1939 (A demokrácia napfogyatkozása. A spanyol polgárháború és eredete 1931–1939), Bollati Boringhieri, Torino, 2012, 692. o.

Madarász Imre

A királyért és a hazáért: Jack O'Connell, a CIA, és az arab-izraeli konfliktus, 1963–1971

Jack O'Connell: The King's Counsel. The Memoir of War, Espionage, and Diplomacy in the Middle East című 2011-ben megjelent memoárja által új megvilágításba került az Egyesült Államok Közel-Kelet politikája az 1960-as 1970-es években, nagy port vert fel történész körökben, és sok állítása azóta is vita tárgyát képezi. *Nigel J. Ashton* tanulmányának központi témája is ez a mű, megpróbálva igazolni, vagy esetleg megcáfolni az abban megjelenő történeteket a témában megjelent szakirodalom, a témákhoz kapcsolódó memoárok, illetve az azóta nyilvánosságra hozott dokumentumok által. De Ashton műve nem csak egyszerűen forráskritika, hanem felvetődnek benne a modern kori diplomáciakutatás alapvető problémái, mint a titkosított dokumentumok; illetve összevetve O'Connell állításait a tényanyaggal próbát tesz az Egyesült Államok közel-keleti politikájának felülvizsgálatára abban az időszakban, amikor Jack O'Connell a CIA ammani kirendeltségének a vezetője volt. Végül O'Connell szemüvegén keresztül betekintést nyújt a titkosszolgálatok működésébe, és tevékenységébe.

Sajnálatos módon nem készült igazán historiográfiai kutatás O'Connell-ről, és az adott korszakban a tevékenységéről – ahogyan Ashton is megjegyzi. Szerepe is csak említések szintjén jelenik meg, például Richard Helms volt CIA-igazgató memoárjában, vagy az Avi Shlaim által készített Hussein életrajzi kötetekben, ahol úgy jelenik meg, mint aki a legközelebbi kapcsolatba került a királlyal Amerikából. Ezek mellett csak az azóta nyilvánosságra hozott okleveles források, külügyminisztériumi levéltárak nyilvános aktái jelenthettek segítséget.

Ashton alapvetően O'Connell művének az első kilenc fejezetével foglalkozik, tehát azzal az időszakkal amikor O'Connell Ammanban teljesített szolgálatot. Ez alól kivétel A nyár Ammanban – 1958 című fejezet, amely a kiküldetésének mintegy előjátékaént szerepel. Ekkor találkozott először Husszein királlyal és ekkor alapozta meg a későbbi jó kapcsolatot azzal, hogy ő volt a CIA közvetítője, aki figyelmeztette a királyt, hogy puccsot

terveznek ellene. Igaz a király részletes információkkal rendelkezett saját hálózatán keresztül – amelyiknek egyébként ő volt a feje – az akcióról, és sikeresen meg is akadályozta azt, viszont O’Connellnek sikerült a király közelébe férköznie és kivívnia a tiszteletét. Így nemcsak hogy meggyőzte ezzel a CIA vezetőit alkalmasságáról, ezért őt választották ki az ammani kirendeltség főösszekötő tisztjévé, hanem meg is könnyítette saját későbbi küldetését, ami nem volt más, mint hogy összekötő kapocs legyen Husszein és az Egyesült Államok között.

A tanulmány középpontjában O’Connell művének három témája áll: az első, hogy 1967. június 4-én figyelmeztette Husszeint a másnap induló izraeli légitámadásról, aki így figyelmeztetni tudta Nasszert ugyanerről. A második egy memorandum amely egy Helms és Meir Amit között lezajlott eszmecsere következménye. A harmadik, amelyik az ügynök 1967 utáni háborúban betöltött szerepével foglalkozik.

Az első történet szerint 1967. június 4-én egy katonai attasé jelent meg az irodájában, és azt mondta neki, hogy a tel-avivi nagykövetségen dolgozó barátjától tudja, hogy Izrael másnap támadást indít az egyiptomi légierő széthúzására. Miután ezt O’Connell megtudta, közölte a kapott információt Husszein királlyal is, hozzáfűzve, hogy a CIA előrejelzése szerint az arabok bármilyen Izraellel folytatott konfrontációt egy héten belül elveszítenek. O’Connell két évtizeddel később egy privát beszélgetésen tudta csak meg, hogy mi lett az üzenete eredménye: Husszein aznap este kétszer is továbbította azt Abdel Munim Riadon keresztül Nasszernak, aki azonban egyszerűen nem hitt neki, így nem tudták elkerülni a támadást.

Ashton a kronológiában nem talál kifogást: az izraeli háborús kabinet június 4-én reggel ült össze, és adta a végső beleegyezését az Egyiptom elleni támadáshoz. Így lehetséges, hogy még délutánra kiszivárogtatták azt az amerikai nagykövetségre, lehetővé téve, hogy estére Ammanba, O’Connell irodájába érjen az üzenet. Emellett fellelhető egy nem közvetlen kapcsolódási pont egy jordániai szerzőnek, Samir Mutawinak az 1967-es háborúban való jordán részvételről szóló művében, amelyben leírja, hogy Husszeint informálták a támadásról és azt Riadon keresztül tovább is adta Egyiptomba. Azonban nála az információ forrása az iraki nagykövet volt Ammanban. Ez az állítása sok kritikát kapott a forrás miatt, viszont ha kicseréljük az információforrást a CIA összekötővel akkor sokkal hitelesebben hangzik írja Ashton.

Problémás viszont, hogy nincs jelenleg olyan rendelkezésre álló dokumentum, ami szerint az Egyesült Államok tudott volna a támadás pontos időpontjáról. Maga O’Connell nem jelentette azt Washingtonba, és később

Helms is igazolta, hogy sehonnan nem kapott információt erről. A tel-avi-vi nagykövetségről ellentétes információk érkeztek: Anthony J. Perna az Egyesült Államok helyi katonai attaséja jelentései figyelmeztető jelként szolgáltak, míg Walworth Barbour nagykövete inkább megnyugtatóan hatottak. Az biztos, hogy innen sem érkezett információ a támadás konkrét idejéről, igaz megvan a lehetősége, hogy csak féltek, hogy esetleg lehallgatják azt. Ez fel is veti a másik problémát: hogyan lehetséges, hogy nem hallgatták le Husszein üzeneteit, sem a nyugati sem az izraeli állomások. Ashton bizonyítékot is talált arra, hogy erre képesek voltak, hiszen egy nyilvánosságra hozott jelentésben már június 6-án megjelenik egy Nasszer és Husszein közötti beszélgetés. Ashton következtetése, hogy a rendelkezésre álló források alapján nem lehet bizonyítani sem azt, hogy igazat mondott, sem azt hogy nem, csupán azt lehet kijelenteni, hogy olyan pozícióban volt, hogy képes volt erre.

A második egy memorandum, amelyet a CIA-igazgató, Dick Helms küldött Johnson elnöknek június elsején a Meir Amittal történt beszélgetésük után. A történet háttérében az áll, hogy Amit szerette volna megszerezni az Egyesült Államok beleegyezését az Egyiptom elleni megelőző csapáshoz, vagyis ahogy a történetben megjelenik, „zöld lámpát” kapni, és ennek érdekében találkozott Helmssel és Robert McNamara védelmi miniszterrel. A Jack O’Connell könyvében megjelenő memorandum az előbbihez kötődik: a lényege, hogy Helms a találkozó után memorandumban fordult az elnökhöz, amelyben kifejti, hogy Amit mit üzen. A memorandum lényege, hogy Izrael biztosan támadásra készül, viszont nem biztos, hogy az egyiptomi támadástól való félelem az ok. Inkább elutasítják az ENSZ békefenntartók elküldését a Sínai-félszigetről, illetve a Tiráni-szoros lezárását, és ezt ürügyként használják Nasszer és Egyiptom erejének lerombolása célja érdekében. Emellett elmondja benne „Helms”, hogy az Amit által jósolt veszteségeknél és a háború időtartamánál jóval csekélyebb számokat jósol. Végül egyértelművé teszi Amit küldetését, ami nem más mint az amerikai hozzájárulás megszerzése, főleg a szovjetek távoltartása szempontjából.

Az elsődleges probléma az a memorandummal, hogy hamisítvány. Az 1990-es évek végén O’Connell kérésére Helms megmutatta a memorandumot, viszont nem engedte azt lemásolni, O’Connell csak jegyzeteket készíthetett róla. Ezek után 2001-ben készített egy saját memorandumot, amelyre ráhamisította Helms aláírását is, hogy majd 2009-ben egy interjúban úgy mutassa be, mintha Helms készítette volna. Az viszont biztos, hogy Amit és Helms találkozott egymással, és a találkozó után Helms valóban írt egy memorandumot az elnökhöz címezve. Maga a tény, hogy úgy

gondolta, hogy az elnöknek is tudnia kell a találkozó témájáról, bizonyítja, hogy magas prioritású ügyről volt szó. Nemcsak a memorandumból, hanem Johnson naplójából is kiderül, hogy 10:20-kor kapott egy hívást Helms-től, amely közvetlenül az Amittal való találkozás utánra tehető, így feltételezhető, hogy a téma Amit üzenete volt.

Végül az Amit-látogatás lezárásaként, még a bizonyításhoz tartozhat, hogy a McNamarával való találkozása során hasonló témák kerültek szóba, mint amelyek O'Connell Helms c. memorandumában, illetve az elnök Levi Eshkolnak küldött levele, amely első látásra a szokásos amerikai szerepválalás látszatát kelti a térségben, vagyis a területi integritás támogatását, de egy O'Connell által jelzett mondat „kilóg, mint egy fájós hüvelykujj”, és ez úgy szölt, hogy „egyeztettük nézeteinket Amittal”. Ez a sor jelenthette Izrael számára a „zöld lámpát”, amely tudatta az izraeli vezetőkkel, hogy az üzenetet Johnson megkapta, és el is fogadta azt.

Amíg az első két esetben az amerikai felelősség nem számottevő, addig a háború utáni rendezés kapcsán ez megváltozik. O'Connell szerepet kap a békefolyamat szervezésében mint egyfajta közvetítő a Husszein vezetete arab delegáció és az amerikai ENSZ képviselő Arthur Goldberg között, aki inkább az izraeli fél felől szervezte a békét. Husszein fő problémája a Biztonsági Tanács 242-es határozatának azon pontja, amely kimondja: Az izraeli fegyveres erők visszavonása a legutóbbi konfliktus során elfoglalt területekről – méghozzá határozott névelő nélkül, amely így többféle olvasatot kaphat. Fő célja az volt, hogy megtudja, hogy az Egyesült Államok hogyan is értelmezi ezt, és hogy egyfajta biztosítékot szerezzen tőlük. Ezt látva O'Connell memorandumot készíttetett egy CIA-s gépiróval, amelyben az szerepelt, hogy az Egyesült Államok kész támogatni Ciszjordánia visszajuttatását Jordániának, igaz csak kisebb határigazítások árán. És ezt Husszein washingtoni látogatása után sikerült is megerősítenni, így megkapta azt, amit akart, így november 22-én hajlandóak voltak elfogadni a 242-es határozatot. Azonban később, amikor a hivatalos tárgyalások zátonyra futottak a végnapjait élő Johnson-adminisztráció nem tett semmit, így megszegték az adott ígéretet. A probléma akkor merült fel, amikor O'Connell később megpróbált másolatot szerezni a memorandumról, mivel Goldberg azt kezdte el hangoztatni, hogy nem adtak semmiféle biztosítékot a területek visszacsatolására Husszeinnek. Azonban a memorandum elveszett, és ekkor visszaemlékezett O'Connell a Goldberggel való első találkozására, amikor az azt kérdezte tőle, hogy „bízhatok-e én ebben a te kis királyodban?”, mire ő azt felelte, hogy egyrészt nem a királya, másrészt az a kérdés, hogy Husszein bízhat-e ő benne, és erre a kérdésre ekkor egyértelmű választ kapott.

Ennek a memorandumnak későbbi története alátámasztja O'Connell igazát, amikor is az Egyesült Államok külkapcsolatai című kiadványt összeállították és az 1967-es háború során egy lábjegyzetben megjegyezték, hogy nincs meg az eredeti memorandum másolata. Azonban a szerkesztőknek sikerült találniuk egy telegramot, amelyet az Egyesült Államok nagykövetségére küldtek Tel-Avivba, amelyben a memorandum másolata is megtalálható volt, ez alátámasztotta O'Connell állításait.

Emellett O'Connell a háború után titkos izraeli-jordániai tárgyalásokban is fő szerepet kapott, amikor is James Jesus Angleton, a kémelhárítás vezetője, nyílt Izrael-lobbista kezdeményezésére Husszein magas rangú izraeli tisztségviselőkkel bocsátkozott tárgyalásokba. O'Connell azon kívül, hogy az izraeli eredetű felkérést továbbította, abban kapott fő szerepet, hogy meghálálva az amerikai közvetítő szerepet a tárgyalásokon, a Zeid Rifai által készített angol nyelvű jegyzeteket Husszein átadta neki, hogy azt továbbítsa az elnökek. 1971 nyaráig O'Connell állítása szerint összesen húsz ilyen üzenetet továbbított Washingtonba, így betekintést adva a titkos tárgyalásokba.

Ez az állítása részben igazolható, hiszen a Johnson Könyvtárban található egy mappányi dokumentum, amelyet az elnök asszisztense, Walt Rostow címkézett meg úgy, hogy „arab-izraeli privát tárgyalások”. Ebből az alig nyilvánosságra hozott dokumentumokból megállapítható, hogy ezek Helms által készített összefoglalásai a titkos jordán-izraeli tárgyalásoknak. Emellett bizonyítható, hogy az izraeliek is tudomást szereztek arról, hogy valaki az amerikaiakat informálja ezekről a találkozóról, mivel Barbour tel-avivi nagykövettől Abba Eban számon kérte, hogy mennyit is tudnak ezekről. Bár a nagykövet állította, hogy vele nem közöltek ilyen jellegű információkat, de Eban azért megüzentte, hogy bármennyit is tudnak róla, előnyös lenne, hogyha titokban tartanák azt.

A tanulmány végül azokat a körülményeket ismerteti, amelyek az ügynök ammani küldetése végét jelentették. Az 1967-es háború után a Fadayeen nevű palesztin szervezet folyamatos támadásokat indított Izrael ellen Jordánia területéről, ahol úgy működtek, mint egy állam az államban. Ennek hatására zürzavaros belpolitikai helyzet alakult ki, amelynek következményeként le kellett váltani az amerikai nagykövetet, Harrison Symmest, akivel viszont rossz viszonyt ápolt O'Connell, így azzal gyanúsították, hogy nem tett meg mindent Symmesért a királynál. Miután a jordán hadsereg sikeresen leverte a Fadayeen fegyvereseit, O'Connell azt az információt kapta Helmstől, hogy a külügyminisztérium el akarja távolítani a posztjáról. Ezt követően találkozott Joseph Siscoval, a közel-keleti és dél-ázsiai

ügyekért felelős államtitkárral, hogy lebeszélje erről. Sisco közölte vele, hogy Symmes távozása után erősödtek fel a hangok, amelyek végül ehhez vezettek. Bár még megengedték neki, hogy gyerekei taníttatása miatt 1971 szeptemberéig Ammanban maradjon, de az állását nem sikerült megtartania. Viszont miután kilépett a CIA-ból, jogászként továbbra is képviselte Husszein érdekeit az Egyesült Államokban.

Ashton tanulmánya egyértelműen igazolja azt, hogy O'Connell kétséget kizárólag abban a pozícióban volt, hogy véghezvigye azokat, amiket a memoárjában megírt. Bár sokszor ütközik az általa közölt információ más művekkel, és biztosan ki lehet jelteni, hogy néhol ferdít is könyvében, viszont sok helyen egyértelműen alá lehet támasztani az állításait. Mind O'Connell műve, mind Ashton tanulmánya bizonyítja, hogy az Egyesült Államokat igen komoly felelősség terheli az 1967-es háború kitöréséért, illetve az utána következő békefolyamat zátonyra futásáért, legalábbis az eddig ismerteknél biztosan nagyobb mértékben vette ki a részét ezekben. Mindemellett még további dokumentumoknak kell nyilvánosságra kerülniük, hogy teljes mértékben rekonstruálhassuk az eseményeket, hogy aztán összevethessük azokat O'Connell memoárjával.

Nigel J. Ashton: For King and Country. Jack O'Connell, the CIA, and the Arab-Israeli Conflict, 1963–1971. (A királyért és a hazáért: Jack O'Connell, a CIA, és az arab–izraeli konfliktus, 1963–1971.) Diplomatic History, Vol. 36. 2012. november, 881–910. o.

Jánvári Tibor

A Német Szövetségi Köztársaságból történő kivándorlás (1945–2010), a kollektív tudat és a média tükrében

Jan Philipp Sternberg¹ kivándorlással kapcsolatos historiográfiai vizsgálatában főleg a fiatal Szövetségi Köztársaság első 15 évére összpontosít, vagyis nem törekszik arra, hogy időrendileg átfogóan és arányosan mutassa be a második világháború utáni Németországban végbemenő különféle bonyolult migrációs folyamatokat. A könyv abban is eltér a korábbi elvándorlásokkal kapcsolatos vizsgálódásoktól,² hogy a kutató nem keresi az alapvető okokat, hogy valójában miért is hagyják el a hazájukat az emberek.³

Sternberg kutatási irányvonala igencsak összetett, amit ő a következőképpen fogalmaz meg: „... a háború utáni Németország emigrációs valóságának a megítélését teszem a középpontba, keresem a politika és a média kivándorlással kapcsolatos gondolkodási mintáit, rákérdezek ezeknek a gondolatmintáknak a hatásaira és a Német Szövetségi Köztársaság koncepciójára a szakpolitika területén.”⁴

1. Jan Philipp Sternberg 1974-ben született. Freiburgban, Berlinben és Ann Arborban történelmet, politológiát és német irodalmat hallgatott. Jelenleg Potsdamban él, ahol történész-ként (PhD) és lapszerkesztőként tevékenykedik. Forrás: <http://www.imis.uni-osnabrueck.de/PUBLIKAT/shm.html>, megnéztem 01. 04. 2013.

2. Szakirodalmi példák: „Azt is megállapíthattuk, hogy a szakképzetlen munkások kiáramlása a növekedést és a jólétet csökkentené. Ebben az esetben a segédmunkások alacsonyabb kínálata csökkenti a szakképzettek viszonylagos bérét és így csökkenti a felsőoktatás igénybevételét a szakmunkások között.” in Lundborg, P., Rechea, C. (2002): Will Transition Countries Benefit or Lose from the Brain Drain?, in: International Journal of Economic Development, 5, 3, p. 17; A Nemzetközi Migrációs Szervezet közvélemény-kutatásokat végzett 1998-ban. 2002-ben az Élet-és Munkakörülmények Javításáért létrehozott Európai Alapítvány is bekapcsolódott a vizsgálatokba. Például az említett Európai Alapítvány becslései szerint mintegy 1 százaléka Európa lakosságának (15 évtől 65-ig) hajlandó lenne az elkövetkező 4 évben kivándorolni az EU-15 államaiba.

3. Figyelembe kell venni, hogy a korai 2000-es évek előtt nincs az emigráció történetével kapcsolatos átfogó kutatás, és ha az előbbi időszakból megbízható adatokra van szükség, akkor a kutatók csakis statisztikákra, illetve különféle társadalmi felmérésekre támaszkodhatnak. Ezek az adatok a Német Szövetségi Hivatal Migrációs és Menekültügyi és az EU-ROSTAT archívumaiban találhatóak.

4. Sternberg (2012): 13. o.

Nyilvánvaló tehát, hogy Sternberg a migrációs történet másik oldalát is feltárja,⁵ mivel tüzetesen elemezi, hogy a kivándorlókkal és bevándorlókkal kapcsolatos témák hogyan jelentkeztek a németországi politikai és közéleti vitákban. Mindenekelőtt a német menekültek, hontalanok, migráns munkavállalók és a kelet-európai menekültek történelmével foglalkozik (1945–1961). Ugyanakkor azt is megvizsgálja, hogy milyen, kivándorlással kapcsolatos elgondolások domináltak a politikában és a médiákban 1945 és 2010 között.

A fontosabb tisztázandó kérdéseket⁶ így lehetne összefoglalni: Hogyan csapódott le a kivándorlás témája a német politikai és mediális közegekben? Milyen életszemléletek és szokások érvényesültek a kivándorlókkal szemben az elitek gondolatvilágában? Hogyan módosultak az elmenőkkel kapcsolatos hozzáállások az évek folyamán?

A 253 oldalas könyv a következő részeket tartalmazza: előszó, bevezetés, hat fő fejezet és a függelék. A fő fejezetek címei a következőképpen oszlanak meg: 1. Mozgalmak: az európai és a német bevándorlók, 1945–1961; 2. Hagyományok és változások a kivándorlás kapcsán a politika és a média területén.⁷ 3. A félelem és hasznosság között – gondolkodás és vita a különböző időszakokban – beszélgetések az elvándorlásról.⁸ 4. Korlátozások és kizárások: sajátos német viták a háború utáni időszakban.⁹ 5. A Szövetségi Köztársaság és a kivándorlás az 1950-es évek közepétől a 2000-es évekig. 6. Záró észrevételek. 7. Függlék.¹⁰

A könyv jól felépített és szilárd szerkezetű,¹¹ ami lehetővé teszi az olvasásban való gyors tájékozódást. Ez a megfigyelés a függelékre is érvényes, mert szerkezete és tartalma világos. Számos és változatos történelmi és mediális forrást tartalmaz. Sternberg sokszínű forrástárában megtalálhatóak a politikai viták, a szakreferensek pizkozatai (a kivándorlási osztályokról),

5. Nemcsak a kivándorlás, de a bevándorlás is tárgyává válik a könyvnek, mert a két folyamat nagyban összefügg.

6. Ezeket a kérdéseket a könyv hátlapján található összefoglalóból mintáztam.

7. A második fejezet alfejezetei: 2.1. Hagyományos vonalak a német kivándorlási politikában; 2.2. Az új és a régi állam szerepe: A politikai szereplők a háború utáni időszakban; 2.3. A média a háború utáni években, és a kivándorlás témájával kapcsolatos hivatkozások.

8. A harmadik fejezet alfejezetei: 3.1. Tülnépesedés; 3.2. A szakképzett munkavállalókkal kapcsolatos hiány miatti félelem; 3.3. A letelepedéssel kapcsolatos álmok.

9. A negyedik fejezet alfejezetei: 4.1. »Közös sors« Németország és az alapvető kivándorlási jog; 4.2. Menekültek és kitelepített személyek: a befogadás és kizárás folyamatai a háború utáni társadalomban; 4.3. A nők kivándorlása; 4.4. A külföldi légió rémképe.

10. A Függlék felosztása: 7.1. Rövidítések, 7.2. Levéltárak, 7.3. Nyomtatott források 7.4. Újságok, rádióadások és folyóiratok, 7.5. Irodalom. (235–253. o.)

11. Kiegyensúlyozott főfejezetekre és sajátos alegységekre van lebontva.

napi- és hetilapok összefoglalói, szakmai folyóiratok tanulmányai, üzleti magazinnak publikációi, különféle értekezletek, jótékonyági intézmények jelentései¹² és vegyes emlékiratok. Mindemellett fontos szakirodalommal kapcsolatos utalásokat is találunk a tanulmányban.

A könyv alapját a történész doktori értekezése képezi, melyet 2009-ben sikeresen megvédett az Osnabrücker Egyetemen.

Az első fejezetben felvázolja a szervezett kivándorlással kapcsolatos tényeket, de a következő fejezetekben már nem tér vissza ezekre, ugyanakkor bemutatja a lakóhelyüket elhagyni kényszerült személyeknek, a koncentrációs táborok túlélőinek és munkaszolgálatosoknak az emigrációs hullámait. Sternberg itt túlnyomórészt az 1947-től 1952-ig terjedő időszakra összpontosít, és a hangsúly kétségtelenül a „német emigránsokon” meg a vendégmunkásokon van, de ide tartoznak azok a Kelet-Európában és a Szovjetunióban élő csoportok is, akiket a náciak a Volksdeutsche¹³ címszó alatt a német néphez soroltak.

A témák ilyen jellegű sorrendje és a háttér-információkra vonatkozó kitérések, illetve a kutatási kérdések jól harmonizálnak egymással. A narratíva is úgy van felépítve, hogy az olvasó könnyedén követhesse a könyv vezérgondolatát, vagyis jól látható, hogy a politikusok és a média mikor és hogyan reagáltak a kivándorlásokra. Az ember azt gondolná, hogy az elvándoroltak sorsa továbbra is foglalkoztatta a németországi lakosság vagy az értelmiségiek többségét, hiszen bizonyos ideig még léteztek velük bizonyos fajta kapcsolatok.¹⁴ Ellenben itt jön a meglepetés, mert kiderül, hogy érdekes módon a hazájukat elhagyni kényszerülő személyek az elszakadástól kezdve nem részesültek különösebb együttérzésben a német nép részéről. Mielőtt ezt a témát jobban megismerhetnénk, a fejezet itt hirtelen véget is ér. Mégis ez a feldolgozatlan megfigyelés is azt jelzi, hogy az olvasmány által kivételes betekintést nyerhetünk a háború utáni Németország zűrzavaros világába. Sternberg a továbbiakban is hasonló különleges eredményekkel lepi meg az olvasót.

Az elvándorlási áramlatok összefoglalója szinte belefolyik a második fejezetbe, melyben a Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) kezdeti évein van a hangsúly. A szám és tényalapú helyzetismertetés után párhuzamok következnek az illetékes hatóságok¹⁵ és az ellenzék kivándorlással kapcsolatos vegyes álláspontjairól. Sternberg a tengerentúli országokban¹⁶ élő emberek

12. Főleg egyházi, de akár nemzeti és másfajta akták (jelentések és összefoglalók) is vannak.

13. A fogalom itteni jelentése: német etnikumú.

14. Például különféle nemzeti szintű kötődések is érvényben voltak még akkoriban, de a szerző nem foglalkozik behatóan ezzel a témakörrel.

15. A szerző a kül- és belpolitikai szervek hivatalait is vizsgálja.

16. Sternberg az USA-t, Kanadát és Ausztráliát érti ez alatt.

véleményével is foglalkozik, mert azok voltak a németek elsődleges kivándorlási céljai. Az emigránsok a kezdetektől fogva preferálták az egzotikusan tündöklő, földrajzilag Németországhoz távol eső célokat. Megismerkedhetünk a német „elűzöttek” szószólóival és az egyházak kivándorlással kapcsolatos elgondolásaival. Ugyanakkor a kutató a túlnépesedés témakörét a kettes és hármas fejezetekben visszatérő jelleggel és behatóan taglalja.

Az olvasó azt is megtudhatja a harmadik fejezetben, hogy „a szakképzett munkavállalókkal kapcsolatos hiány félelme”¹⁷ miként csapódott le a hátszobákban. Miután a jól képzett emberek álmaikat követve, főként a tengerentúli országokba vándoroltak, nagy veszteségek keletkeztek mind a német munkapiacra, mind a társadalomépítésben. Az élenjáró politikusok és újságírók félelemmel és többszörös pánikkeltéssel válaszoltak az ilyen jellegű hirtelen keletkezett űrre. Ezeket a megnyilvánulásokat a nagyközönség nem tudta átlátni, ezért nem kezelhette tényszerűen a kivándorlás-bevándorlás problémakörét, ami nagyjából ma is igaz. A társadalom elé kizárólag az elvándorlással és betelepítésekkel kapcsolatos szélsőséges viszonyokat tárták az újságok, és mindez valamilyen szinten összefüggésben volt a közéleti, de politikai mandátumszerzés összetett harcaival is.

A negyedik fejezet okfejtéssel indul, amely a kivándorlásokkal kapcsolatos események bonyolult politikai vetületeinek a tárgyalásán alapszik. Sternberg itt elsősorban az 1945-től 1952-ig terjedő időintervallumra összpontosít, de az emigrálásokkal kapcsolatos események sajtóban megjelenő összefüggéseivel is találkozhatunk. A történész itt egy újabb időkeretet választ a tényfeltárásban, vagyis az 1950-es és 2000-es évek közötti időszakra fekteti a hangsúlyt. Ez a rész már az ötödik fejezet anyagában folytatódik, így megtudhatjuk, hogy az 1960-as években bekövetkezik a nagy fordulat, a Szövetségi Köztársaság teljesen átalakul, és a főként kivándorlók országából fontos bevándorlási célpont lesz. Ezeket a fejleményeket egészen a 2000-es évekig követi és tömény összehasonlításban szemlélteti a fontosabb bevándorlási folyamatokat. Az összevetésben mindkét tanulmányozott időszakban az írott sajtó anyaga a kiindulópont, és az 1950-es évekből a rádiós és a 2000-es évekből a televíziós műsorok. A kivándorlást bemutató gyenge minőségű szappanoperák, melyekben tévések serege követi a német emigráns családok külföldi boldogulását, itt pejoratív értelmet kapnak.

A 2000-es évek kivándorlási hullámai valamint az egyes médiumokban bemutatott eseménysorok összefüggéseikben jelentkeznek és kiderül, hogy „az agyelszívással kapcsolatos félelem”¹⁸ eredete is a háború utáni időszakra

17. Sternberg (2012): 98. o.

18. Sternberg (2012): 110. o.

vezethető vissza. Nem véletlen, hogy a 2000-es évek sajtójából lenyűgöző számú és különféle minőségű műsorok főcímei is jelen vannak a műben. A „széles körben elterjedt veszteségekkel kapcsolatos félelem – elsősorban a szakmunkások és a szakemberek elvesztésével kapcsolatban”¹⁹ – adatokkal is alátámasztató, azonban a bevándorlás és a kollektív félelemkeltés közötti összefüggés tudományosan megalapozatlan. A fő okok elsősorban a kulcsalanyok politikai motivációjában keresendők. Sternberg a nők kivándorlását egy külön alfejezetben is tárgyalja.²⁰

A sajtó intenzíven foglalkozott a migráció kérdésével és a kutató ezt az oldalt sikeresebben megragadja művében, mint a vándorlásokkal kapcsolatos politikai vetületeket. Egyes sajtótermékeket a korabeli politikai hovatartozásuk szerint csoportosítja,²¹ és az elemzésben nemcsak különböző kivándorlással kapcsolatos politikai távlatok, de a médiából származó bevándorlással kapcsolatos nézetek is szerepelnek. Az olvasó megismerkedhet a német ki- és bevándorlást taglaló makro szemponttal, de tényleges migráns véleményekkel is szembesülhet.

Következésképpen megállapítható, hogy a kivándorlóknak, ha ritkábban is, de mégiscsak volt lehetőségük arra, hogy önmagukért is beszéljenek. A lakosság mindaddig nagyon jól fogadta az ilyen jellegű életképeket, amíg nem aktiválódtak bizonyos sztereotípiák, mint például, hogy a német nemzetgazdaság veszélyben van a túl sok bevándorló miatt. Az ilyen álrévek rossz jelként is értékelhetőek a különféle publikus vitákban. Amint a fenti sztereotípia bizonyos változatai megjelentek a közvitában, mind a politikusok, mind a média képviselői egyhangúan negatív szempontok szerint jellemezték a migrációt. Sőt, egyesek kimondottan és határozottan ellene érveltek és törvényes megszorításokat követeltek a tömeges bevándorlás ellen.

A hármas és négyes fejezetek képezik Sternberg munkájának a magját, és habár az adatok itt nagyon tömören sorakoznak, mégis érdekesek. Ezeken belül a szerző az emberi tényezőkre is merészen rávilágít, vagyis a politikai szereplők lelkesedését, naivitását, vagy akár a makacsságukat boncolgatja. Így megállapítható, hogy az 1950-es tömeges kivándorlások kapcsán a nyugatnémet hivatalnokok gondolkozása tele volt mindenféle sztereotípiával. Akkor úgy tűnt, hogy jeles politikusok taktikai megfontolásokból image-építésre használták a vándorlásokkal kapcsolatos előítéleteket, mert a közhangulathoz igazodva hol pozitívan, hol meg negatívan vélekedtek. Ha

19. Sternberg (2012): 98. o.

20. 4.3. A nők kivándorlása.

21. Ez főként az 1950-es évekre igaz.

ehhez hozzáadjuk a korabeli telepítési terveket,²² akkor az olvasó komolyan elgondolkodhat az akkori politikai döntéshozók meggondolatlanságának a következményein. Sternberg megállapítja, hogy a Szövetségi Köztársaság első éveiben és később is aktív politikusok nem tudták átlátni a ki- és bevándorlásokkal kapcsolatos bonyolult hátteret, mert nem szorgalmazták a migrációs folyamatok tudományos feltárását.

A döntéshozók gyakran figyelmen kívül hagyták azt, hogy ténylegesen tanulhattak volna Németország eddigi migrációs tapasztalataiból, mivel ezek felgyűltek a XIX. és a korai XX. század folyamán. A vándorlásos folyamatoknak napjainkban is nagy horderejük van.

A nyugatnémet politikusok két nagy kivándorlással kapcsolatos félelem foglyai voltak, mert túlságosan is tartottak a túlnépesedéstől és a szakképzett munkaerő hiányától. Így a központi és tartományi hivatalok nem tudtak a vándorlással kapcsolatos hatékony stratégiákat kidolgozni. Például Seebohm miniszter úgy írta le az ötvenes években a túlnépesedést, mint „társadalmi atombombát”.²³

Seebohm ellenezte az elvándorlást, ezzel szemben a Szudéta-vidéki németek támogatták a vándorlás ötletét. Ugyanakkor, annak ellenére, hogy a németek mindkét világháborúban vesztesek voltak, még mindig akadtak köztük olyanok, akik a Szövetségi Köztársaságon kívüli német településekről álmodtak. Érdekes, hogy az ilyen illúziók sohasem kerültek a nyilvános viták középpontjába, akkoriban azonban több hatalmi-politikai szempont is szerepet játszott a háttérben, ami úgy tűnik, részben már érthetetlen a mai olvasónak.

Sternberg kimutatásai alapján megállapítható, hogy a nyugatnémet döntéshozó szervek nagyon eltérően gondolkoztak a menekültekről és a kitelepítettekről. Egy újabb példa erre a Reichsdeutschen és a Volksdeutschen közötti különbségtétel az 1940-es és az 1950-es években. A politikai szakértők ugyanis más nevet adtak azoknak a csoportoknak, akik a császárkori német területeken éltek (1939 előtt, vagyis mielőtt a II. világháború megkezdődött volna) és megint másként nevezték azokat a germánokat, akik máshol, azaz Csehszlovákiában vagy Romániában laktak. A nácik kinyilvánították az utóbbi népcsoportokról, hogy mindnyájan német etikumúak (Volksdeutsche).

A Reichsdeutschen fogalom kapcsán a szerző rámutat arra, hogy „létezett egy többpárti konszenzus a korai Bonni Köztársaságban, mert abban

22. Ilyenek főleg Dél-Amerikában voltak.

23. Ez volt Seebohm megfogalmazása, aki a Német Pártot képviselte szövetségi közlekedési miniszterként. Ezt a szudéta németek napján mondta 1950-ben. Seebohm tevékeny támogatója volt a Szudéták Szövetségnek. Sternberg (2012): 94. o.

reménykedtek, hogy legalább az Odera-tól és Neisse-től keletre eső területek visszatérhetnek, így nem volt időszerű a Reichsdeutsche tömeges kivándorlását követelni (...).”

Ami a Volksdeutsche csoportok helyzetét illeti, ez teljesen más volt, mert a politikusok, akik „kiközösítették” ezeket az embereket, ezáltal a saját elhatárolódásukat is bizonyíthatták a náciaktól. Ez valószínűleg működő pártpolitikai eszközként is bevezethető volt: „[...] És minél több külföldi csoport volt ilyennek beállítható, annál könnyebb volt őket a tervezőasztalon, a közösségi jóváírások segítségével emigránsokként beállítani.”

Látható, hogy az 1950-es évek elejéig igen súlyos gondok voltak a Szövetségi Köztársaságban, hiszen nagy volt a munkanélküliség és a lakáshiány. Mindez serkentette a menekültek, kitelepítettek és más, kivándorlásra kész emberek elvándorlását. Ekkor már összetett migrációs folyamatok érvényesültek, hiszen közvetlenül a háború utáni időszakban mintegy 13 millió ember jutott ilyen sorsra. Mindnyájan kénytelenek voltak elhagyni Németországot. A történész megjegyzi, hogy a politikusok nem kínáltak fel kézenfekvő megoldásokat és integrációs politikákat a lehetséges kivándorlóknak, így érthető, hogy Németország elveszítette őket. Ezt a hiányt később is pótolni kellett, főleg amikor beindult az ország gazdasági fennélése (Wirtschaftswunder). Mindez jól követhető a kormány későbbi vendégmunkás (Gastarbeiter) programjaiban, ami csak félig sikeres történet, mert sok bevándorló aztán végleg letelepedett Németországban és mivel akkor még nem voltak jól kigondolt integrációs politikák Németországban megindult a párhuzamos társadalmak kialakulása. Ez főleg a Ruhr vidékére érvényes (Észak-Rajna-Wesztfália).

Sternberg kivándorlási politikákkal kapcsolatos elemzése nem teljes, mert nem áll valós kapcsolatban a politikai alappal: hiányoznak a párhuzamok a különböző választói csoportokkal. E fontos tényező azonban meghatározó a különböző kivándorlási vitákra nézve, mivel a politikusok gyakran nem választhatják ki maguknak, hogy miről is szeretnének beszélni a nagy nyilvánosság előtt. Nekik keményen meg kell dolgozniuk azért, hogy a médiákon keresztül meggyőzzék a szavazótáborukat. Sternberg 1940 és 1950 közötti politikai jellegű elemzései (a Reichsdeutsche és a Volksdeutsche kapcsán) ezért sokkal mélyebb társadalmi-politikai kontextust igényelnek, mert így nem eléggé világos, hogy ki milyen csoportot képvisel.

További kérdések is felmerülnek: vajon a hosszú múltra visszatekintő német nyilvánosság is osztozott az itt feltárt politikai szemléletmódokban? Ki lobbizott ki ellen és ez milyen szövetségekben jutott kifejezésre?

A könyvben egyértelművé válik, „hogya a hagyományok befolyásolták a politikai döntéshozókat és a sajtóviták résztvevőit”. Sternberg szerint a hagyományos minták egy mérhető időszávon belül hatást gyakoroltak az értelmiségre és a politikusokra. Ebbe az időbe belefér a Német Birodalom, a Weimari Köztársaság és a nemzetiszocializmus időszaka, sőt az utóbbi szakasz konkrét kihatása eltart a Szövetségi Köztársaság első évtizedéig.

Hiányossága a könyvnek, hogy nem derül ki a belőle, mi volt a Volks-deutschen értelmezés pontos szerepe a politikában és a társadalomban. Nincsenek adatok arról sem, hogy a kitelepített csoportok hogyan befolyásolhatták egy adott időpontban a politikai diskurzus bizonyos fázisait? Ez azonban fordítva is igaz főként akkor, ha figyelembe vesszük a 2000-es években kivándorlók csoportjait, hiszen az sem világos, hogy ők hogyan gondolkodtak a velük kapcsolatos hazai médiában folyó vitákról. Az viszont biztos, hogy a német kivándorlók 1950-es évekbeli nemzedékéhez viszonyítva ők teljesen új generációt képviseltek. Az újabb korosztály demokratikusabb társadalomban nőtt fel anélkül, hogy megtapasztalta volna a diktatúra, a háború és a holokauszt borzalmait. Sternberg elmulasztja, hogy félreérthetetlenül tisztázza a médiák közvetítői szerepével felvetődő dilemmákat. Vajon a média tárgyilagos gondolati mintákat továbbít-e a társadalom felé? Mennyire egyeznek a sajtóbeli sémák a szélesebb körű német lakosság gondolkodásmódjával?

Következtetések

Habár Sternberg elemző munkájában arányosságra törekszik, megállapítható, hogy a sajtóadatokat feldolgozó részek sikereesebbek lettek a politikai elemzéseknél. Az 1950-es és 2000-es évek kivándorlási hullámaira vonatkozó politikai és sajtóbeli vitákat tüzetesen elemezte és összefüggéseiket is bemutatta. Egyértelművé válik, hogy a migráció kapcsán mind a média-szakértőknél, mind a politikusoknál komplex előítéletek kelnek életre. Az előítéletek és félelmek ellenben nehezen kapcsolhatóak tudományosan a kivándorlási és a bevándorlási folyamatokhoz. A németországi migrációs folyamatok tanulmányozásából kiderül, hogy a különféle, ma már nem érvényes, hagyományos gondolkodási minták változatai maig hatnak ránk.

A szerző a bevándorlási vitákkal kapcsolatos párhuzamokat bemutatva jelezi, hogy a különböző érvénytelen félelmek igencsak elcsépeltek. Az olvasó a migráció mindkét oldalával (ki- és bevándorlás) megismerkedhet. A tanulmány félreérthetetlenül bizonyítja, hogy a bevándorlási és a kivándorlási hullámok összefüggésben álló folyamatokként kezelhetők.

A könyv alaposabb olvasata után megfigyelhető, hogy a szerző bizonyos nyilatkozatai mögött nincs lényeges statisztikai háttér. Sternberget különösen érdekli a háború utáni Németország első tizenöt éve, amikor az országot főleg a nagyobb kivándorlási hullámok jellemezték. Sternberg a vándorlások új és nagyon érdekes háttereit tárta fel, és főként a politika meg a média összefüggő területein tette láthatóvá.

A német migrációs kutatásban élenjáró szerepet játszhat ez a mű, mivel újfajta impulzusokat nyújthat a további vizsgálódásokhoz.

Eperjesi Zoltán–Urbán Judit–Suslik Ádám: Jan Philipp Sternberg: Auswanderungsland Bundesrepublik. Denkmuster und Debatten in Politik und Medien 1945–2010. [J. P. Sternberg: A Német Szövetségi Köztársaságból történő kivándorlás (1945–2010), a kollektív tudat és a média tükrében] Bd. 26, Paderborn 2012. 253 o.

Eperjesi Zoltán

Egy magyar király uralma Csehországban: Korvin Mátyás

2012 januárjában harmadik alkalommal adták át a Kubinyi András-díjat, ezúttal *Antonín Kalousnak*. A neves külföldi középkorász a középkortudomány terén nyújtott teljesítményével érdemelte ki a díjat, ezek közül pedig kiemelten a *Plenitudo potestatis in partibus? Papežští legáti a nunciové ve střední Evropě na konci středověku (1450–1526)* c. monográfiájáért [Pápai legátusok és nunciusok Közép-Európában a késő középkorban (1450–1526)].¹ Egyetemi diplomáját az olmützi Palacký Egyetemen és Budapesten a Central European University-n szerezte, a fenti témában írott PhD-értekezését pedig Olmützben védte meg 2005-ben. Másik fő kutatási területe Hunyadi Mátyáshoz kapcsolódik. E területen írt számos cikkét 2009-ben egy monográfiában jelentette meg, melynek címe *Matyáš Korvín (1443–1490). Uherský a český král* [Hunyadi Mátyás (1443–1490) Magyar és cseh király].

A címben megtalálható a kötet talán legfontosabb mondanivalója, amit Kalous korábbi tanulmányaiban is igyekezett hangsúlyozni: Hunyadi Mátyás magyar és cseh király. Véleménye szerint a 21 éven keresztül a „cseh trónon ülő” Mátyást a nemzeti történetírás eddig méltatlanul kihagyta a cseh királyok panteonjából.² A korszakkal legtöbbet foglalkozó František Palacký a nemzet ellenségeként írt róla, mint Podjebrád György és Jagelló Ulászló ellenkirálya. Holott Mátyás a cseh királyság egy jelentős része felett tényleges uralmat gyakorolt. E kötetben is erre próbálja meg felhívni a figyelmet, és a XIX–XX. század uralkodó cseh történeti szemléletével szemben egy modernebb, nemzeti érzellel kevésbé fűtött nézetet vonultat fel: Mátyás Morvaország és Szilézia, a cseh királyság tartományainak

1. *Plenitudo potestatis in partibus? Papežští legáti a nunciové ve střední Evropě na konci středověku (1450–1526)*. Brno, Matice moravská, 2010.

2. *Matthias Corvinus (Hunyadi) in Czech Historiography*. In: Matthias and his legacy: Cultural and Political Encounters between East and West, ed. Attila Bárány – Attila Györkös. Debrecen, Department of History, University of Debrecen, 2009, 31–40. (*Speculum Historiae Debreceniense. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai* 1.)

FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET-EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

Szovjet-Oroszország nyugati hatalmak oldaláról való elismerésének kérdése és az intervenció

Nina Jevgenyevna Bisztrova, a történelemtudományok doktora, az Orosz Tudományos Akadémia munkatársa. Jelen tanulmányának célja, hogy a diplomáciai kapcsolatokat 1917–1918-ban a bolsevik rendszernek a nyugati nagyhatalmak oldaláról való elismerése, illetőleg az intervenció nézőpontjából vizsgálja. A dolgozat ennek megfelelően két tartalmi részre különíthető el.

A források, amelyekre a szerző támaszkodott, az Oroszországi Federáció külpolitikai archívumának külföldi sajtóanyagai (többek között a *Daily Express*, *The Morning Post*, *Westminster Gazette*, *Evening Post*, *Guardian*, a *Tan*), illetve a diplomaták jelentései voltak.

A tanulmány olvasmányos, érdekesítő stílusban íródott, tartalmát az alábbiakban röviden vázolom.

A szerző szerint a szovjet külpolitika a nemzetbiztonság kérdésében kezdetben folytonosságot mutatott az Orosz Birodalomával. Az ország túlélése érdekében igyekeztek kijátszani a külföldi nagyhatalmak ellentéteit egymással, miközben együttműködésre kényszerültek velük, aminek elfogadtatása nem volt könnyű, hiszen ellentétes volt a forradalmi ideológiával. A tárgyalt időszakban a szovjet külpolitika legfőbb törekvése az volt, főleg geopolitikai megfontolásokból, hogy kitörjön az izolációból és diplomáciai kapcsolatokat létesítsen a nagyhatalmakkal. Erre az biztosította az alapot, hogy az antant hatalmak ugyan hivatalosan nem ismerték el a bolsevik államot, de mégsem hívták vissza követeket, mert szükségük volt a kapcsolatok fenntartására, hogy a keleti fronton a háború folytatására ösztönözzék a moszkvai kormányt.

A szövetségesek egyébként szörnyülködve fogadták az új rendszert, de kezdetben pusztán ideiglenesnek tekintették a helyzetet. Az angol kormány és a sajtó az 1917-es bolsevik hatalomátvételt követően két teljes hétig tartózkodó magatartást tanúsított az oroszországi helyzet értékelésében, de aztán már mindenfajta együttműködést elutasított a bolsevik kormánnyal.

Az 1917. november 8-án keltezett, a békéről szóló dekrétum kifejezetten ijedséget keltett a szövetségesek táborában. De ellentétes reakciók is vol-